

ACTA ACADEMIAE PAEDAGOGICAE AGRIENSIS

NOVA SERIES TOM. XXXIII.

SECTIO LINGUISTICA HUNGARICA

... dumál. *Ne ~*
... a cselekvés, tény, ho
ga lapot kapott.

szöveg ① fn **1.** Nyelvileg me
tatott v. beszédbeli) mondan
egésze. *Kézírtásos ~; kép alatti
meg! | biz <Kif-ekben:> üres*
Dalnak, (színpadi) zeneműnek
ból, m-okból álló része. *Ki írt*
szöveget ④ tn (és ts) ige *t*
...szél, dumál. *Ne ~j an*
...cselekvés, tény

REDIGIT
ÁRPÁD ZIMÁNYI

EGER, 2006

**ACTA
ACADEMIAE PAEDAGOGICAE
AGRIENSIS**

NOVA SERIES TOM. XXXIII.

SECTIO LINGUSTICA HUNGARICA

II. egri kiejtési konferencia

2005. október 22.

REDIGIT
ÁRPÁD ZIMÁNYI

EGER, 2006

A kötet megjelenését támogatta:
az Eszterházy Károly Főiskola
Magyar Nyelvészeti Tanszéke,
Magyar Nyelvtudományi Társaság

Lektorálta:

Dr. Sebestyén Árpád
egyetemi tanár

ISSN: 1785-6906

A kiadásért felelős
az Eszterházy Károly Főiskola rektora
Megjelent az EKF Líceum Kiadó gondozásában
Igazgató: Kis-Tóth Lajos
Felelős szerkesztő: Zimányi Árpád
Műszaki szerkesztő: Nagy Sándorné

Megjelent: 2006. április Példányszám: 150
Készítette: Diamond Digitális Nyomda, Eger
Ügyvezető: Hangácsi József

Tartalom

Gerstner Károly: Köszöntő	3
Zimányi Árpád: Az 1965-ös egri kiejtési konferencia	5
Deme László: Negyven év múltán... ..	8
Bolla Kálmán: Hangásbéli változatosságok megítélése nyelvészeti- fonetikai szempontból	13
Tolcsvai Nagy Gábor: A hangos beszéd és a nyelvi norma	21
Wacha Imre: Adalékok a kiejtési kézikönyv történetéhez	28
Bencédy József: A közszolgálati rádió és a magyar nyelv	40
Balázs Géza: A rádiók kiejtési normája	46
Gósy Mária: Megakadásjelenségek a beszédben	46
Markó Alexandra: A spontán beszéd monologikus és dialogikus szövegek	66
Bóna Judit: A beszédtempó sajátosságai	79
Rozgonyiné Molnár Emma: Multimediális módszer a beszédoktatásban	88
Kocsor András—Bácsi János—Mihalovics Jenő—Sejtes Györgyi: A Beszédmester: Számítógépes olvasásfejlesztés és beszédjavítás-terápia	93
Adamikné Jászó Anna: A diákok beszéde és a kiejtési norma	102
Kerekes Barnabás: Hangzó beszédünk néhány jellegzetes hibája	113
Buvári Márta: Miért köznyelvi?	119
Mészáros András: Megoldási vázlat — A több mint két évszázados viták folytatása helyett	123
Novák Attila: Automatikus ě-jelölő program	133
Gósy Mária: Zárszó	136

GERSTNER KÁROLY, A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG TITKÁRA

Köszöntő

Elnök Úr! Kedves Közönség!

A Magyar Nyelvtudományi Társaság nevében tisztelettel köszöntöm a konferencia szervezőit, előadóit és hallgatóit. Százéves Társaságunk fennállása során számos felolvasóülés keretében kaptak szót olyan előadók, akik a magyar beszéd különféle kérdéseit tárgyalták. Most, 2005 novemberében is két előadás témája lesz a hangzó nyelv: az egyik a hanglejtéssel, a másik a szöveg megszólaltatásával foglalkozik. A Társaság mindig is támogatta (ha tehette, anyagilag is) a más intézmények által szervezett olyan rendezvényeket is, amelyeken az említett kérdés megvitatása is helyet kapott.

Amint a mostani tudományos ülészak meghívójából is tudhatjuk, negyven évvel ezelőtt volt az első kiejtési konferencia itt, Egerben, mások mellett Kodály Zoltán részvételével. Négy évtized már elég hosszú idő ahhoz, hogy a benne élők ne csak egy-egy rövidke időszak jobban vagy kevésbé feltűnő jelenségeit lássák, hanem húsz-harminc év „történetiségét” megfigyelve bizonyos változási folyamatokat is felvázolhassanak. Szerencsére azért az eltelt évtizedek alatt a beszéddel, a kiejtéssel különféle szempontokból több helyen és formában is foglalkoztak. Ezek sorában említhetem a Magyar Rádió bizonyos műsorait (pl. *Beszélni nehéz*), a Kazinczy-versenyeket és a Kossuth-szónokversenyt, valamint a Nyelvtudományi Intézetben rendszeres időközönként megtartott beszédkutató konferenciákat, melyek közül a legutóbbi éppen 2005 októberének elején zajlott le, s melyen mai előadóink közül is többen szerepeltek.

Köztudott, hogy az emberi faj egyik kizárólagos sajátága (attribútuma) az, hogy a valóságos vagy annak elképzelt világról alkotott benyomásait, véleményét egy olyan különleges eszközzel tudja a közösség tagjaihoz közvetíteni, amelyet magyarul *nyelvnek* nevezünk. Ennek az absztrakt, az agyunkban elraktározott gondolatközvetítő (kommunikációs) eszköznek a természetes (és eredendő) létformája, fizikai megvalósulása a *beszéd*.

A kommunikációs eszközt magát a különféle nyelvek alapvetően kétféleképpen nevezik meg. Az egyik megoldás szerint a beszédtevékenység egyik legfontosabb szervét megnevező szót vitték át metonimikusan a jelrendszerre magára: ilyen a magyar *nyelv*, a finn *kieli*, a török *dil*, a latin *lingua* (és ezért az összes újlatin nyelv megfelelő szava), az orosz, a szlovák, a cseh

jazyk és még nyilván sok más nyelv. A másik megoldás szerint lexikai síkon elkülönül egymástól a 'beszéd szerve' jelentésű szó a 'gondolatokat közvetítő jelrendszer' jelentésű szótól, miként azt például a germán nyelvekben tapasztalhatjuk. Nyilván sokan tudjuk, hogy a német *Zunge* 'beszélőszerv' mellett a *Sprache* jelenti a kommunikációs eszközt (hasonlóképpen a skandináv nyelvekben is). A *Sprache* pedig a német *sprechen* 'beszél' ige származéka, vagyis ebben a szemléletben a szavak szintjén is nyomatékot kap a hangzó nyelv, a beszéd. A holland *tong* 'beszélőszerv' mellett a *taal* fejezi ki a jelrendszert, s ez a szó is összefügg a beszélés fogalmával, vö. holland *vertellen* 'elmond, elmesél', német *erzählen* 'ua.', angol *to tell* 'ua.'.

A felsorolt példákból is kitűnik, hogy a beszédet a megvalósult nyelvnek tekintették a „régiek” – és ezt kellő alappal is tették. A beszéd pedig minden jellemzőjével együtt természetesen változott az idők során és változik ma is: különbség a mai helyzethez képest talán a változások sebességében, kiterjedtségében és mélységében volt. Mivel a gondolatok közlése ma is elsősorban a hangzó nyelv segítségével történik, a pontos célba juttatás, az elérni kívánt hatás érdekében a tartalom túl a beszéd akusztikai-fizikai minősége (vagyis érthetősége) is rendkívül fontos. És azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a hangzó nyelv esztétikumot (ritmust, dallamot) is hordoz, ami által része a költészetnek és a zenének is. Ezért mindenképpen időszerű a magyar beszédtevékenység, a magyar kiejtés vizsgálata és az elért eredmények közzététele, amire a mostani konferencia jó alkalmat kínál.

A Magyar Nyelvtudományi Társaság nevében eredményes tanácskozást kívánok.

ZIMÁNYI ÁRPÁD

Az 1965-ös egri kiejtési konferencia

Tisztelt Vendégeink, kedves Kollégák, Hölgyeim és Uraim!

Az Eszterházy Károly Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszéke nevében sok szeretettel üdvözlöm Önöket a II. egri kiejtési konferencia megnyitóján. Éppen negyven évvel ezelőtt, 1965. október 22-én és 23-án tartották városunkban az előző, az első ilyen szakmai tanácskozást, és úgy gondoltuk, hogy mindenképpen indokolt nemcsak megemlékeznünk róla, hanem újabbat is szerveznünk. Elképzelésünk egyöntetű helyesléssel, sőt támogató lelkesedéssel találkozott az érintettek körében. Csatlakozott hozzánk a Magyar Nyelvtudományi Társaság és az Anyanyelvápolók Szövetsége. Örömmel tapasztaltuk, hogy a felkért előadók, a szakma kiváló művelői önzetlenül vállalták a részvételt.

Kedves vendégeink! Ugyancsak örömünkre szolgál, hogy elfogadták meghívásunkat, és érdeklődéssel várják a címek alapján valóban sokat ígérő és változatos témakört felölelő előadásokat. Köszönhetjük körünkben az Anyanyelvápolók Szövetségének elnökségi tagjait, a felsőoktatási intézmények társtanszékeinek képviselőit, nagyobb létszámban a Nyíregyházi Főiskola küldöttségét, a Magyar Rádió Nyelvi Bizottságának tagjait, az általános és a középiskolák magyartanárait, a Beszélni nehéz! körök körvezetőit, a hivatásos előadóművészek és a sajtó képviselőit, de köszöntjük intézményünk jelen lévő főiskolai és egyetemi hallgatóit. Sajnáljuk azonban, hogy az ismert pénzügyi intézkedések miatt elmaradt a pályázati támogatás, így csupán egynapos rendezvény lebonyolítására van lehetőség – főiskolánk és tanszékünk anyagi segítségével. S hogy nem marad pusztába kiáltott szó mindaz, ami itt elhangzik, azt szavatolja örömteli bejelentésem: az előadások anyaga eljuthat a szakma és az érdeklődők szélesebb rétegéhez, ugyanis 2006-ban külön kötetben megjelentetjük.

Mielőtt a szakmai előadások sorozata elkezdődne, mintegy átmenetként a megnyitó és tudományos konferencia között, hadd vázoljam föl röviden, hogyan zajlott le az 1965-ös egri kiejtési konferencia.

A Magyar Nyelvtudományi Társaság, a Nyelvtudományi Intézet, a Művelődésügyi Minisztérium, az egri főiskola, valamint a városi és a megyei tanács közreműködésével a Városháza dísztermében ülhetett össze a mintegy kétszáz résztvevő. Nem pusztán szakmai ügyről, nem holmi szűk körű tudományos rendezvényről volt szó, hanem több területet átfogó és a szélesebb

közönséget is érintő, sokakat érdeklő tanácskozásról. Olyan nevek fémjelzték a konferenciát, akiket ma is ismer és elismer a közvélemény. Itt volt és felszólalt Kodály Zoltán, a szép magyar beszéd elkötelezett híve, előadást tartott Lőrincze Lajos, az MTA Anyanyelvi Bizottságának elnöke. A megnyitót és a zárszót Bárczi Géza akadémikus, a Magyar Nyelvtudományi Társaság elnöke tartotta, a vitaindítót és az összegezést pedig Deme László.

Az előadók és a hozzászólók között ott volt nyelvészeink színe-java, Bolla Kálmán, Bencédy József, Éder Zoltán, Elekfi László, Szathmári István, Wacha Imre – akiket köszönhetünk csaknem hiánytalanul, jórészt előadóként. Sajnos már nem lehet közöttünk Benkő László, Ferenczy Géza, Fónagy Iván, Imre Samu, Kovalovszky Miklós, Molnár József, J. Soltész Katalin, Szende Aladár, Török Gábor, G. Varga Györgyi, és a társrendező egri főiskola akkori tanszékvezetője, Bakos József, valamint adjunktusa, Pásztor Emil.

Deme László vitaindításában részletes helyzetelemzést adott Kodály Zoltán 1937-ben megjelent, A magyar kiejtés romlásáról című, korszakhatárnak is nevezhető emlékezetes „riadójától” kezdve. A szakirodalom áttekintésével megállapította, hogy a mind mennyiségében, mind pedig tartalmában kiemelkedő anyag nem jutott el addig a mélységig, amely hosszabb távon a továbbfejlődést szolgálja. A kiejtési norma meghatározásához átgondoltabb, alaposabb és tudományosabb kérdésfeltevésekre volt szükség. A „romlás” fogalma helyébe a közlési funkciót figyelembe vevő szemléletet állította. Nem volt már tartható az a tétel, hogy „minden lezajlott változás föltétlenül hasznos fejlődés volt, de minden folyó változás föltétlenül romlási tünet”. Diagnózisában részletesen elemezte az írásnak, a helyesírásnak és a kiejtési változásoknak a kölcsönhatását, a magán- és a mássalhangzók időtartambeli, hangszinbeli sajátosságait, a hangok egymásra hatását, a zárt *ë* kérdését, a beszédtempó és a mondatfonetikai eszközök használatát. Terápia gyanánt többek között a normameghatározás kutatói feladatait, a széles körű társadalmi összefogást és az oktatás minden szintjére kiterjedő tennivalókat emelte ki.

A további előadók más részterületekről adtak áttekintést, így a tájnyelvi ejtismódról (Lőrincze Lajos), a budapesti köznyelvről (G. Varga Györgyi), az iskola szerepéről (Bencédy József), a tanári beszédéről (Bakos József), az előadóművészek (Gáti József) és a rádió- és tévébemondók nyelvi gondjairól (Fischer Sándor), a beszédvizsgálat új módszereiről (Fónagy Iván), illetőleg az audio-vizuális eszközök beszédoktatásbeli lehetőségeiről (Bolla Kálmán, Molnár József).

A nyolc előadás után következtek a hozzászólások, szám szerint 28. Témájuk egyrészt kapcsolódott az elhangzottakhoz, így többen fejtegették a kiejtési norma kérdését (Bárczi Géza, Elekfi László, Nyíri Antal, Török Gá-

bor, Wacha Imre), az idegen szavak gondjait (J. Soltész Katalin), a variánsok szerepét (Benkő László), a kiejtés és a stilisztika összefüggését (Szathmári István), a zárt *ë* alkalmazását – ennek számos felszólaló igazolta létét és fontosságát –; másrészt szó esett az írógépek betűkészletéből hiányzó hosszú magánhangzokról, a beszédhibák javításáról, a népművelők feladatairól, a szónokképzésről, a sajtó közreműködéséről. Jelen volt és hozzászólt több rádióbemondó (Bózsöny Ferenc, Csók Pál, Pintér Sándor), és többször szót kért Kodály Zoltán is.

A vitazáróban elhangzott, hogy amíg a norma kialakításának szükségességében egyetértettek a jelenlévők, addig a norma alapjának és terjedelmének, hatókörének kérdésében nem tudtak megállapodni.

A konferencia határozatokat hozott, célokat, tennivalókat fogalmazott meg. Ezek három fő területet foglaltak magukban: a tudományos kutatást, az anyanyelvi nevelés ügyét, valamint a Magyar Rádió és Televízió munkáját. Kissé bővebben: sürgősnek ítélték a kiejtési norma meghatározását, megvitatását, részletes magyar hangtan elkészítését, illetőleg kiejtési kézikönyv megjelentetését.

Az eredmények elterjesztésében fontos szerepet szántak az iskolának, nem véletlen tehát, hogy arányát tekintve a legnagyobb rész a nevelésnek jut: a tíz pont közül öt ezt a területet érinti. Tervezték a Magyar Tudományos Akadémia és a Művelődésügyi Minisztérium együttműködését, meghatározták az Országos Pedagógiai Intézet tennivalóit, javasolták, hogy a tanárképzésben, de már a felvételikén is fordítsanak figyelmet a jelöltek helyes kiejtésére, legyen rendszeres beszédtechnikai képzés, induljon meg a beszédtechnikai tanárok oktatása. A rádiótól és a televíziótól pedig azt kérték, hogy gondoskodjon a bemondók, riporterek hasonló felkészítéséről. Végül: javasolták a konferencia teljes anyagának megjelentetését. Ez Grétsy László és Szathmári István szerkesztésében *Helyes kiejtés, szép magyar beszéd* címmel a Tankönyvkiadó gondozásában két évvel később meg is jelent.

Tisztelt Konferencia!

A közel 300 oldalas kötet alapján készített rövid összefoglalóban csupán az akkori, igen szerteágazó témák pusztá megnevezésére volt lehetőségem. Értékelésre, számvetésre pedig egyáltalán nem, hiszen éppen ez a mai konferencia egyik feladata.

DEME LÁSZLÓ

Negyven év múltán...

Napra pontosan negyven éve, 1965. október 22-én, és lényegében ugyanitt – Egerben, csak épp a városháza dísztermében – ültünk össze arra az eszmecsere-re, amely a magyar nyelvtudomány, azon belül a nyelv-művelés történetében „az egri kiejtési konferencia” néven rögzült. Így, az egyediségére utaló névelővel az elején. Akkor két teljes napon át – nem számolva bele a vitában részt vevőket – 39 előadó és felszólaló próbált képet adni hangzó beszédünk állapotáról; mégpedig nem csupán a tudomásul vevő rögzítésre törekedve – amit ma egy magát egyedül tudományosnak hirdető csoport idealizál –, hanem a diagnózisra épülő terapeutika kimunkálásának eltökélt szándékával. – Mai, fele idejű rendezvényünk programjába ennek szűk fele, 18 fő fért bele; de úgy tűnik, az akkorinak felét meghaladó közönség előtt.

Mint ott elhangzott bevezetőmben jeleztem: a hangzó beszéd vizsgálatának valójában nem az a konferenciánk adta az első lökést. Ott bemutattam: Szathmári Istvánnak egy nem teljes, de jellemző bibliográfiai összeállításában a kiejtés kérdéséről Kodály Zoltánnak „A magyar kiejtés romlásáról” címen 1937-ben közzétett „Riadója” előttről mindössze három cím szerénykedett e témáról; az ő felszólalásával kezdődő majdnem három évtizedben, 1965-ig, ez tizenháromszorosára nőtt, azaz negyven írásnak volt címszerűen is témája; nem szólva az időközben megszorodott tankönyvrészletekről, szónokképző előadásokról, tanfolyamokról, kiejtési versenyekről.

Nos: ezen adatoknak háttérül állításával becsülhetjük igazán az egykori – egyedítő értékű – határozott névelőt; persze nem a megrendezésnek mai szerény lehetőségét vetve össze az akkoriakkal, hanem a rendezvény utóhatását nézve. Ennek illusztrálásához Elekfi László és Wacha Imre vaskos szövegfonetikai kötetének végén kereshetünk bibliográfiai támpontot. Persze itt is csupán tájékoztató értékkel, a kötet tematikájának megfelelő válogatásban. De így is: a megközelítően 800 cikk- és könyvcím nagyjából hússzorosa az előző tanácskozásunkig összegyűlt 40-nek, és mintegy 270-szerese a Kodály előtti korszakban fellelt néhány-nak.

A konferencia anyagát tartalmazó, 1967-ben megjelent kiadvány szerkesztői bevezetőjének utolsó passzusában ez áll: „Tisztában vagyunk azzal, hogy ez a kötet csak elindítója mindannak a sokrétű tudományos és gyakorlati munkának, amely köznyelvi kiejtésünk vizsgálata és egységesítése, az értelmes, tiszta magyar beszéd elterjesztése területén még ránk vár.” A határozatok között pedig az utolsó így szólt: „A konferencia az említett határoza-

tok eredményes végrehajtása érdekében szükségesnek látja, hogy a Magyar Nyelvtudományi Társaság irányításával szűkebb körű bizottság jöjjön létre a kiejtés ügyének előmozdítására. A konferencia a bizottság tagjaiul Deme Lászlót, Lőrincze Lajost és Rácz Endrét javasolja.”

Az eltelt negyven év eredményeiről és – főleg – adósságáról a kijelölt három közül ma már egyedül én volnék számadásra készíthető helyzetben. „A magyar kiejtés kézikönyve”, amit akkor így emlegettünk, valóban nem készült el; előfűrésok, részlettanulmányok viszont nagy számban. Magam már a konferenciát megelőző időszakban több kézikönyv monografikus hangtanhangsúly-hanglejtés-szórend fejezetének szerzője voltam, ezért hárult rám az – akkor még névelővel ejtett és értett – konferenciát indító referátum elkészítésének megtisztelő terhe, majd a további munkálatok segítésének feladata. Tanúm az említett Elekfi–Wacha szerzőpáros bibliográfiája, hogy (akárha csupán mennyiségében nézve) alkotóan buzgólkodtam a szakirodalom gyarapításában.

Most mégsem a szakirodalmat állítanám számadásom középpontjába. Egy valóságosan és profilszerűen második konferenciának volna – egyébként fontos és hasznos – feladata, hogy kutató műhelyek és egyének autoreferátumokban bemutassák negyvenévi e tárgyú munkálkodásuk summázatát, kimutatva a további tennivalókat is. Mert teendők bizony vannak még, és – a normának a gondolatát is tagadók hangoskodásával szemben – mentális, morális, kulturális, nemzeti fontosságúak. Ennek bizonyítására a Nyelvtudományi Intézet fonetikai osztályának, a Bölcsészkar fonetikai tanszékének egymást váltó vezetői és munkatársaik sok hasznos eredményt halmoztak fel. Ezért egy-egy összegező – és a kiejtés, pontosabban: a hangzó beszéd kérdésére fókuszált – áttekintés segítené az elméleti kutatásoknak a gyakorlatban való hasznosítását. És más oldalon: számba kellene venni a versenyfelkészítő és szakkörvezető tanárok sok-sok gyakorlati tapasztalatát, megtermékenyítve a rendszer- és normakeresők munkáját.

Merthogy nem csupán a kutatásban halmozódnak az értékes tapasztalatok, részletfelismerések, hanem az oktatásban, a gyakorlati munkában is. Épp harmincöt éve, 1970-ben mutattam rá – „A kiejtés törvényeinek tanítása és tanulmányozása” címmel –, hogy a szabályok felismerésének legbővebb forrásvidéke a gyakorlati munka. Maradék perceimben tehát – ha csupán madártávlatból is –, arra szeretnék rávillantani, aminek sokféle részletét, megnyilvánulását ki-ki látja, láthatja, de nem bizonyos, hogy egészében képes átlátni. Pedig az indító konferencia határozata is egyenrangúan említi az iskolai kiejtési versenyeknek meg a rádió és televízió lehetőségeinek felhasználását, mellé téve a tudományos munka fontosságához a gyakorlatit.

Hogy a tudományos fórumok és az államigazgatási szervek hogyan tudtak volna „minél szélesebb hullámokban társadalmi közvéleményt teremte-

ni” beszédkultúránk ügyének felkarolására – mint ezt vitaindítómban sürgettem –, azt nem könnyű elképzelni. De a társadalom, a gyakorlat nem várta meg, hogy a szakma hozzá menjen: maga kereste meg a gyümölcsöző együttműködés lehetőségét. Az – akkor még névelős – egri kiejtési konferencia egyik buzgó – bár ott meg nem szólaló – hallgatójának, Péchy Blanka színművésznak, publicistának és volt kultúrdiplomatának, akkor már ötödik éve, 1960 óta feküdt a Művelődési Minisztériumban az az alapítólevele, amely – a példamutatóan beszélő színészek, rádiósok, televíziósok Kazinczy-díjjal való kitüntetése mellett – rendelkezett a középiskolások országos kiejtési versenyének évenként való megrendezéséről s a legjobbak jutalmazásáról.

Ennek történetét részletesen leírtam a Magyar Nyelvőrnek három egymást követő számában, 1988–89-ben; e hasonlattal jellemezve: Péchy Blanka mint kapitány elindult Nyugat-Indiába, és – felfedezte Amerikát. Mert aligha sejtette, s magam sem, az útnak szakmai, és Z. Szabó László sem, annak mozgalmi navigátoraként, hogy olyan mozgalom, sőt mozgalmak bölcsőjét ringatjuk, s benne az ifjúságnak egy olyan részét érintjük meg, amelyik a beszédkultúrán keresztül az érintkezésforma és a magatartás kultúráján át egy belső kulturáltság, a humanitás és az empátia életelvvé tételére törekszik.

Mert ami versengésnek indult, az általános nyereségbe torkollt. 1965-től kezdődően, helyi, majd regionális elődöntők után, a legjobb 62 versenyző a győri Kazinczy Gimnáziumban méri össze tudását, felkészültségét. Nekik a felkészülés során, felkészítő tanáraiknak a döntő keretében nyílik módjuk tapasztalatszerzésre, szakismereteik fejlesztésére, bővítésére. – Ám ez csak a kezdet volt.

Évek során ugyanis a középfokú iskolások száma a döntőkön megkétszereződött, minthogy különvált a gimnáziumi és a szakképzésbeli tanulók csoportja, de mindkettő az eredeti – 62 fős – létszámmal. Azután a Kazinczy nevében folyó kiejtési versengés kiterjedt a felsőoktatásban, elsősorban a pedagógusképzésben, majd az általános iskolák felső tagozatában tanulóakra is; és sikerült később bekapcsolni – ugyancsak piramisszerűen felmenő rendszerben – a szomszédos országokbeli magyar tannyelvű iskolák növendékeit is. Így a több száz döntős már a regionális elődöntőkön ezres nagyságrendű mezőnyből választódik ki, amely sokszor annyi tanulót mozgatott meg a legalsó fokon. – A Kazinczy-versenyek ihletésére, Sátoraljaújhely központtal, kialakult a középiskolások nyelvhasználati versenyformája is, hasonló népszerűséggel és eredménnyel; mozgósítva a tanulók mellett a felkészítő tanárokat is. Szervezetileg valójában függetlenül, de jellegében és céljaiban hasonló módon és eredménnyel csatlakozik mindehhez a sokféle versmondó, szónoki és egyéb anyanyelvi versenyforma is.

Türelmetlenül várva, majd türelmét veszítve, Péchy Blanka elébe vágott a – nehéz feladatnak bizonyult – „kiejtési kézikönyv” elkészültének, és 1974-ben maga írt segédletet, „Beszélni nehéz!” címen, a kiejtés titkainak tanulmányozásához. A személyes hangvétellű, de a szakszerűsége nyelvész bevonásával ügyelő könyvecske hamarosan több kiadást megért. Egyik kurta részletében a szerző azt is felvázolta: hogyan segíthetné a rádió a helyes kiejtés tanításának s egyben tanulmányozásának ügyét. Illyés Gyula figyelemztetésére Kiss Kálmán, a Rádió akkori alelnöke, az irodalmi osztály vezetőjére, Dorogi Zsigmondra bízta a megvalósítást. Így indult el 1976-ban a Beszélni nehéz! című rádióműsor; Dorogi meghatározása szerint „a Magyar Rádió önkritikai műsora”, amely bevonta a problémák keresésébe és megoldásába a hallgatóságot is.

A kiejtési, de a nyelvhasználati versenymozgalom is, országos merítési bázisra támaszkodott, ám valójában iskolánként egy-egy vagy egy-két ígéretes növendékkel való foglalkozásra korlátozódott, mégpedig szezonális jelleggel, az évi egy versenyciklusra való felkészüléssel-felkészítéssel. A frissen indult rádióműsorhoz az első időben néhány igényes felnőtt csatlakozott; igaz: rendszeres, kéthetenkénti levelezés formájában. – Tömeghatásúvá akkor vált az új forma, amikor Z. Szabó László, a győri döntők lelkes szervezője, iskolájában szakkört alakított a rádiós feladatok közös feldolgozására, majd felhívására hamarosan kialakult a Beszélni nehéz! köröknek országos hálózata, immár ezreket vonva be a rendszeres részvételbe.

Ezeknek a külön-külön indult, de egyazon célt szolgáló akciósorozatoknak egy közös szervezetté egyesülése nyilvános közönségtalálkozókkal kezdődött, nyári anyanyelvi táborok szervezésével folytatódott, majd a Hazafias Népfront anyanyelvi szakkbizottságának megalakulásával központosult és intézményesült; s végül 1989-ben az Anyanyelvőpolók Szövetségévé formálódással érte el a szervezetté válást, e szóalaknak mindkét értelmében: szervezett lett, és szervezet lett. Bejegyzett tagjainak száma 2000 körül van, ezeknek felénél is több a fiatal, de tekintélyes a felnőttek létszáma is. Helyi csoportjait országos elnökség fogja össze, de formálódik köztük sok helyen a regionális együttműködés is.

Biztos háttérével, a tudományos kutatás eredményeivel szoros kapcsolatot tartva, így működik tömegmozgalomként – de azért mégis a „docendo discimus” elve alapján – a beszédművelés, ami tartalmában a nyelvűvelés része, hatásában a kommunikációs kultúra terméke és tényezője. Laikusmozgalom – egybeírva –, mert annál hatékonyabb, minél több kívülebbről álló aktivizálódik benne, ami nélkül a kutatás eredményes lehetne, de nem volna hatékony. Szükséges azonban – s ez a társadalom iránt felelősségérzettel bíró szakemberek irányító részvételét igényli – a tömegesség mellett a tudományos szakszerűség gondos őrzése is, nehogy a laikusmozgalom laikus moz-

galommá sekélyesedjék, különírva! Nem adhatunk tápot a kommunikációs kulturáltság iránti igény ellenzőinek, akik merész általánosítással utasítják el a szabályok keresésének és megtartásának még a gondolatát is.

Rövidre szabott időmben itt és most azokat a szétágazó – és szétszórt – mozzanatokot próbáltam felvillantani, amelyek publikációs jegyzékekben nem rögzültek, legföljebb rövid, ráutalások formájában csillannak meg; viszont a – Péchy Blanka megcélozta – „általános beszédkultúra megteremtése” számára nélkülözhetetlen kapcsolatteremtő közegként szolgálnak. Írott, nyomtatott formában nem lephetők fel, elszállnak az éterbe, megrekednek előadótermek falain belül; de széles körökhöz jutnak el így is, sokakat tájékoztatnak és befolyásolnak; fontos tényezői a közszellem formálásának, kölcsönkapcsolatot teremtve és tartva a nyelvhasználat spontán alakítói és tudatos figyelői között.

Mert teória és praxis, elmélet és gyakorlat szétválasztható éppen, akár értéksorba vagy épp szembe is állítható egymással; – csak akkor mindkettejük elveszíti értelmét is, talaját is.

BOLLA KÁLMÁN

Hangzásbeli változatosságok megítélése nyelvészeti-fonetikai szempontból

Autentikus nyelvész vélekedések szerint feltehetően 40 éves intervallum szükséges ahhoz, hogy egy nyelv szinkrón állapotát megismerjük, fel tudjuk térképezni, és az individuális nyelvhasználat temérdek változataiban kitapinthatjuk a konvencionális, a nyelvközösség számára elfogadott, általános érvényűvé emelt nyelvi tényeket. Kiemelten vonatkozik ez a hangjelenségekre, hisz a nyelv fonológiai részrendszere a legváltozatosabb egyéni megoldásokban realizálódik. A 40 év történéseinek a figyelemmel kísérése megenged óvatos következtetéseket a változásokat, a diakrón folyamatokat illetően is.

Szerencsére nekem is megadatott, hogy immáron több mint négy évtizede foglalkozzam anyanyelvem fonetikai kérdéseivel, s kiemelten a magyar helyesbeszéd ügyével. 1965-ben itt a bölcsészhallgatók beszédében a köznyelvtől elütő nyelvjárási jellegzetességekről számoltam be. Akkor a nyelvjárásiasság jelentette a legnagyobb tarkaságot a köznyelvi kiejtésben. Mára ez már megváltozott. A nyelvjárásiasság oly mértékben visszaszorult, hogy csak elvétve fordul elő a közbeszédben. Ez fájdalmas tény nemcsak a zárt és nyílt <e> esetében, hanem más vonatkozásban is, legfőképpen a prozódiaiban. Hangzási jegyekben a nyelvjárási beszéd fejezte ki a legtisztábban a magyar nyelv fonetikai kódját. Ma a család és az iskola mellett két irányból érvényesül erőteljes ráhatás a magyar közbeszédre: az egyik az idegen nyelvi (túlsúlyban angol), a másik a médiahatás. Ez utóbbi is erősen differenciált, jó és károsító elemekkel egyaránt. Köznyelvünk általános helyzetével, a közbeszéd állapotával más szempontból sem lehetünk elégedettek: Nekem legalábbis úgy tűnik, hogy romlott a nyelvhasználók erkölcsisége, nyelvi igényessége. A hangzásbeli tarkaság elburjánzása bizonyára összefügg a beszédmód változásával is. Egy kicsit sok lett a zavar: tudatzavar, értékzavar, kommunikációs zavar, beszédzavar, hangzavar, minek következtében nehezen értjük meg egymást.

A fonikus nyelvhasználat temérdek hangzásbeli változatosságában való eligazodáshoz nagyban hozzájárult a nyelvről vallott felfogásban bekövetkezett előrehaladás. Ebben megerősítést nyertek korábbi felismerések, de számos új megállapítás is született. A fonetikában az interdiszciplináris kutatóknak és az interlingvális egybevetéseknek köszönhetően. Én a szemléletbeli változásokat tartom a legjelentősebbnek. Ma már csacsiságnak minősül,

ha valaki a szinkrón nyelvállapot vizsgálatát nem tekintené tudományos kutatásra érdemesnek, ha valaki a fonetikát a nyelvészet segédtudományának nevezné, ha valaki az érzelemkifejezést kivenné a nyelvészet kompetenciájából. A nyelvészeti fonetikát sem lehet ma már csak az artikulációra korlátozni, mint nálunk még 40 évvel ezelőtt szokásos volt. A vizsgálatok komplexitásából ma már nem lehet kihagyni a beszédakusztikát, a percepciót, a fonológiát. A szegmentális, azaz a morfofonetika mellett polgárjogot nyert a szupraszegmentális, azaz a mondatfonetika is, és kialakulóban van a szövegfonetika stb., stb.

A legáltalánosabb elvont értelemben a nyelv az emberi társadalomhoz, egy adott nyelv egy nyelvközösséghez kötődik. A legelvontabb formában a nyelv sajátos kódrendszer, a világ tudati leképezésének, megismerésének, a gondolkodásnak, gondolataink, érzelmeink kifejezésének, az emberekkel való kommunikációnak nélkülözhetetlen eszköze. Köztudott, hogy a kommunikáció nyelvi jelekben kódolt információk cseréje. Minden nyelv más és más önálló kódrendszer (számos közös tulajdonsággal), melynek jellegzeteségeit, optimális működtetési formáit, módját a nyelvi norma határozza meg. A norma szerinti nyelvhasználatnak különböző szintjei vannak. Az igényesebb, szabatosabb, konvencionálisan kialakított és elfogadott változatát szokás köznyelvnek, azaz közbeszédnek nevezni. Ennek fonikus sztenderdjeit, nyelvhasználati szabályait foglalja magában az ortoépia, vagyis a helyesbeszéd, melynek számos stiláris változata létezik (pl. a médiastílus, a szónoki beszéd stb.). A konvencionális közösségi nyelvhasználati szabályok egyéni felhasználásban realizálódnak. Ebben a sztenderd mellett különböző okokra (alkati, pszichikai stb.) visszavezethető egyéni sajátságok is megtalálhatók. Egyedi konkrét megnyilvánulásokban tapintható ki maga a rendszer is, ismerhető meg a nyelvi kód. (Tévedés azonban azt hinni, úgy beállítani a dolgot, hogy a rendszer az individuális sajátságokból épül fel.) A nyelvi kód három – a használathoz feltétlen szükséges – összetevőből, alkotórészből áll: a) fogalmi bázisból, azaz szemantikai összetevőből, b) operációs-szerkesztési szabályokból, azaz grammatikából és c) a realizációt vezérlő kódelemből, azaz fonetikából. A realizáció kétirányú működést jelent: jeladást (akusztikus formába öntést, pszichofiziológiai mechanizmusok) és jelérzékelést, jelátalakítást, jeltovábbítást (ezek olyan pszichoakusztikus és neurobiológiai folyamatok, amelyek révén lehetségessé válik a megértés).

A realizációs folyamatok kódja is a nyelvi norma szerint működtethető, de a működési mechanizmusokban jellegzetes eltérések lehetnek. Annak ellenére, hogy működésüket azonos vagy közel azonos biológiai „gépezet”,

„hardver” biztosítja. (Egy hasonlattal élve az orgona, mikrofon, erősítő, hangszóró azonos, de a partitúra másképpen működteti. A végtermék funkcionális értékét a partitúra adja, de a zeneszerzésnek is vannak általános normatív követelményei. A folyamat teljességéhez hozzátartozik még az orgonista és a zenét hallgató személy is.) Egy adott nyelv optimális működését biztosító fonetikai folyamatok összességében ismerhető meg – egy korábbi szakkifejezéssel élve – a nyelv artikulációs és percepciós bázisa, amely nyelvspecifikus. A nyelvészeti fonetikában a beszéd hangzásbeli változatosságának megítélése ehhez viszonyítva képzelhető el, nem pedig más nem nyelvészeti szempontból (pl. éghajlat, életritmus, táplálkozás, életkor, habitus, stb.).

A magyar nyelv artikulációs és percepciós normáját az alábbi fonetikai sajátosságok képezik:

- Vokalikus (magánhangzós, hangzós) nyelv. Ez olyan nyelvtipológiai sajátosság, mely a nyelvközi összehasonlításokból tűnik ki. Alapja elsődlegesen a magánhangzó–mássalhangzó arány, a magánhangzók funkcionális dominanciája a hangsorépítésben és a felismerésben.
- A beszédlégzésben külön, más nyelvekétől eltérő sajátosságokat nem állapítottak meg. Az expirációs beszédképzés szintén általános nyelvtipológiai sajátossága nyelvünknek. Nincsenek csettintett beszédhangok. A mindennapi beszédben azonban felfigyelhetünk az enervált, erőtlen artikulációra, amely összefüggésbe hozható a beszédlégzéssel. Az artikulációnak a magyarra jellemző feszességét, a markáns hangképzést, a hangerőt a megfelelő beszédlégzéssel érzük el. A beszédművelésben a helyes légzésnek érdemes több figyelmet szentelni.
- A gégefő a beszéd egyik hangforrása, melyben háromféle hangot, illetőleg beszédhangelemet képezhetünk: zár-, réshangot és zöngét. Gégezárhang sem szegmentális, sem szuprasegmentális funkcióban nem használatos. Más nyelvekben van rá példa. Nem egyértelmű az ún. laringális spiráns képzési jegyek szerinti besorolása. Minden zöngétlen mássalhangzó voltaképpen gégeréshang. Nem látom bizonyítottnak, hogy a szalagrés 10 és 30 fokos szögváltoztatással differenciálni tudna beszédhangokat. Inkább az történik, hogy a képzési helye, sőt még az ajartikulációja is a szomszédos magánhangzóéhoz igazodik. A zöngé a magánhangzóknak és a mássalhangzók egy jelentős csoportjának fonológiai disztinktív jegye.
- Az állkapocs mozgási sztereotípiája négyfokozatú: zárt, félig zárt, félig nyitott és nyitott. A mai nyelvhasználatban nagy változatosság ta-

pasztalható, de a tendencia a háromfokozatú felé mutat. A közbeszédben gyakran csak két fokozat: zárt és félig zárt fordul elő. Ez a norma változásához vezethet.

- Az ajakartikulációban kétfajta részformának (lapos és kerek), valamint az ajakzárnak van a nyelvi jelek hangtestének megkülönböztetésében szerepe azzal, hogy oppozíciót képez. Megfigyelhető a kerek részképzés háttérbe szorulása, s ennek rendszerkárosító veszélyei vannak.
- A nyelvtest artikulációs mozgására, a mozgássorok időzítésére jellemző, hogy a tiszta fázis és az átmeneti szakasz arányában az átmeneti szakaszok részaránya, súlya kicsi. Ez a feszes artikulációval jár együtt.
- A nyelv vízszintes irányú mozgásában két tipikus helyzetben képezünk magánhangzókat: palatális és veláris helyzetben. A közbeszédben, mindenekelőtt az előadói és médiastílusban – feltehetően a képzés következtében („*Elöl szóljon a hangod!*” – mondja a beszédtanár), majd a „szépbeszéd” utánzásaként terjed. Veláris <á> ejtése vidékiesnek minősül, pejoratív megítélést kapott. E hangzásváltozás is sérti a rendszert. A mássalhangzók képzésében is az előlképzettek vannak túlsúlyban. A faringális és glottális területen nem képezünk beszédhangokat. A mássalhangzóink a palatalizált–velarizált–faringalizált jelleg tekintetében neutrálisak.
- A mássalhangzók fonetikai minőségét elsődlegesen a zörej adja. A zárral, réssel és zár-réssel képzett zörej három csoportra osztja a mássalhangzókat: zárhangokra, réshangokra és affrikátákra. E minőség tartambeli különbségekkel jár. A rövidülés és/vagy tempógyorsulás csökkeneti közöttük a kontrasztot, s rontja a réshangok és az affrikáták felismerhetőségét. Efféle hangsorok képződnek: *jo_ettét_tetves_nézöink*.
- A zöngés és zöngétlen mássalhangzó-szembeállítás gyengülését jelenti a főleg szóvégeken ejtett ún. zöngétlen media. Nagyon elterjedt ejtészváltozat, a beszédképzés elerőtlenedését jelzi. Ezenkívül rontja a beszéd hangzósságát, vokalikus jellegét.
- Hehezetes mássalhangzók a magyar közbeszédben nem fordulnak elő, s a nyelvi kódznak sem része az aspirált minőség.
- A nyelv függőleges síkban történő helyzetváltozásaiban a nyelvi norma szerint négyféle nyelvállásban képezünk beszédhangokat: felső, középső, alsó és legalsó nyelvállással. A legalsó ma már csak elméletben van meg, a gyakorlatban ritkán lehet hallani. A vulgáris felfogás, mely a fonetikaoktatásban nagy elterjedtségnek örvend, azt tartja, hogy az állkapocsnyitás és a nyelvemelkedés teljesen szinkronban van. A beszédfiziológiai vizsgálatok ennek ellentmondanak.

- A beszédképzés időzítésében, pontosabban a hangtest szegmentális szerkezetének időtengelyén a közel-azonos szegmentumok kétféle időtartamban (viszonyértékben) realizálódnak: rövid és hosszú formában. Ez ismét a rendszer lényegi tulajdonsága, fonológiai megkülönböztető jegye. A magyar nyelvnek nyelvtipológiai szempontból is kiemelkedő sajátossága. A beszédhangok rövidülése ma már kiterjed az egész hangállományra. Ebben látom én a legsúlyosabb veszélyt, mely a rendszer felbomlását, gyökeres átalakulását idézheti elő. Okai sokféle, boncolgatásukra most nincs idő, de megérne egy misét! Összefüggésbe hozható a beszédtempó gyorsítására irányuló törekvésekkel is (főleg a reklámokban és a kereskedelmi adásokban).
- A beszédhangok magasságbeli változásai nem rendelkeznek fonológiai relevanciával, ellentétben a tonális nyelvekkel. A fonetikai minőség azonban együtt jár bizonyos tonális különbségekkel. Ezt nevezzük hangspecifikus magasságnak (a magas és mély magánhangzó megnevezés is erre utal).
- A beszédhangok erősségbeli különbségei egyrészt a specifikus hangerőt, azaz az egyes hangtípusra jellemző erősséget jelentik, másrészt a szóhangsúly egyik kifejező eszköze. A magyar szóhangsúlynak delimitatív funkciója van. Zavaró, ha egyéni ejtésben a szóvégi más-salhangzók túlon túl erősek. Televízióban lehetett hallani.

A szegmentális szerkezetet érintő változatosság kiterjed a hangkapcsolatokra, a hangsorépítési, helyesebben szólva a hangtestszerkezeti szabályosságokra is. A szegmentumok, beszédhangok pozicionális elrendeződése sem független a nyelvi kódtól és normától. Ennek a tárgyalásától idő- és helyszűke miatt most eltekintek.

A szupraszegmentális sajátosságok tárgyalását három megjegyzéssel kell kezdenem:

a) Míg a szegmentális szerkezeti sajátosságokat túlnyomórészt a fiziológiai folyamatok ismeretéből merítettük, addig a szupraszegmentálisakat az akusztikus forma elemzésével tudjuk kimutatni;

b) Hangsúlyozni szeretném, hogy a közfelfogással ellentétben a beszédképzés folyamatában, a közlésben, a gondolatok kifejezésében nyelvi jelekből építkezünk, melyeknek szerves része a hangalak, hangtest. A jelentéshez kapcsolt komplex hangtest diszkrét elemekre bontása a tudomány műve, s nemegyszer önkényes általánosítással történik. A nyelvi kódolás tehát nem hangelemek összerakásával megy végbe, hanem a szemantikai egységeknek a grammatika szabályai szerinti összeszerkesztésével. Nem így állítjuk elő az írott formát, ahol a megtanult írásjelekből képezünk sorokat, követve a helyesírás szabályait.

c) A szegmentális és a szupraszegmentális kódolás szinkrón és egymással kölcsönhatásban végbemenő nagyon összetett, bonyolult folyamat. A szétválasztás megint csak tudományos elemzéssel lehetséges. A szupraszegmentális szerkezet is komplex egység, a beszéd folyamat megnyilatkozásnyi szekvenciáit foglalja egységbe, illetőleg ezzel segít őket elkülöníteni, a hangfolyamat értelmi egységekre tagolni.

- A szupraszegmentális szférában elsők a beszédtempót említtem. A beszéd folyamának átlagos szintje, különböző gyorsulásai és lassulásai egyénekenként is, a köznyelvi sztenderden belül is sok nyelvi és nem nyelvi tényezőtől függően nagy változatosságot mutat. A nyelvi kód része, de prozódiai értékének tisztázása még várat magára. A vulgáris fonetikában is nagy a zűrzavar körülötte. Nagy tudományos felismerésként propagálták az átlagos közléstempó gyorsulását, minek következtében néhány évvel ezelőtt az elektronikus média szereplői szinte versengtek a gyorsbeszédben. Mára némileg csillapodott a nagy igyekezet. De hát változik-e az átlagos beszédtempó? Szende Tamás fejtegetését idézem: „Ha a közlő a gyors ejtésben az azonos nyelvi adathemmenységet kevesebb artikulációs mozgáselemmel állítja elő, akkor a közölt nyelvi jelek egy időegységre jutó hányada megnövekszik. Az ejtés mégsem gyorsul, hiszen kevesebb időegységre kisebb mennyiségű artikulációs mozgás esik. A nyelvi jeltovábbítás tempója – első látásra – nagyobb lett, a beszédsebesség nem. A jeltovábbítás gyorsításának velejárói hosszabb szünetek, a tartalom kifejtésére több idő kell az érthetőség miatt.” (Szende 1987, 19.) Fonetikai kísérleteim azt bizonyítják, hogy az érthetőség, bár megnehezítve, de fenntartható a szünetek teljes kiiktatásával is, a kommunikáció mégsem tekinthető normálisnak, teljes értékűnek. Nem vitatom Szende fejtegetésének hitelességét, az én érvelésem más aspektusból világítja meg a tempóváltozások nyelvi összefüggéseit. A beszédtempó és a beszédhangok tartamviszonyainak alakulása között kölcsönhatás van. Ha pl. a rövid-hosszú viszony a korábbi 1:2-ről 1:1,5-re változik, gyorsabbnak érezzük a tempót más feltételek azonossága esetén is. A tempóváltozásoknak a szupraszegmentális tartalmak kifejezésében más hangszközők együtthatásaként kommunikatív funkciója van. Ha az átlagtempó gyors, a tempóváltozások szűkebb sávban valósulnak meg, következőképpen nehezebben apperceptálhatók, kifejezőerejük csökken, vagy végső soron elvész. A tempó gyorsulásának, szerencsére, határt szab a beszéd szervek teljesítőképessége is. A 20-22 hang/s-nál nagyobb sebesség csak hang- és szótagvesztéssel, a beszédminőség lényeges romlásával érhető el. A természetes magyar beszéd tempóváltozásai 6–16 h/s sávban realizálódnak, középértéknek a 12 h/s vehető. Ha egy

idegen nyelv beszédtempóját gyorsabbnak érezzük, ez rendszerint abból fakad, hogy a nyelvi automatizmusok fejletlensége a jelfeldolgozás sebességét csökkenti. Fél szavakból nem értjük meg egymást. Szende határozottan állítja, hogy „a beszédtempó diakrón változásának valamelyest is hiteles megítélése pedig csak úgy lehetséges, ha nagyjából megegyező, nagyjából azonos közlési helyzetben és nagyobb történeti távlatban adatolt, statisztikailag érvényes eredményeket ígérő, tehát nagyobb közlésmennyiségre épülő számításokat, esetleg megbízható becsléseket látunk.” (Szende, 1987, 19.) Nem így gondolják a divatba jött vulgarizátorok.

- Ide kívánczna még a többi szuprasegmentális hangeszköz, pontosabban hangszerkezeti összetevő: dallam, dinamika, ritmus, hangszínezet és szünet taglalása és velük kapcsolatos számos észrevétel, de erről majd más alkalommal szólok.

Összegezésként lássuk, milyen következtetéseket vonhatunk le a beszédművelés gyakorlata számára a fentiekből?

a) A hangjelenségeket, így a hangzásbeli változatosságokat is három dimenzióban vizsgáljuk: a) individuális (tekintettel az egyéni sajátosságokra), b) szociális (tekintettel a beszéd ortoépiái, stílári és ortofonikus sztenderdjeire), c) valamint a nyelvi-rendszerbeli meghatározottságok vonatkozásában.

b) A hangzásbeli változatok megítélésénél, minősítésénél a beszédoktatóban sem lehet összekeverni, egybeemosni a nyelvi rendszer és norma (kód és kódolás) absztrakt szerkezeti elemeit, a fonikus nyelvhasználatban konvencionálisan kialakított és elfogadott, helyesnek ítélt, beszédesemények általánosított, valamint az individuális nyelvhasználat egyediségében megmutató hangzásbeli tarkaságot, mint ahogyan a gyakorlatban sokszor megtörténik. El kell választanunk fogalmilag is a beszélő hangját a beszédhangtól és a nyelvi hangtól, fonémától. Helytelen pl. X. Y. nyelvhasználatában előforduló hangsajátságot szociális érvényűnek feltüntetni, s még durvább hiba a nyelvi kóddal azonosítani.

c) Ugyanakkor egy másik vonatkozásban pedig komplex vizsgálatra és megítélésre van szükség, vagyis a fonetikai folyamatok láncolatában a beszédképzést, a hangzást, a beszédészlelést és megértést egységben, kölcsönös kapcsolataikban, összefüggéseikben és meghatározottságaikban, s nem egymástól elkülönítve kell szemlélnünk a hangtest mindkét szerkezeti formációjában (a szegmentálisban és szuprasegmentálisban egyaránt) a nyelvi relevancia aspektusában.

d) Kritikusan kell fogadnunk a változások okairól vallott nézeteket: fiziológiai kényszer, gazdaságosságra törekvés, egyszerűsödés, könnyebb ejthetőség, mássalhangzó-torlódás elkerülése, átvételek hozzáigazítása stb., ame-

lyek vagy nélkülözik a nyelvi működés beható ismeretét, vagy spekulatív feltevéseken alapulnak, s jó esetben is csak részgazságot tartalmaznak.

Végezetül szeretném hangsúlyozni, hogy az elmondottakkal csupán az volt a célom, hogy a magam tudása és tapasztalataim alapján megmutassam, hogyan lehet eligazodni az adott nyelvállapotban létező tengernyi hangzásbeli változatosságban, hogy könnyebben és reálisabban tudjuk megítélni azokat a nyelvészeti fonetika szempontjából; hogy nagyobb bizonyossággal tudjuk megmondani, mi a megengedhető, és mi károsítja a nyelvi rendszert, hogy mi a rendszer optimális működését biztosító változás, fejlődés, és mik a bomlasztó, „romlást” előidéző jelenségek.

Irodalom

Bolla Kálmán: Szupraszegmentális elemzések. *Egyetemi Fonetikai Füzetek* 7. Budapest, 1992, 220 p.

Bolla Kálmán: Kell nekünk ortoépia?! *MNy.* XCIV, 1998, 1–16.

Bolla Kálmán: *Magyar fonetikai atlasz.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1995, 340 p.

Szende Tamás: *Megértjük-e egymást? Korunk kommunikációs zavarai.* Gondolat. Budapest, 1987. 304 p.

TOLCSVAI NAGY GÁBOR

A hangos beszéd és a nyelvi norma

A hangos beszéd magában foglalja a hangadást és a hangadásról való tudást. A hangadás így egyrészt a nyelvnek, a nyelvi produkciónak az az összetevője, amely a beszélő számára a legközvetlenebb tapasztalatként jelentkezik. A hangadást mindenki testével érzékelheti, fizikai jelenségként. Ugyanakkor a beszéd a legelvontabb tudás is, hiszen a hangos beszéd, a fonológiai szerkezetek sora jelentésszerkezetekkel való szimbolikus kapcsolatban azonnal a legabsztraktabb nyelvi tartományokkal kerül viszonyba. A hangos beszéd ekképp egyfelől a legautomatizáltabb nyelvi összetevő, a beszédhangoknak és e hangok sorának képzésére igen ritkán figyel a beszélő. Másfelől viszont a hangos beszéd sokszor a legreflektáltabb, például az általa kiváltott érzelmekkel.

A hangos beszéd helyessége évszázadok óta fontos kérdése a magyar művelődésnek éppúgy, mint szűkebben a magyar nyelvtudománynak és anyanyelvoktatásnak. E történetet a jelen előadásban lehetetlen összefoglalni. A mai értelmezhetőség föltételeinek vázolása előtt inkább csak utalni érdemes a nyelvi helyesség egy igen karakteres megfogalmazására, mely Gombocz Zoltántól származik, s szép lassan klasszikussá érik egyre szélesebb mai elfogadottságával: „A nyelvszokás, a nyelvállapot relatív egyformasága helyhez és időhöz van kötve. Ebből természetszerűleg következik, hogy nincs egyetemes érvényű nyelvhelyességi norma; a nyelvhelyesség is a tér és idő függvénye. A *kapávé* alak Göcsejben helyes, Kolozsvárott helytelen, és megfordítva: *kapával* Göcsejben helytelen, Kolozsvárott helyes. Az *áalom*, *szerelem* alak ma helyes, Anonymus korában helytelen lett volna” (Gombocz 1931: 11). Gombocz tételének itt nem idézett újgrammatikus alapjai a tétel mai értelmezhetőségét nem korlátozzák.

A helyesség kategóriáját az európai (kontinentális) nyelvtudomány főképp a norma fogalmával hozta összefüggésbe. Ismeretes, hogy a normának több jellegzetes meghatározása használatos. Jól elkülöníthető három felfogás:

- a norma egy nyelvváltozattal, a sztenderddel azonos,
- a norma orientáló minta, sikeres viselkedésmód a nyelvi interakcióban, melyet sémák irányítanak,
- a norma egyéni begyakorlottságon és közösségi konvencionáltságon alapul, a fokozatosság keretében.

Ezek közül a magyar nyelvtudományba és művelődésbe az elmúlt évtizedekben a legerősebben az a magyarázat épült be, amely a normát a sztenderddel (korábbi nevén az irodalmi és/vagy köznyelvvél) azonosította. Az azonosítás az eszményi nyelvváltozat megvalósításának és kiterjesztésének kedvezett, ugyanakkor más nyelvváltozatoknak, elsősorban a nyelvjáráásoknak a helyességét óhatatlanul kétségbe vonta.

A norma etnometodológiai, interakciós megközelítése a norma tágabb értelmezésére törekszik, amennyiben a nyelvi közléseket az érthetőség és a funkcionálás (nem teljesen éles) határáig valamilyen normának megfelelőként tartja számon. Ezek az irányok természetesen több normát tartanak számon, összefüggésbe hozva a közösségek más, nem nyelvi jellegű normáival (vö. Tolcsvai Nagy 1998).

A normák azt szabályozzák, hogy egy közösség tagja egy szituációban a szerepeltvárásoknak megfelelően milyen módon viselkedjen a közösség egy másik tagjával kapcsolatba lépve. A normákkal való cselekvésbeli összhang függ **(1)** attól, hogy a cselekvő milyen mértékig internalizálta a normákat; **(2)** a normák legitimitásától; **(3)** a normák mögött az eltérő magatartások ellen működő szankciók szigorától és hatékonyságától; **(4)** a normáknak a cselekvők viselkedéscélja számára megnyilvánuló funkcionalitásától; **(5)** nem egyértelmű szabályok közösségi tagok általi értelmezésétől; **(6)** a normakonfliktusok elkerülésére való ráhangoltság mértékétől (vö. Hillmann 1994: 616).

A normák ilyenformán bizonyos fokig korlátozzák az egyént, meghatározzák cselekvését és annak szituációját, elkülönítik azt más típusúaktól. Ezáltal a szociokulturális értékek érvényre jutnak, s a normáknak ez a folyamatos érvényesülése teszi a közösséget azzá, ami.

A közösségi (társadalmi) normáknak három nagy típusát különbözteti meg a szociológia: **(1)** törvények (kötelező normák); **(2)** illemek/szabályok (szükséges normák); **(3)** szokások (lehetséges normák). Érvényesülési módjukat tekintve a normák lehetnek explicitek (kodifikációban kifejtettek, mint a polgári államok törvényei), és lehetnek implicitek (ki nem fejtettek, mint az egyidős gyerekek egy csoportjának cselekvési vagy beszédnormái).

R. Bartsch ebben az értelemben határozza meg a nyelvi normát a következőképpen: „A normák meghatározzák egy népesség praxisát; vagyis meghatározzák az e népesség körében társadalmilag jelentős tevékenységeket és cselekedeteket. Ennyiben egy népesség számára a társadalmi rendet alkotják, s ilyen értelemben közösséget alakítanak a népességből, különleges esetben nyelvközösséget. A normák alapján a népesség a népességen belüli viselkedést tevékenységekként és cselekedetökként értelmezi” (Bartsch 1985: 163). A sikeres viselkedésmódok orientáló mintákká válnak. Ezek az orientációk „lényegében a társadalmilag fontos tényekkel és viselkedésekkel, társadalmi-

lag fontos dolgokkal, szándékokkal és késztetésekkel kapcsolatos elvárásokból állnak; továbbá idetartoznak a mások viselkedésével és szándékaival kapcsolatos elvárások, s azok az elvárások, hogy másoknak is vannak elvárásaik saját viselkedésünkkel és szándékainkkal kapcsolatban, s hogy mások elvárják, hogy nekünk velük kapcsolatban legyenek elvárásaink” (Bartsch 1985: 163). Vagyis a normák a szociálisan helyes formákat jelölik ki mintaként. A beszélő szándéka vagy hatásszándéka és a hallgató elvárása vagy elvárásnormája kölcsönhatásban áll egymással a nyelvi interakció dinamikájában.

Az angolszász nyelvészet, kivált a deskriptív és generatív grammatika a leghatározottabban elhárított minden normával kapcsolatos fogalmat a nyelveleírástól. Ugyanakkor a mai funkcionális és holista kognitív nyelvelméletek a begyakorlottság és a konvencionáltság jelenségeivel kapcsolatban lényegében a normáról beszélnek. A megszokottságnak tekinthető normát itt két fogalommal lehet jellemezni. A begyakorlottság (entrenchment) annak a mértéke, amellyel egy személy egy fogalmat, jelentést, nyelvi kifejezést könnyen vagy nehezen elő tud hívni, aktiválni tud. A konvencionáltság annak a mértéke, hogy egy közösség egy jelenséget miképp dolgoz föl fogalmilag, szemantikailag, és e feldolgozási mód mennyire elfogadott abban a közösségben (vö. Langacker 1987, Bybee 2001). Az ekképp értett begyakorlottság és konvencionáltság prototipikus (lényegében teljes) mértékének való megfelelés vagy az attól való eltérés adja a normativitást, ill. a szokatlanság mértékét, fokozat szerint, skalárisan leírható módon.

A mai, modernizált társadalmak, ill. nyelvközösségek tagolt szerkezetűek. Ennek következtében az anyanyelvi beszélő nem anyanyelvét sajátítja el általában, hanem annak mindig egy adott változatát, azt, amelyikbe normális esetben beleszületik (Halliday 1968). Ezt a nyelvváltozatot beszéli a család, a közvetlen környezet, az a környezet, amely alapvetően meghatározza a közösség új tagjának szocializációját, nyelvi tekintetben is. Ez lesz az anyanyelvi beszélő anyanyelvváltozata. Általában ez az a nyelvváltozat, amelyet az anyanyelvi beszélő a legteljesebben elsajátít, nagyjából a kamaszkorra, tehát ez az, amit a legjobban ismer (a szociolingvisztika megközelítőleg ezt a nyelvváltozatot nevezte el vernakulárisnak). Így saját anyanyelvváltozata számára önértékén jelenik meg, önmagában értékes változatként, s ehhez viszonyul a többi, a szocializáció során megtanult egyéb nyelvváltozat (hasonló modellt állít föl Bartsch 1985: 61–2). Az egyén a mai, modernizált (rétegzetten kultúrárs és polifunkcionális nyelvű) nyelvközösségben már igen korán találkozik más, számára nem ismerős nyelvváltozatokkal, regiszterekkel, s a közöttük levő különbség igen korán érzékelhető. Rendszerét egyértelműen mutatja be Halliday (1978: 35).

Ezáltal a mai magyar beszélők (vagy azok többsége) valamilyen meghatározott nézőpontból látják a magyar nyelvnek (a nyelvi praxisnak) bizonyos részeit. Ez az ismeret tapasztalati alapú, eltérő mértékű reflexivitással, s valamilyen tapasztalati teret hoz létre, annak alapján pedig elváráshorizontot (Koselleck 1979).

A tapasztalati tér legtágabb értelemben az újkor Koselleck-féle értelmezése. Ekképp legkésőbb a felvilágosodásban uralkodóvá válik az a felfogás, amely szerint

- a végítéletre várás megszűnik,
- megnyílik az út a határ nélküli jövő előtt,
- így nemcsak a múltat értelmezi az újkor felfogása, hanem tudatosan új szakaszt nyit,
- a jövő másságára, a változásra mint olyanra és a változás gyorsulására vár,
- amely az Isten képére teremtett ember transzcendenciát elfedő magabiztosságát eredményezi, hogy azután abból induljon ki (vö. Koselleck 1979).

A nyelvjáráások hagyományfenntartó állandóságával és a klasszikus minták örök eszményi kívánalmaival szemben megjelent a nyelvi változás érték szempontja, az a nézet és főképp gyakorlat, mely lényegében egy nyelv potenciáljának a minél teljesebb kidolgozását szándékolta. A 20. századi nyelvfilozófiai irányzatok egy jó része, az irodalom fő alakulásiránya egyaránt a nyelv uralhatóságára kérdeznek, s a fölmerülő kételyek a szójátékos, ironizáló mindennapi nyelvi gyakorlatban az 1960-as évektől kezdve mind erőteljesebben megmutakoztak. Az újnak, a nyelvi kifejezhetőség határainak a folytonos keresése csak részben szórakoztató tűzijáték, legalább ilyen mértékben a biztos vagy annak tűnő kifejezhetőség kutatásának kényszeréből ered. Ez a történeti alakulás a korábbi, zártabb és kevesebb normák rendszerének fellazításához vezetett, melyben több és kevésbé körülhatárolt csoportnorma jött létre, a hierarchikus rend helyett hálózatokat kialakítva, a kisebb fokú begyakorlottság és konvencionáltság gyakoribb eseteit megvalósítva.

Mindezeket figyelembe véve érdemes jelezni, hogy a hangos beszéd általánosságban vett kommunikációs funkciója nem csupán az „önkényes” hangalak megvalósítása, s ebből következően a hangos beszéd elvont egységei és sémái nem csupán az elvont rendszerből vezethetők le. Két olyan tényezőt szükséges itt megemlíteni több más közül, amelyek a hangzó beszéd funkcióihoz tartoznak, és a norma vagy helyesség szemszögéből jelentősek.

- Az ikonicitás, a hangzás minden tartományában tapasztalható ikonikus jelleg igen fontos tényező a viselkedés, a kifejezés, a stílus nyelvi megkonstruálásában.

- A hangzó beszédnek jelentős szerep van az önazonosításban, az egyéni és csoportidentitás megjelenítésében.

A hangzó beszéd és a helyesség viszonya ezért csak részben írható le a korábban kidolgozott, jól ismert kettősségekkel:

- nyelvjárás – irodalmi nyelv,
- helytelen – helyes.

A kérdés összetettségét, melyre Gombocz a „tér és idő függvénye” jellemzéssel utalt, a lehetséges több kifejtési tartomány közül a sztenderd fogalmával kapcsolatban lehet legcélrátörőbben jelezni. Az eljárást az indokolja, hogy a magyar sztenderd ma nem egységesülően, hanem éppen ellenkezőleg, szétkülönbözőben van, jóllehet a változás mértéke nem tűnik nagy-nak, egyelőre. A sztenderd fogalmát három jellegzetes nézőpont egyesítésével vázolom.

Az első sztenderdmegközelítés P. Garvin közösségi alapú magyarázata. Garvin a sztenderd nyelvnek öt funkcióját különíti el: „1. egységesítő funkció – a sztenderdnek e funkciója egységesítő kötelékként szolgál a nyelvjárási és más különbségek ellenében; 2. elkülönítő funkció – a sztenderdnek e funkciója megerősíti a beszélőközösség különálló identitását más beszélőközösségekkel szemben; 3. presztízsfunkció – e funkció bizonyos presztízst ad a sztenderd nyelvet birtokoló beszélőközösségnek és az azt ismerő egyénnek; 4. részvételi funkció – a sztenderd e funkciója a beszélőközösség számára lehetővé teszi, hogy saját nyelvének használatát a modern világ kulturális, tudományos és más fejlődésében; 5. etalonfunkció – a sztenderd e funkciója etalonként szolgál, elsősorban a nyelvhelyességi kérdésekben, de más tekintetben is” (Garvin 1993/1998: 95).

Garvin az öt funkciónak négy attitűdöt feleltet meg: „1. az egységesítő és elkülönítő funkciónak a nyelvi lojalitás magatartása felel meg; 2. a presztízsfunkciónak a büszkeség magatartása felel meg; 3. a részvételi funkciónak a részvételi készség magatartása felel meg; 4. az etalonfunkciónak a normatúdat magatartása felel meg” (Garvin 1993/1998: 95).

A második nézőpontot a Milroy-szerzőpáros fogalmazta meg, az elmúlt évtizedek nyelvtudományi kutatásainak főirányával meglehetősen szemben, amikor a sztenderd és a nyelvi rendszer közötti kapcsolatra utaltak: „valójában nem tudjuk, hogy a sztenderd nyelveknek nincsenek tisztán nyelvi jellemzőik, amelyek megkülönböztetik őket a nyelv nem sztenderd formáitól. Úgy tűnik, jelenleg hit kérdése, hogy a sztenderd és nem sztenderd változatok közötti értékelő ítéletek mindig társadalmi alapúak, és soha nem tisztán nyelvi” (Milroy–Milroy 1985: 8). A sztenderd történetiség eszerint korlátozódik. E megközelítésben a sztenderdre a minimális formavariáció (maximális homogenitás) és a maximális funkcióvariáció (és jelentésvariáció) vagy legalábbis annak igénye jellemző. A sztenderd szándékolt, alkotott

jellege, eszményi igénye és főképp ennek végső fokú teljesíthetlensége miatt a sztenderd nem pusztán statikus nyelvváltozat, hanem folyamatos sztenderdizáció (ahogy a Milroy-szerzőpáros ezt kifejti), s emiatt legalább részben norma és eszmény fedik egymást, részleges azonosságot mutatnak.

Az így alakuló kérdésirány szorosan összefügg a sztenderd alkotott vagy célulvően kifejlődő jellegének értelmezhetőségével, valamint a nyelvleírás, pontosabban a leíró módszertan rejtett értékszemponyjainak fölismérésével. Az érték kategóriája a szigorú leírásban is érvényesül, valószínűleg éppen a Milroy-féle belátás miatt, még akkor is, ha erről ma még igen keveset lehet tudni. Az eszmény és a létező kettősége a sokféleség és a reflektáltság miatt nem egyközpontú, felülről irányított viszony.

Itt mutatkozik meg a harmadik nézőpont fontossága. A sztenderd mint sztenderdizáció – amely természetesen a beszélőre éppúgy irányul, mint a nyelvre – a „van” és a „kell” részleges azonosításával a polgári közösség és kultúra egyik lényegi összetevőjét valósítja meg a képzésben. A képzés (Bildung) nem pusztán a művelődésnek, és még kevésbé a tárgyi műveltség megszerzésének az iskolás jellegű tevékenysége. „Az emberi képzés általános lényege az, hogy általános szellemi lényé tesszük magunkat [...] a képzés [...] az általánoshoz való felemelkedés”, fogalmaz Gadamer Hegelre hivatkozva (Gadamer 1960/1984: 32–33). „Így az egyes egyén eleve mindig a képzés útján halad, s állandóan csökkenti saját természetiségét, mert a világot, amelybe belenő, a nyelvben és erkölcsben az emberek képezik” (Gadamer 1960/1984: 34). A képzésnek ez az általános jellege alapozta meg a sztenderd kiművelését és fenntartását, melyet a fentebb idézett funkciók és célok inkább kifejtenek, semmint megalapoznak. A „kell” az emberi tevékenység általános jóra törekvésével függ össze.

Innen nézve a helyes hangzó beszéd fogalma lassan átalakulóban van a magyar művelődésben. Bizonyos hangzásbeli változások értelmezhetősége túlterjed a műveletlenségen, a hanyagságon vagy az ellenkultúra esetleg cél nélküli lázadásán. Például a lazítási folyamatok (vö. Szende 1990, 1992) ikonikusan hozzájárulnak a világ leképezésének egy módjához, amely kétségkívül tartalmaz egyfajta bizalmas viszonyt és gyakran iróniát is (szemben a racionalista objektivitással). Hasonlóképpen például a nyelvjárási beszéd nem föltétlenül egy régi vagy ősi hagyomány rendületlen őrzése, még kevésbé a műveletlenség közvetlen jelzője, hanem gyakran egy egyének vagy csoportnak az önazonosítási megnyilvánulása (igen pontosan példázza ezt az egyik televíziós adó palóc tájnyelven beszélő időjárásjelentő fiatalemberének az esete, főképp beszédmódjának a sikere).

Visszatérve a kiindulóponthoz: a mai magyar nyelv hangzásáról való mindennapi tapasztalataink igen összetettek. Ezek a tapasztalatok hatnak a nyelvi produktumok feldolgozásakor keletkező reprezentációkra. A helyes-

ség annyiban tér és idő függvénye, amennyiben egyrészt különböző csoportok és egyének saját hangzó beszédükben sokféle normát követnek, valósítanak meg vagy éppen alakítanak ki. Ezeknek a mintáknak a sikeressége azonban nem önmagától való, helyességük nem feltétlen és nem egyetemes a magyar nyelvközösségben. A jóra való törekvés, a másokat jóra készítő vélemény és magatartás így találja meg közegét: a szellemi ember az eszmény felé törekszik. E törekvés során ellenállást tanúsít a példány pusztá gyakoriságából eredő változásnak, lényegében az újkor főttebb említett jellemzőinek, amennyire képes erre.

Irodalom

- Bartsch, Renate 1985. *Sprachnormen: Theorie und Praxis*. Tübingen: Max Niemeyer.
- Bybee, Joan 2001. *Phonology and Language Use*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gadamer, Hans-Georg 1960/1984. *Igazság és módszer*. Budapest: Gondolat.
- Garvin, Paul 1993/1998. A nyelvi sztenderdizáció. In: Tolcsvai Nagy G. (szerk.): *Nyelvi tervezés. Tanulmánygyűjtemény*. Budapest: Universitas. 87–99.
- Gombocz Zoltán 1931. Nyelvhelyesség és nyelvtudomány. *Magyar Nyelv* 1–11.
- Halliday, M. A. K. 1968. The Users and Uses of Language. In: J. Fishman (ed.): *Readings in the Sociology of Language*. The Hague: Mouton. 139–69.
- Halliday, M. A. K. 1978. *Language as a Social Semiotic. The Social Interpretation of Language and Meaning*. London, Baltimore: University Park Press.
- Hillmann, Karl-Heinz (Hg.) 1994. *Wörterbuch der Soziologie*. Stuttgart: Kröner.
- Koselleck Reinhart 1979. „Neuzeit”. Zur Semantik moderner Bewegungsbegriffe. In: *Vergangene Zukunft. Zur Semantik geschichtlicher Zeiten*. Frankfurt am Main: Suhrkamp. 316–332.
- Langacker, Ronald W. 1987. *Foundations of Cognitive Grammar*. Vol. I. Theoretical Foundations. Stanford, California.
- Milroy, James – Milroy, Lesley 1985. *Authority in language. Investigating language prescription and standardization*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Szende Tamás 1990. „Lazítási folyamatok” a köznyelvben. In: Balogh L., Kontra M. (szerk.): *Élőnyelvi tanulmányok*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézete. 182–8.
- Szende, Tamás 1992. *Phonological Representation and Lenition Processes*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézete.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1998. *A nyelvi norma*. Budapest: Akadémiai. (Nyelvtudományi Értekezések 144. sz.)

Adalékok a kiejtési kézikönyv történetéhez

0. Éppen negyven éve, 1965 októberében Egerben zajlott le az a tanácskozás, amelyet a szakirodalomban „egri kiejtési konferencia”-ként szokás emlegetni. Ennek határozatai között szerepelt egy „kiejtési kézikönyv”-nek az elkészítése. E munkának – az akkori elképzelések szerint a kiejtéssel foglalkozó nyelvész és nem nyelvész szakemberek összefogásával – az igényes, helyes köznyelvi kiejtés szabályait kellene közérthető módon összefoglalnia a nagyközönség számára. A határozat így fogalmaz:

„A konferencia sürgősnek látja a köznyelvi norma megállapítását, a javaslatnak az illetékes fórumokkal való megvitatását, ennek alapján egy, a helyes kiejtés fontos kérdéseivel foglalkozó, szemléltető anyagokkal kísért kézikönyv megjelentetését, valamint az idegen nevek kiejtését rögzítő szótár szerkesztését.”¹

Vitazáró összegezésében Deme László fel is vázolta a „művelt magyar nyelvhasználat kiejtési szabályainak” összegyűjtésére irányuló munkafolyamatokat, és magának az ajánló jellegű kézikönyvnek az általános felépítését is.²

A konferencia határozatának értelmében a tervek elkészítésével, a munkálatok megszervezésével, irányításával és összefogásával Deme Lászlót bízták meg, aki akkor az MTA Nyelvtudományi Intézetének munkatársa – és többek között a Magyar nyelvatlasz munkálatainak is egyik irányítója – volt. A munkálatok „székhelye” éppen ezért a Nyelvtudományi Intézet lett.

A konferencia határozata és Deme László elképzelése szerint a kézikönyv – leíró és ajánló jelleggel – több egységben tárgyalná a helyes, igényes kiejtés törvényszerűségeit és követelményeit. Ezek: 1. a köznyelvi hangállomány és a köznyelvi beszédhangok helyes képzése; 2. morfématár: a kiejtés szempontjából problematikus szavak (morfémák) helyes köznyelvi kiejtése (ennek részét képeznék az idegen nevek kiejtésével kapcsolatos törvényszerűségek, szabályok összegyűjtése, ismertetése); 3. a hangkapcsolódási szabályok, szabályszerűségek összegyűjtése, leírása; 4. mondatfonetikai eszközök: a hangsúlyozás, hanglejtés szabályainak, törvényszerűségeinek összegyűjté-

¹ In: Helyes kiejtés, szép magyar beszéd. Tankönyvkiadó – MNyTK, Bp., 1967., MNyTK 21. 259.

² In: Helyes kiejtés, szép magyar beszéd. Tankönyvkiadó – MNyTK, Bp., 1967., MNyTK 21. 251–6.

se, értékelése; 5. szövegfonetika: a szöveg megszólaltatási gondjainak összefoglalása.

1. A kézikönyv – a nagyközönség számára használható formában – mindmáig nem készült el.

Megjelent azonban számos olyan – tudományos és tudomány népszerűsítő – cikk, tanulmány, mely a kézikönyv előmunkáinak vagy részmunkáinak, máskor a feldolgozás forrásának tekinthető.

Az ilyen jellegű munkák közül elsőként Fischer Sándornak a Beszéd művészete³ című könyvét kell említenünk. Ez korántsem a kézikönyv munkálatai számára készült. Bemondók, színészek, előadóművészek számára írt beszédtechnikai „tankönyv”, gyakorlatgyűjtemény, mégis hosszú időn át a kiejtésről szóló legfontosabb – korabeli – ismeretek összegezésének tekinthető. Több kiadást ért meg, színész- és előadóművész-nemzedékek használták és tanultak, tanulnak belőle ma is, bár egyes megállapításai, „szabályai” már idejét múltnak tekinthetők. Hozzá hasonló munka még Montágh Imrénének két könyve, a Tiszta beszéd és a Figyelem vagy fegyelem.⁴ Ezek azonban inkább gyakorlószövegeket tartalmaznak. Kiejtéssel kapcsolatos ismeretanyagot csak nagy vonalakban.

1.2. Az **előmunkálatokként** is felfogható és fontosabb művek között kell említenünk azokat az összefoglaló jellegű fonetikajegyzeteket és -tankönyveket, amelyek az egyetemi, főiskolai hallgatók számára készültek, és az elmúlt negyven évben láttak napvilágot. Így Bolla Kálmán⁵, Deme László,⁶ Fónagy Iván és Magdics Klára⁷, Gósy Mária⁸, Kassai Ilona⁹, Molnár Emma¹⁰, Molnár József¹¹, Subosits István¹², Szende Tamás¹³, Vértés O. András¹⁴ több munkáját.

³ Fischer Sándor: A beszéd művészete. Gondolat, Bp., 1966., 1982. és több kiadás.

⁴ Montágh Imre: Tiszta beszéd. Beszédtechnikai gyakorlatok. 1976-tól számos kiadás; Uő: Figyelem vagy fegyelem?! Az előadói magatartás. Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1986. Több kiadás; Uő: Nyelvművesség. A beszéd művészete. Múzsák, Bp., 1989. több kiadás.

⁵ Bolla Kálmán (szerk.): Fejezetek a magyar leíró hangtanból. AkK. Bp., 1982.

⁶ Pl.: Deme László: A helyes magyar kiejtés kérdése NyFK 1953. 199–239, Uő: A hangsúly és a hanglejtés. In: MMNyR I : 1961. 115–9, Hangsúly, szórend, hanglejtés, szünet. In: MMNyR II : 1962. 458–521.

⁷ Fónagy Iván – Magdics Klára: A magyar beszéd dallama. AkK. Bp., 1967.

⁸ Gósy Mária: Az élőbeszéd hibáiról. In: Fejezetek a magyar leíró hangtanból AkK., Bp., 1982.

⁹ Kassai Ilona: Fonetika. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 1998.

¹⁰ R. Molnár Emma: Leíró Magyar Hangtan. Egységes jegyzet. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp. 1996¹⁰.

¹¹ Molnár József: A magyar beszédhangok atlasza. Tankönyvkiadó, 1973². Több kiadás.

¹² Subosits István: Bevezetés a beszédpedagógiába. Gyógypedagógiai Tanárképző Főiskola – Tankönyvkiadó, Bp. 1964. több kiadás; Uő: A beszédpedagógia alapjai. Tankönyvkiadó, Bp. 1982, 1988, stb.

2. Ami már most a tervezett kiejtési kézikönyv egyes fejezeteit illeti:

2.1. A hangképzéssel és „hibáival” foglalkozó fejezet tudományos előmunkálatának tekinthető művek közül – az említetteken kívül – kiváló tudományos alap Molnár József munkája, A magyar beszédhangok atlasza¹⁵, valamint Bolla Kálmánnak több változatban is megjelent Magyar hangalbuma¹⁶.

Ezek képanyagának és Subosits István két munkájának, a beszédtechnika-tankönyvének és két főiskolai tankönyvének¹⁷ szöveganyagából – némi egyszerűsítéssel – kiválóan meg lehetne írni a kiejtési kézikönyv hangképzéssel foglalkozó fejezetét.

2.2. Sokkal rosszabb a helyzet a tervezett kiejtési kézikönyv „**morfémtár**” fejezetét illetően. Elkészítésének munkálatai az egyetemek, főiskolák magyar nyelvi tanszékeinek bevonásával meg is kezdődtek. A tervek szerint a hétközetes ÉrtSz. címszóanyagának a kiejtés szempontjából problematikus címszavait tartalmazta volna a kézikönyv, az igényes köznyelvi ejtismód megadásával.

A munkálat azonban egy idő múlva részben Deme László és többek más irányú elfoglaltsága miatt megállt. Az addig összegyűjtött cédulaanyag kb. öt nagy dobozban feldolgozásra vár.

2.2.1. Némi pótlást jelenthet Fekete László gyűjteménye¹⁸, valamint Buvári Mártának, Mészáros Andrásnak a szógyűjteményei. Ezek betűrendben sorolják fel azokat a szavakat, amelyekben az ország nagyobb részében ejtik a zárt e hangot.¹⁹ Ugyancsak segítséget nyújthat a Bakos Ferenc és utódai által szerkesztett Idegen szavak és kifejezések szótára²⁰. Ebben ugyanis minden esetben találunk utalást a helyes kiejtésre, ha a szó írásképe és kiejtése között eltérés van. Nagy szükség lenne a Magay Tamás szerkesztette

¹³ Szende Tamás: A beszéd folyamat alaptényezői. AkK 1976; Uő: A szünet és a junktúra. MFF 1979. 7–31.

¹⁴ Vértés O. András: Bevezetés a magyar hangstiliztikába. NytudÉrt. 124. 1987.

¹⁵ Molnár József: A magyar beszédhangok atlasza. Tankönyvkiadó, 1973². Több kiadás.

¹⁶ Bolla Kálmán: Magyar hangalbum. MFF 6. MTA Nyelvtudományi Intézet, Bp. 1980.; Uő: A magyar beszéd szegmentális elemei. 1-2. EFF 9., 11., Bp. 1993, 1994.; Uő: A magyar beszédhangok akusztikai jellemzői. EFF. 13. Bp. 1994.

¹⁷ Subosits István: A beszéd rendellenességei. EFF. 30. ELTE Fonetikai Tanszék 2001; Uő: Bevezetés a beszédpedagógiába. Gyógypedagógiai Tanárképző Főiskola – Tankönyvkiadó, Bp. 1964. több kiadás; Uő: A beszédpedagógia alapjai. Tankönyvkiadó, Bp. 1982, 1988, stb..

¹⁸ Fekete László: Kiejtési szótár. Egységes jegyzet. Második, javított, bővített kiadás, Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp. 1995.

¹⁹ Buvári Márta: Kiejtési szótár és útmutató 15 magánhangzóval. Bárczi Géza Kiejtési Alapítvány, Bp., 2001.; Mészáros András: Igényes (e-ző) kiejtési kiegészítő. 2. jav. kiadás Gondos Bt. Bicske–Budapest, 1999.

²⁰ Egyik későbbi, bővített kiadása: Bakos Ferenc: Idegen szavak és kifejezések kiegészítője. AkK., Bp. 1994.

Idegen nevek kiejtési szótárának²¹ megújított kiadására, mert megjelenése óta a szótár névanyaga kiegészítésre szorul. Azonban ma is használható a kötet végén található „kulcs”, amely a különböző nyelvek betűinek, betűkapcsolatainak megfelelő hangokat, hangkapcsolatokat adja meg.

2.3. A hangkapcsolódási szabályok, szabályszerűségek tudományos feldolgozása és „listázása” megtörtént. Megjelent Elekfi László alapos, körültekintő és nagyon részletes munkája, A magyar hangkapcsolódások fonetikai és fonológiai szabályai, valamint a ragozás szabályait és törvényszerűségeit összegyűjtő és rendszerező, a zárt *ë* hangok kapcsolatát is jelölő ragozási szótára²².

2.4. Elekfi László és Wacha Imre közös munkájaként 2004-ben megjelent a kiejtési kézikönyv **mondatfonetikai** részéhez készült „előtanulmány”. Mivel viszonylag új, kissé részletesebben szólok róla.

2.4.1. Ez az egységes kötet szerkesztett tanulmányosorozat az 1966-ban az MTA Nyelvtudományi Intézetében tervbe vett kiejtési kézikönyvnek – eddig megjelent – legterjedelmesebb része²³. Elkészítésére 1967–68-ban Deme László irányításával Éder Zoltán, Elekfi László és Wacha Imre kapott megbízást. Időközben Éder Zoltán kivált az együttesből. A mondatfonetikát tárgyaló fejezet munkálatai 1976-ban egy szűkebb terjedelmű nyers kézirat állapotáig jutottak el, s a munkálatok többször is szüneteltek a szerzők más irányú feladatai miatt.²⁴ 1990-ben a már bőséges irodalomjegyzékkel is ellátott kéziratot nyelvészekből és rádióbemondókból álló szakértői bizottság látta és véleményezte.²⁵

A kötet anyagának összeállításakor, szövegének kialakításakor figyelembe vettük és felhasználtuk a 2000-ig megjelent, a kiejtésre és mondatfonetikára (kitekintésként pedig a szövegfonetikára) vonatkozó – szinte teljes – szakirodalmat. Ennek (27 lapos) bibliográfiáját a kötet végén közöljük.

Természetesen figyelembe vettük és beépítettük munkánkba az említett szakértői bizottság és a lektorok megjegyzéseit, tanácsait is.

²¹ Magay Tamás (szerk.): Az idegen nevek kiejtési szótára. AkK., Bp. 1974.

²² Elekfi László: A magyar hangkapcsolódások fonetikai és fonológiai szabályai. A kiejtési kézikönyv munkálata. MTA Nyelvtud. Int. Linguistica, Series A Studia et dissertationes 10, 1992.; Úó: Magyar ragozási szótár. Bp., 1994.

²³ Elekfi László – Wacha Imre: Az értelmes beszéd hangzása. Mondatfonetika. Kitekintéssel a szövegfonetikára. a. Technikai szerkesztő Wacha Imre Zoltán. Szemimpex Kiadó, Budapest, 2004. 453 pp.

²⁴ Wacha Imrénének pl. a Petőfi-szótár és az Értelmező kéziszlótár szerkesztésében való részvétele, Elekfi László esetében ezek mellett a ragozási szótárnak és a hangkapcsolódásokkal foglalkozó fejezetnek az elkészítése miatt.

²⁵ Tagjai: Balogh Lajos (nyelvjárási hangtan), Bencédy József (nyelvművelés, nyelvi helyesség és stílus), Bolla Kálmán (fonetika), Bózsöny Ferenc (rádióbemondó és előadóművész), Horváth Lajos (rádióbemondó), Keszler Borbála (mondattan, kiejtés és írásjelezés), Rácz Endre (magyar mondattan), majd 1991-ben a Nyelvtudományi Intézet megbízásából Kassai Ilona.

Mivel azonban dolgozatunk a kézikönyv jellegű mű egyik fő fejezetének készült – tehát nem tudományos cikknek –, a hivatkozásokat mindenütt elhagytuk.²⁶ Elhagytuk az idézőjeleket olyankor is, amikor esetleg szó és betű szerint vagy csak némi módosítással vettünk át részleteket egy-egy szakíró tollából. A felhasznált művek bibliográfiánkban szerepelnek.

Kötetünkben a mondatok helyes ejtésének alapjait az élő közbeszéd nyomán, szabad példákkal jellemezzük, és összefoglalást adunk a spontán beszéd sajátosságairól. A mondatfonetikai eszközök használatának a standardra, az *igényes köznyelvi nyelvhasználatra* vonatkozó szabályait, törvényszerűségeit próbáltuk összegyűjteni, főleg leíró, tanácsadó szándékkal. Anyagunk tehát korántsem teljes, nem tartalmazhatja a nyelvi kifejezésnek minden árnyalatát, ugyanis főleg az írott szöveg értő és értető megszólaltatásának törvényeire ügyeltünk, ehhez adtunk útbaigazítást. Feldolgozatlansága miatt nem írhattuk le a mondatfonetikai eszközöknek a (nyilvános vagy bizalmas) spontán megfogalmazású és az érzelmileg telített beszédben, valamint a nyelvjárásokban megfigyelhető változatait.

Az értelmes beszéd hangzása című kötet a Kiejtési kézikönyv legjelentősebb anyagát tartalmazza. Elvezet a hangoztatás elemeitől, szótagoktól, a mondatokon, mondatkapcsolatokon át a szövegekig. A nyelvnek azokat a hangzásbeli, az ún. mondatfonetikai vagy prozódiai eszközöket tárgyalja, amelyek segítségével a nyelvileg megformált és megfelelő artikulációval kimondott hangsorok hordozta tartalmat érzékletessé, pontosabbá tesszük. Ugyanezek segítik a beszédhelyzet, valamint az egyes attitűdök érzékeltetését is.

2.4.1.1. A kötet rövid első fejezete: A **mondatfonetikai eszközök** (9–13. lap) még csak általánosságban szól az értelmes beszéd mivoltáról és a mondatfonetikai eszközök rendszeréről. Mintegy jelzi az értelmes beszédnek és a mondatfonetikai eszközöknek a kapcsolatát: a mondatfonetikai eszközök funkcióját, s azt hogy a beszéd folyamatban – a hang fizikai tulajdonságaira visszavezethető – négy mondatfonetikai eszköz (a hangsúly, a hanglejtés, a beszédritmus és a szünet) nagyjából együtt jár, de el is válhat egymástól; ilyenkor váltakozhatnak, ellenpontoszhatják, sőt bizonyos mértékig helyettesíthetők is egymással.

2.4.1.2. A második fejezet (15–106. l.) a **hangsúlyozás** kérdéskörét tárgyalja több alfejezetben. A hangsúly fogalmáról, formáiról, funkcióiról (15–

²⁶ Hasonlóképpen tett annak idején Elekfi László a magyar hangkapcsolódások fonetikai és fonológiai szabályaival és Wacha Imre a szövegfonetikával foglalkozó (kéziratban lévő) dolgozatban is. E két munkának részleteit, változatait korábban tudományos (jellegű) kiadványokban is megjelentették. A jelen munka az eddigi eredmények összegezése. A szövegközi szakirodalmi hivatkozások tetemesen megnövelték volna az így is 454 lapos kötet terjedelmét, melyben a szakirodalom jegyzéke mintegy 30 apró betűs lap.

52. 1.) szólva a hangsúlyt nemcsak a beszéd átlagos hangerejéhez viszonyított hangerőtöbbletként fogjuk fel, hanem – Fónagy Iván kutatásaira is támaszkodva – beszéddallambeli változásnak, többnyire kiemelkedésnek, olykor nagyobb dallambeli lelépésnek is.

A hangsúlyozás részletezésekor a hangsúly fogalmát tárgyalva, szólunk a hangsúlyozás alapegységeiről és különféle formáiról (szóhangsúly, ütemhangsúly, szakasz- és mondathangsúly) és arról is, hogy mindig a mondatvagy a szövegegésznek a meg- és beszerkesztettsége, valamint a mondatoknak, illetve az egész szövegnek a tartalma, mondanivalója határozza meg azt, hogy a bemutatott formák közül beszéd közben melyik lehetőséget alkalmazzuk.

A fejezet további részei a hangsúly(ozás) és a szórend kapcsolatáról (53–84. 1.) és egyes szótípusok, szerkezetek hangsúlyviszonyairól (85–105. 1.) szólnak.

2.4.1.3 A kézikönyv harmadik fejezete a némi egyszerűsítéssel **hanglejtésnek** nevezett kérdéskört tárgyalja (107–228. 1.). A hangmagasság (hangterjedelem), a beszéd hangjának magassága, a hangfekvés, a hanglejtés fogalmának felvázolása után szó esik a hanglejtés alapformáiról és alapegységeiről. A kiemelésnek, az értelem és az érzelem tolmácsolásának jelentős eszközeit tárgyalva sorra kerülnek azok az egyszerűbb, majd az összetettebb hanglejtési formák, melyek szerepet kapnak az értelem és az érzelmek tükrözésében, és amelyek egyúttal a mondat és a szöveg szerkezeti viszonyait érzékeltetik a hallgató számára (pl. kapcsolat–tagolás, előre mutató vagy visszafelé való utalás stb.).

A hanglejtésnek hét alapformáját különböztetjük meg, ezek térnek vissza állandóan, de változatos kombinációkkal a beszédben. Szerintünk a hanglejtés egyik feladata az, hogy segítségére siessen a hangsúlyozásnak, esetleg olykor helyettesítse. Másik funkciója, hogy érzékeltesse a mondat tartalmi jellegét (kijelentő, kérdő, óhajtó stb. voltát). Ezeknek dallamformáját az egyes mondatfajták típusai szerint írjuk le, és a rájuk jellemző érzelmi hanglejtés változatainak általános jegyeit is megadjuk. Egy harmadik feladata a hanglejtésnek, hogy a hallgató számára kifejezze és vele megértesse a mondatok tagolódását és kapcsolódását, mintegy „megláttassa” az írott mondatok szerkezetét. Újabb szerepe, hogy hozzájáruljon a beszéd szituációinak, attitűdjeinek kifejezéséhez és az érzelmek tolmácsolásához. Ebben a részben is – többféle „kotta” segítségével – számos mondaton, idézeten mutatjuk be a hangsúlyozás és a hanglejtés kapcsolatát, a hanglejtés-, fekvésváltás többféle feladatát. Természetesen előbb mindig a rövid, egyetlen lényeges közlést hordozó mondatok hanglejtési sajátosságait vizsgáljuk, s csak utána a több szakaszból álló, bonyolultabb tartalmat kifejező mondatláncok hanglejtésformáinak fő jellegzetességeit. Ezek között szó esik pl. a mondaton belül

tartalmi szempontból összetartozó szorosabb egységek (pl. a halmozott mondatrészek, a felsorolások és az alárendelő szerkezetek) hanglejtési szakaszairól, a beszédben egymástól távolra szakadt szerkezeti tagok, valamint a befejezetlen mondategységek, a közbeékelések és a több mondatból álló közlések kapcsolásának, tagolásának akusztikai eszközeiről sem.

A fejezet végén a főként színpadi beszédben és előadó-művészetben előforduló, valamint a standard hanglejtés szabályszerűségeitől eltérő olyan formákat tárgyaljuk, mint pl. a túlhangsúlyozásból eredő torzulást, az emelkedő menetű szakaszok szétaprózását, a beszédszakaszok és a mondatok végének elnyújtását s az ezzel járó hangsúlysztatást stb. Röviden ugyan, de kitérünk a tájnyelvi hanglejtés sajátos formáira is. Alkalmazásukat a köznyelvet beszélőknek is ajánljuk, hiszen használatuk változatosabbá tenné az egyre jobban színtelenedő, szürkülő köznyelvi hanglejtést.

2.4.1.4. A kötet negyedik fejezete **A beszéd ritmikai elemei** gyűjtőcímmel (229–305. l.) – azt hiszem – a beszédritmus újszerű szemléletét tükrözi. Első nagyobb részében megkísérli tisztázni a nyelvi ritmus, a beszédritmus és a beszédsebesség (beszédíram) fogalmát és összefüggéseit. A folytatásban bemutatja a nyelvi ritmus rétegződését (az artikulációs, az értelmi ritmust, a szerkezeti ritmusnak a mondatban fellelhető elemeit, egységeit), a ritmusnak a mondatok láncolatában betöltött és a szövegegész tagolásában játszott szerepét, valamint a gondolkodással és az érzelmek jelzésével való összefüggéseit. A fejezet második egysége a szünet és a tagolás kérdéseit tárgyalja, míg a rövid záró rész a beszéd dallamosságáról ejt néhány szót.

Nézetünk szerint tágabb értelemben idetartozik mindaz, amit a nyelv zeneiségének, dallamosságának és részben prozodiájának szoktak nevezni. Bár a ritmus elsősorban a verses beszédnek, a versnek a sajátja, tágabb értelemben véve mégis beszélhetünk nyelvbéli és beszédbéli ritmusról, hiszen hangsúlyos és hangsúlytalan szótagok, nagyjából azonos időtartam alatt kimondott hosszabb és rövidebb szakaszok, mondategységek, mondatok változnak mindennapi beszédünkben is. A magyar beszéd ritmusa az intonációs beszédtempón és az általános, a nyelvre jellemző beszédíramon belül realizálódik. Az artikulációs ritmus jellemző vonásainak felvázolása után az értelmi ritmus változataival foglalkozunk. Először az egyszerűbb szerkezetű mondatok ritmusát vizsgáljuk, amelyet több akusztikus elem együttes jelentkezése és hatása függvényében mutatunk be. A továbbiakban a hosszabb, összetettebb mondatláncok ritmikai egységek szerinti tagolása és kapcsolása következik; itt főként olyan mondatokat elemzünk, amelyekben bizonyos – logikailag, nyelvileg – szorosabban összetartozó szószerkezetek elszakadtak egymástól, mert közéjük más mondatrészek ékelődtek be. Ezeknek az első hallásra félreérthető, ún. kétarcú szerkezeteknek a tagolásában nagy szerephez jut a beszédritmus, mégpedig azáltal, hogy a dallammal egybefogott,

erőteljesebb hangsúllyal és szünetpótlóval határolt, valamint rendszerint szünettel tagolt szerkezetek, szakaszok határain általában tempó- vagy ritmusváltás következik be, miközben az egy szerkezetbe tartozó szavak kimondásának tempója azonos. Legalább ennyire szükségszerű az írott nyelvre jellemző, a mondanivaló túlzott tömörítésére szolgáló ún. feszített szerkezetű mondatok ritmusképének jelölése és magyarázata. A tömbösödő és szinteződő elemekből álló felsorolásokban ugyanis az egyes tömböt alkotó tagokat önálló ritmikai egységként kezeljük. A szerkezeti ritmus különféle egységeit, a közbeékeléseket tartalmazó mondatok, az összetett és a többszörösen összetett mondatok, az idézés és a függő beszéd ritmusképleteinek függvényében mutatjuk be. Felhívjuk a figyelmet arra, hogy az előre megfogalmazott és írásban rögzített szövegek megszólaltatásának ritmusa lényegesen eltér a spontán megfogalmazású, természetes beszédhelyzetben született szövegek ritmusától. Az élőszóban ugyanis a gondolkodás, a szövegalkotás és a szöveg hangoztatása egy időben zajlik le, legfeljebb néhány tizedmásodpercnyi fáziskéséssel. Ilyenkor a nyelvi egységek nem mindig csoportosulnak értelmi egységek szerint; esetenként szókeresési, tétovázási szünetek miatt szaggatottabbakká válnak, vagy éppen a gondolkodás felgyorsulását követve elmaradnak a mondatszakaszokat, mondatokat elválasztó szünetek is.

Bár a szünet elsősorban fiziológiai szükséglet, a légzési szünet általában egybeesik a beszéd értelmi egységei közti határral. A beszédészünet egyik fő célja, hogy tagolja a beszédet: elválassza azt, ami nem tartozik egybe, illetőleg közrezárja az összetartozó részeket. A szünettel való tagolás lehetőségeiről, a kötőszó előtti szünet kérdéséről, a szünetek tartamáról és sűrűségéről a fejezet végén szólunk.

A beszédritmus vizsgálata hosszú időn át eléggé elhanyagolt területe volt a fonetikai kutatásoknak. Korábban Fónagy Iván, Magdics Klára, az utóbbi évtizedekben főleg Gósy Mária, Kassai Ilona, Szende Tamás vizsgálta. Tudományos cikkekben²⁷ inkább a beszédsebesség, beszédírási kérdéseit, s kevésbé a ritmusképzettel való kapcsolatáról és összefüggésrendszeréről szöveltek.

2.4.1.5. Az ötödik fejezet az **írásjelek** és a hangzó beszéd összefüggéseit veszi sorra. (307–330. lap). Az írásjeleket (pont, vessző, pontosvessző, kettőspont, gondolatjel, zárójelek, idézőjelek, kötőjelek, kérdő- és felkiáltójel) a szöveg értelmi tagolásának és a mondatfajták jelölésének eszközeiként fogjuk fel. Nézeteink szerint többnyire csak tájékoztatásul szolgálnak a szöveg mondatainak, mondatsorainak kimondásához. A központosítási jelektől általában nem várhatunk egyértelmű eligazítást, mert hangzásértékük – az írott szöveg rövidebb vagy hosszabb, egyszerűbb vagy bonyolultabb voltának

²⁷ Idevágó munkáik bibliográfiai adatait lásd a kötet szakirodalom-jegyzékében.

megfelelően – többarcú. Annak ellenére, hogy az írásjelek elsősorban grammatikai, helyesírási jelekként funkcionálnak, vannak köztük olyan jelkombinációk, amelyek konkrétan jelzik a hangzó megoldásokat, mint pl. a kettőspont a hang lebegtetését középmagasságban, a pont a szünetet, a gondolatjel a hangváltást stb.

Az írásjelek használatának bőséges a szakirodalma. „Hangzásértékükkel” azonban viszonylag kevés cikk foglalkozik, s a népszerű kiejtési „köztudatban” is csak általánosságok, gyakran nagyon leegyszerűsített álszabályok élnek.²⁸

2.4.1.6. A viszonylag rövid hetedik fejezet **A mondatfonetikai eszközök összefüggései** címmel a mondatfonetikai eszközök szerepét, hatását vizsgálja, mind „együttjárásukban”, mind el-elkülönülő használatukban. Rámutat a beszédhangsúly, a hanglejtés, a beszédritmus és a szünet különféle irányú részfunkcióira: az értelemnek és az érzelemnek a kifejezésében, a kommunikációs viszonyoknak és a szándékoknak a jelzésében. A beszédtevékenység során azonban nem elegendő, ha a beszélő csak a mondanivaló fontos vagy kevésbé fontos részeinek súlyviszonyait érzékelteti. A folyamat teljességének szempontjából elengedhetetlen, hogy a beszélő utaljon a mondaton és a szövegen kívülre is, azaz jelezze a kommunikációs helyzetet, illetve annak esetleges megváltozását, a hallgatóhoz fűződő viszonyát, vagy a beszédpartner felé irányuló szándékát. A szövegegész aspektusából nézve a mondatfonetikai eszközök tulajdonképpen kettős funkciót töltenek be: egyrészt jelzik a mondatoknak a szövegbe való beépülését, másrészt kifejezik a kommunikációs viszonyokat, a valóság és a mondanivaló kapcsolatát.

2.4.1.7. A hetedik fejezet a hangzó beszéd **sajátos alkalmazási** területeiről szól. Megfigyeléseink alapján leírjuk a felolvasás, a vers- és prózamonddás, a színpadi beszéd, az előadó-művészet és az énekbeszéd legfontosabb általános jellemzőit, rövid tanácsokat ad az e területeken munkálkodóknak. Ennek a fejezetnek egyes témakörei (éppúgy, mint az írásjelek „hangosítást” tárgyaló fejezeté is) már szerepelnek a Nyelvművelő kézikönyvben, de ott jóval kevesebb jellemzőt mutatnak be és tárgyalnak meg a szerzők.

2.4.1.8. A nyolcadik fejezet – éppúgy, mint a 6–7. fejezet is – már rövid kitekintés a **szövegfonetika** irányába. A korábbi fejezetek azonban inkább az írott szöveg értő-értető megszólaltatását célozták meg a mondatok és a mondatlánc szintjén. A nyolcadik fejezet az előre írásban nem rögzített, tehát a spontán, kötetlen beszéd hangzásbeli jellemzőit próbálja felvázolni. Sajnos

²⁸ Vö. azonban: Deme László: Tartalom – nyelvi megformálás – pontuáció. In: Anyanyelvi nevelés és helyesírás. Szerk.: Nagy L. János. Gyula, 1994., 21–30. Wacha Imre: Szöveg, szövegszerkezet, szöveggrammatika, „pontuáció”, szövegtolmácsolás. In: Helyesírás és nyelvpolitika. Erkel Ferenc Gimnázium, Gyula, 1997. 27–43; Lásd még Keszler Borbálának az írásjelekkel foglalkozó tanulmányait.

csak megfigyelések alapján, mert a szaktudomány egzakt mérésekkel még nem írta le a spontán beszéd jellemzőit. A mondatfonetikai eszközök az élőnyelvi beszédhelyzetekben mindig egyéni formában realizálódnak, azaz tükrözik a beszélő személyiségét, (pillanatnyi) lelkiállapotát, szándékát stb. Ilyenkor a nyelvi és a logikai elemek csak ritkán állnak össze kerek egésszé, tökéletes nyelvi és gondolati egységgé. Az élőbeszéd mégis lendületes, jól követhető, gyakran lüktetőbb, mint a folyamatos felolvasás, hiszen az esetek többségében a hallgató együtt gondolkodik a beszélővel olyannyira, hogy a nyelvileg, nyelvtanilag pontatlanul szerkesztett mondatokat is adekvátnak hallja, mert ösztönösen értelmesíti őket.

2.4.1.9. A kötetet a felhasznált **szakirodalom** jegyzéke (407–437), valamint (439–443) a jelek, jelölések magyarázata zárja. Ez utóbbinak rövidített változata megtalálható a kötet elején is.

2.4.1.10. A beszéd hangzását nagyon nehéz – néha szinte lehetetlen – írásban, nyomtatott szövegben érzékeltetni. Jó lett volna, ha a kötethez a példamondatok hangzását is bemutató CD-t lehetett volna mellékelni. Ennek munkálatai azonban legalább két évvel késleltették volna a munka megjelenését, és jelentős mértékben megnövelték volna a kiadás költségeit és a kötet árát is. Úgy gondoltuk, hogy a példamondatok „kottáit” látva-olvasva a látvány az olvasó belső hallása segítségével eléggé jól „hallhatja” a példamondatokat. (Annak idején nyolcéves lányom egészen jól „hangosította” a kottákat.) A kottákban a hanglejtést és a hangsúlyozást egyrészt a Fónagy Iván és Magdics Klára által is használt lépcsős szedéssel, másrészt a Nyelv-művelő kézikönyvben is alkalmazott vonalas rendszerrel, olykor mindkettővel próbáltuk érzékelhetővé tenni. A Beszélni nehéz! adások jelölésrendszerét a hangsúlyfokozatok érzékeltetésére – nyomdatechnikai okokból – csak némi módosítással tudtuk felhasználni. A legnagyobb gondot a beszédíram váltásainak érzékeltetése jelentette. A beszédíram lassulását, gyorsulását a betűméretek megváltoztatásával próbáltuk érzékeltetni.

2.4.2. Az értelmes beszéd hangzása c. kötet egyik szerzőjeként csak a munka ismertetésére vállalkozhattam. Értékelése, erényeinek, hibáinak bemutatása a kritikusok és felhasználók feladata lesz majd. Mégis engedtessek meg néhány szubjektív megjegyzés. Nagyon hiányoznak a spontán beszélt nyelv hangzását bemutató példák. Ezek gyűjtésére, bemutatására a technikai lehetőségek fogyatékosága, a fonetikai elemzések, közlések csekély volta miatt kevés lehetőségünk volt. Könyvünk egyrésztől túlságosan bőséges anyagot tartalmaz (néhol erős benne a grammatikai szemlélet), másrésztől hiányzik néhány kérdéskör alaposabb kidolgozása is. Így például külön fejezetet érdemelt volna a – XX. század elejétől szinte kiirthatatlanul élő – kiejtési babonák bemutatása, erőteljesebben kellett volna rámutatni, melyek a hétköznapi standardban élő gyakori hanglejtésformák stb.

Mégis – talán szerénytelenség nélkül – állíthatom, hogy a kézikönyvnek ez a fejezete a mondatfonetikai eszközök használatának eddigi legteljesebb és talán legkörültekintőbb összefoglalása. Erénye, hogy nem csupán elméleti síkon magyarázza a hangzó beszéd sajátosságait, hanem számos, viszonylag terjedelmes, évtizedeken át gyűjtött példaanyag segítségével mutatja be a mondatfonetikai eszközök adekvát használatát és összefüggéseit.

Többek nézete szerint túlságosan bőséges anyagot közöl a kötet. Való igaz. Ebben a formájában Az értelmes beszéd hangzása című munkát elsősorban nyelvészek, beszéd- és magyartanárok, előadóművészek forgathatják haszonnal. A laikus nagyközönség számára legalább egyharmadára kell rövidíteni a kötetbe került ismeretanyagot. Ez azonban a jövő feladata. Meggyőződésünk, hogy a rövid változat éppúgy nem készíthető el a kérdéskör részletes kidolgozása nélkül, mint ahogy nem készülhetett el az Értelmező kéziszótár sem magyar nyelv hétköztetes értelmező szótára nélkül.

2.5. A tervezett kiejtési kézikönyv záró fejezetének, a **szövegfonetikának** a megírására én választattam ki. Gondolom, azért is, mert a kezdetek, 1966 óta részt vettem az országos Kazinczy-versenyek, majd az Édes anyanyelvünk nyelvhasználati versenyek bírálóbizottságainak munkájában, és 1964 óta a szöveg értő-értető tolmácsolására oktattam a Magyar Rádió bemondóit. Ezek alapján joggal lehetett arra következtetni, hogy nagyobb rálátásom van a szövegegész hangzásvilágára. 1973-ban – főleg a rádiós tapasztalatok alapján – már megjelent A bemondói beszéd akusztikumának stílusgondjairól²⁹ és Az elhangzó beszéd szövegfonetikai eszközeinek rendszere és összefüggései³⁰, 1974-ben pedig Az elhangzó beszéd főbb akusztikus stílus kategóriáiról című tanulmányom³¹

2.5.1. A Kazinczy- és az Édes anyanyelvünk versenyeknek, valamint rádiós munkámnak a tapasztalatai alapján már 1974-re kéziratban el is készült A beszéd hangzásának stílusa címmel a kiejtési kézikönyv záró fejezetéül szánt tanulmány. A munkát az MTA Beszédművelő munkabizottságának egy ülésén Benkő Loránd elnökletével egy nyelvészekből, beszédtanárokból, előadó-művészekből álló bizottság meg is vitatta, és bizonyos kiegészítéseket javasolva megjelenésre alkalmasnak is találta³². Azonban úgy határozott, hogy a tanulmány csak az előző részek publikálása után jelenhet meg.

²⁹ In: A rádióbemondó beszéde. MRT TK 21. MRT TK, Bp, 1973.

³⁰ NyK. 75., 1973.

³¹ ÁltNyT 10., 203–16..

³² A bizottság tagjainak nevét már nem tudom pontosan felsorolni. Emlékeim szerint Benkő Loránd elnökletével véleményt mondott Bencédy József, Bolla Kálmán, Deme László, Fischer Sándor, Gáti József, Molnár József, Lőrincze Lajos, Szende Aladár, valamint talán Körmeny László és Pintér Sándor rádióbemondók.

Azóta harminc év telt el. Az évtizedek során számos tanulmány foglalkozott a szövegegész hangzásvilágával. A magam idevágó cikkeinek egy részét A szöveg és hangzása című kötetben³³ tettem közzé.

A harminc év tapasztalatai, tudományos eredményei alapján az 1974-ben készült kéziratot alaposan át kell dolgozni.

Ez – ha Isten éltet – a jövő feladata.

³³ Wacha Imre: A szöveg és hangzása (Cikkek, tanulmányok a beszédről) Kodolányi János Főiskola, Székesfehérvár, 1999.

BENCÉDY JÓZSEF

A közszolgálati rádió és a magyar nyelv

Köznyelvi kiejtésünk kodifikálása (egységes kézikönyvbe foglalása) sokáig váratott, még most is várat magára. Fő oka volt a beszélt nyelvváltozatban jelen lévő többféle ingadozás és változás. Ezekre utalva mondta egy alkalommal a rádió nyelvi bizottságában Deme László, hogy még várjunk a szabályokba foglalással, egyelőre inkább azt tudjuk megmondani, *hogyan ne ejtsünk* bizonyos hangokat, hangkapcsolatokat, szerkezeteket, mondatokat.

Mostanra már jócskán előre haladtunk kiejtésünk alapjainak kimunkálásával; erről szólt az imént Wacha Imre, erről fog szólni bizonyosan Balázs Géza. Feladatunk azért még bőven akad. Az egyik oldalon a még meglévő hiányok pótlása (pl. a szövegfonetika), a másik oldalon a fő részek összehangolása; nem mondom, hogy egységesítése, mert máris látjuk (nem is tegnap óta), hogy az egységesítést bizony idézőjelbe kell tennünk.

Hosszú ideig, szinte napjainkig az volt a helyzet, hogy ha a köznyelvi kiejtés mintáját akartuk felmutatni, a rádióra, a rádió bemondóira utaltunk mint mintára (etalonra). A rádió szinte a kezdetektől tisztában volt ebbéli szerepével, ezért viselt felelősségével. Gyakran utaltunk, utalunk Kodály Zoltán 1937. évi riadó-jára, de van a rádió anekdota-kincs-tárának egy ritkán emlegetett kincse, Örley István írónak, az Irodalmi Szerkesztőség munkatársának esete Horthy István kormányzóhelyettségével. „Állítólag megtörtént – mesélte Sumonyi Papp Zoltán a rádió első nyelvi konferenciáján 2001-ben, Sumonyi akkor a Rádiószínház igazgatója volt, akkor is, azóta is a nyelvi bizottság tagja –, hogy Horthy István egy aviatikai előadást akart tartani, de a felolvasás előtt Örley, az egykori tüzér hadnagy tisztelettel összevágta a bokáját, és azt mondta egykori tisztársának: Főméltóságú uram, ön raccsol. Kiváló dolgozatát majd Scherz úr fogja fölolvasni. – És nem volt apelláta.”

A Magyar Rádió vezetősége – felismerve a rádió szerepét és felelősségét a magyar nyelv szabatos használata, a kiejtés hibátlan felmutatása tekintetében – 1976-ban Nyelvi Bizottságot, 1986-ban külön Mikrofonbizottságot alapított, és leszögezte: „A rádió tevékenységének nyelvi, nyelvhasználati, kommunikációs modorbeli színvonala saját hatékonyságának szempontjából, de az általános beszéd- és magatartáskultúrára tett hatása révén is, kulcskérdés.” Az említett két bizottság a kilencvenes évek elejére kidolgozott egy követelményminimumot a rádióban rendszeresen megszólalók mikrofonjogának megadásához.

A rádió elnöksége ezzel a döntésével igyekezett megfelelni az 1965. évi egri kiejtési konferencia határozatának is, melynek 6. pontja kimondta: „A konferencia azzal a kéréssel fordul a Magyar Rádió és Televízió vezetőségéhez, hogy a jövőben is gondoskodjék bemondóinak, riportereinek beszédtechnikai képzéséről, és lehetőleg érje el, hogy beszédhibás ember szerzőként, riportalányként vagy más minőségben se kerülhessen mikrofon elé.” (Grétsy–Szathmári 1967: 260)

Ugyanezen időben, pontosabban a hetvenes évek első felében vita kerekedett a rádióban, hogy a száraz, koturnuszos beszédet (mindenekelőtt a bemondók beszédét) színezní kellene. Ugyanis „mind nagyobb szerepet kaptak a hírekben, a krónikaműsorokban a hírszerkesztők, a műsorvezetők, magnón megszólaló tudósítók, meteorológusok, útinformatikusok, s egyre inkább visszaszorultak a nyelvileg is képzett bemondók; e jelenséggel karöltve csökkent az igényes beszéd iránti figyelem, hátrébe szorult a szabatos beszéd, a helyes artikuláció. A rádióban többen a hadarásban, a tisztátalan hangképzésben megnyilvánuló igénytelenséget tartották „korszerűnek”; a hangsúly, hanglejtés torzulásait „modernnek”; a nehezen érthető, recsegő magnós tudósítást „hitelesnek”. (Bencédy 1993: 437)

E vélekedésekkel, törekvésekkel szemben a nyelvi bizottság tagjai a „klasszikus” értékek mellé álltak. Ha tetszik, a bemondók védelmében a higgadt előadói modort védelmezték, ezzel együtt pedig a tiszta artikulációt, a gondolatokat kiemelő, értelmező hangsúlyozást, tagolást és kapcsolást. Ugyanakkor a jellegzetességek kiemelésével elutasították a hadarást, kapkodást, a megereszkedett útszéli hangot, a szókincs alsóbb rétegeinek, a nyelv-tani eszközök lazább kezelésének elfogadását. Megjegyezték azt is, hogy persze használna a rádió népszerűségének, ha a vázolt kereteken belül az állandó szereplők (bemondók, műsorvezetők, kommentátorok) törekednének némi színezésre, annál is inkább, mert beszélt köznyelvünkben az utóbbi évtizedekben egy bizonyos elszürkülést tapasztalunk: egyszerűbbé válik a moduláció, csökkennek a hangközök, érzelmileg visszafogottá válik a beszédünk. Összegezőként ma is elfogadhatjuk Deme László 1976-ban megfogalmazott álláspontját: „A »tájékoztató« típusú rádiószövegeknek viszonylagos nyelvhasználati-stilisztikai semlegességét a műfaj jellemzőjének látom; ez felel meg a kommunikatív kapcsolat olyan szintjének és szorossági fokának, amilyen a megírt szövegeket felolvasó rádió és annak hallgatói között kialakulhat. Rám éppen az abból való kilépés hat mesterkélten; s ezzel talán nem vagyok egyedül.

Ki kell persze vennem ebből az egyenesben, élőben dolgozó műsorvezetőket. Közvetlen kapcsolatukat a hallgatókkal föltétlen erősíti az, amikor – persze ízléses és reális mértéktartással – egyénenként, emberként, mintegy kommunikációs partnerként nyilatkoznak meg; személyességükkel szinte a

hallgatóban is személyes jelenlét érzését keltve. Csak egy pár jól sikerült példát: »...168 óra – hányadik adás is? –; Na most – hol is tartottunk; No most más témáról...; F. I. fejből, kapásból tud válaszolni...« De vigyázzunk: hírolvasótól ezt nem követelhetjük meg; sőt meg sem igen engedhetnénk neki!»

A kommunikatív szövegközlés, előadás tekintetében a dolog persze ennél összetettebb. Ezért a nyelvi bizottság tagjai – a szövegtani elemzésekkel, fölismerésekkel párhuzamosan, Deme szövegszerkezeti mutatóira, Szathmári István stilisztikai vizsgálódásaira, Balázs Géza nyelvészociológiai megfigyeléseire és figyelmeztetéseire támaszkodva – egyre elhatározóbban kifejezték, hogy a rádiós szövegek, hírek hatása nem csak a bemondók, szerkesztők igyekezetén múlik. Sőt! Mindenekelőtt a szövegek megszerkesztésén, a terjedelmes és szimultán mondatok kerülésén. Ugyanis az efféle mondatokat olvasva, hallva jelentkezik olykor a nyomott, középfekvésű hang, a biztosított – monoton – tempó, a túlartikuláltság, a hangsúly és hanglejtés megannyi hibája.

A helyzet fokozatosan javult. Azt nem lehet mondani, hogy már minden rendben van, de azt igen, hogy már kevesebb a feszített szerkezetű mondat, elfogadható a beszédtempó, nagyjából tiszta a hangképzés (tehát nincs pöszesség, selypesség, pattogás). Levetkőzte a közszolgálati rádió azt a divatot, hogy zenei aláfestéssel kísérte a híreket, és be sem engedte a kapun az *infotainment*-nek (híradás és szórakoztatás együttesének) csábítását. A tévében egy ideig megfigyelhettük ezt a jelenséget, ott is visszavonul lassan. A zenei alájátszás, az infotainment természetesen nem a kiejtés területe, de az egyik (a zene) zavarhatja a megértést, a másik (az infotainment) a nyelvi mintát; a színezést, a változatosságot nem ebben az irányban kell keresni, s a közszolgálati rádió nem is ezt teszi. Nem így a kereskedelmiek, de talán mondanom se kell, hogy én a közszolgálati rádióról beszélek; a kereskedelmi rádiók kiejtése más terület.

A színezésnek alkalmas lehetősége a **regionalizmus** eszközeinek felhasználása. Ezek a kiejtés területén a zárt *ě*, a felső nyelvállású magánhangzók, az *i – u – ű* időtartamának megkülönböztetése, a dallamformáknak (a hanglejtés variációinak) a lehetőségei. Ezek a hangtani sajátosságok – eltérő mértékben és módon – a köznyelvben általában fellelhetők, a rádióban viszont alig-alig figyelhetők meg. Mondanom se kell, hogy a köznyelvben egyik se kötelező, csak kívánatos; a rádióban a hosszú *í – ú – ű* megkülönböztetése kötelező; a regionalizmus egyéb eszközeivel (a zárt *ě*-vel és a különféle dallamformákkal) való élés kívánatos, de hiányzik. A nyelvi bizottság mintegy húsz éve szorgalmazza, a vidéki stúdiók nyelvhasználatában különösen figyelemmel kíséri, támogatja – nem sok sikerrel. A szocio-lingvisztikai vizsgálatok terjedésével, szempontjaik szélesedésével remélhe-

tő, hogy e variációk alkalmazása fokozatosan felerősödik –, ha a társadalom nyelvhasználatában is erőre kap, figyelmet és megbecsülést élvez.

Hogy ez ma még nem így van, ennek jellemző példája Reisz András meteorológus enyhén regionális (palócos) kiejtésének megítélése. Mikor először megszólalt a tévében, sokan tiltakoztak ellene. Szerencsére sikerült megvédeni és megtartani üde színeit. Az ő esetében regionalizmusról van szó, nem nyelvjárási kiejtésről. Emez természetesen nem fogadható el a műsorvezetők, bemondók beszédében, de például riportalányok megszólalásaiiban igen. Az ő beszédükben semmiképpen sem szabad hibáztatni tájnyelvi kiejtésüket. Pl. a tavaly tavaszi árvíz idején a riportokban gyakran hallottunk kellemes záródó diftongusokat (*jou, vout* stb.).

A társadalomban megfigyelhető nyelvhasználat hibáitól, figyelmetlenségeitől nyilván nem függetlenül a rádióban is sok a **hangsúly, hanglejtés, beszédtempó, szünettartás** hibája. Nincs szinte egyetlen elemzés se a nyelvi bizottságban, melyben ne szerepelnének ezekre való utalások. Tudjuk, nem egyszerűek az idetartozó szabályok, sok az árnyalat, de bizonyára a mindennapi beszéd hatására gyakran szélmalomharcnak érezzük javító törekvéseinket.

A hangsúlyozás szabályait ebben a körben nem kell taglalni. Meglepő, hogy nincs olyan vétség, ügyetlenség, sőt a hangsúlyozással összefüggő babona, mely a hivatásosak beszédében ne fordulna elő. Gyakori a szájbarágós agyonhangsúlyozás, azaz szinte minden mondatrész kiemelése, mely aztán többnyire felesleges szünetekkel is jár. Csak egy példa erre: „Az utóbbi években egyre / rapszodikusabban változó gazdasági / viszonyok miatt is / azt hiszem / elsősorban ezek miatt is / igen változékonyan ítéljük meg az egyes foglalkozásokat.”

Az illogikus hangsúlyozás és a vele együttjáró hibás szünettartás mindenféle torzulással járhat a szöveg/a mondat tartalmának fölfogásában: „Közölték velem, hogy több gépkocsi rossz / vagy szabálytalan világítással közlekedik.” (Szünet nélkül kellett volna mondani.) – „Elbocsátották, mert folyamatosan dézsmálta a raktárt.” „Eszerint egyszerre kellett volna?” – kérdezte Deme. „Legalább száz ember meghalt.” „Ha így vesszük – írta Varsányi Anikó, a Mikrofonbizottság elnöke –, ez is eredmény; de jobb lett volna így: legalább száz ember meghalt.”

Az is zavar, és félreértést okozhat, ha két külön közlésrész között nem tartanak szünetet: „Hét óra múlt öt perccel. ^Időjárás-jelentést hallunk.” Újabban a BBC magyar nyelvű adásából átveszik, hogy az utolsó hírt szünet nélkül, és-sel kapcsolják. (Időközben a BBC magyar adása megszűnt. – *A szerk.*)

Helyes hangsúlyozási és dallamformák eltorzulhatnak idegen hatásra meg mindenféle logikusnak látszó kiemelés törekvéséből. Az egyik tipikus jelen-

ség a névmással kezdődő kérdő mondat, melyben a kérdő névmást (vagy határozószót) követő mondatrészt hangsúlyozzák, holott éppen a kérdő névmás (vagy határozószó) a mondat hangsúlyos szava: **Hány óra** van? – így helyes, nem pedig: Hány óra van? – Egy másik eltorzult forma a személynevek esetében a keresztnév (utónév) hangsúlya: József Attila, ehelyett **J**ózsef Attila. Túlzás, szinte babona a gyakran hangoztatott tétel: mindig a családnev a hangsúlyos. Igaz ez ismert személyek esetében: **P**etőfi Sándor, **K**ölcsey Ferenc. De már átlagos esetben mindkét elem hangsúlyos vagy egyik sem. – Mindkét említett hibás hangsúlyfajta gyakori a rádióban s általában is a mindennapi beszédben.

Széles körben elterjedt babona, hogy vesszőnél megállunk, s levisszük a hangsúlyt (Sic!). Nem ritka a rádióban sem, pedig pl. felsorolás esetén teljesen széttöri a mondatot. Ide, a felesleges szünet körébe sorolható az álhezitációval járó szünettartás, illetve egyes szavak elhúzása. A beszélőnek az a szándéka, célja, hogy az előre megírt szöveget spontán, ott és akkor megfogalmazott beszédnek tüntesse fel.

Külön téma az **idegen szavak** (tulajdonnevek, közzsók, betűszók) torz kiejtése. A magyarrá vált idegen eredetű közzsók, tulajdonneveket, betűszókat hagyományosan magyar kiejtéssel mondjuk: [frank, refrén, barcelóna, mexikó, göteborg]. Nem szerencsés ezek esetében a visszaidegenesítés: [barszelóna, jöteborg, röfrén v. röfreen]. A *bi-bi-szi*-t (BBC) meg a *szi-áj-é*-t (CIA) már elfogadtuk, de megállapodtunk a nyelvi bizottságban, hogy az újabb betűszókat (reklámneveket) magyaros kiejtéssel mondják a rádióban: *pé-há-dé, ú-pé-cé*, de el kell ismerni, itt még sok a bizonytalanság, a kétféle ejtés: *pi-édzs-dí, jú-pí-szi* (UPC), *édzs-bí-ó* és *há-bé-ó* (HBO), *vi-áj-pí* és *vip* (VIP); az IBM is *áj-bi-em* lett, és makacsul él a *zsi-dí-pí*, holott van rá magyar: *nemzeti össztermék*. – Ami az idegen szavak hangsúlyozását illeti, magyar szövegben itt elég általános a helyes gyakorlat: az első szótagon van a hangsúly, ha a szó egyáltalán hangsúlyos.

Függelék – A külső beszélők beszéde

A rádió külső beszélői tipikusan spontán alkotott mondatokat, szövegeket mondanak, s azt állapíthatjuk meg: a rádiósoknál tapasztalt minden hibával, ügyetlenséggel. Mit csináljon a riporter, a rádiós munkatárs a mindenféle botlások, ügyetlenségek esetén? Azonnal javítsa őket? Ez nyilván lehetetlen, meg sértő is lehet. Beszélje meg előre a riportalannyal, mire figyeljen beszédben? Ez bizony megzavarhatja a nyilatkozót.

De azért van lehetőség a beszélgetőtárs befolyásolására: egyrészt a rádiós saját jó példája, másrészt bizonyos korrekciók beszéd közben tehetők (pl. szakmai és idegen szavak esetén).

Izgalommal figyeljük évek óta, vajon előfordulnak-e regionalizmusok a vidéki megszólalók beszédében. Már említettem: alig. Kevés a zárt *ë*, ha van, inkább csak a Határok nélkül c. műsorban. Sorvad az *i – u – ü* időtartama közti különbség; de van a Tiszántúl hosszú változat a rövid helyett: *íge, útat, tükör*. Nagyon kevés a kettőshangzó. Ide vehetők az olyan formák, mint *emenekűt, avva, termelés, megnyőtt*; ide vehetjük a beszélt köznyelvi formákat: *aszonta, mommá, mék, mész, kéne, minnyá*. Emeljük ki még egyszer határozottan: semmi esetre se üldözzük a regionalizmusokat; a „vidékiek” beszédet úgyis éppen hordozói restellik, ha megemlítjük megfigyelésünket. Az utóbbi évek elemzéseik igazolták, hogy a beszélt nyelv (ide értve a regionalizmusokat is) általában nem hibás, nem pongyola, hanem mások a kiejtési, mondatszerkesztési szabályai. Ezek tudomásul vétele, elfogadása életszerűvé teszi beszédünket, a rádióriportokat és interjúkat is.

Irodalom

- A hatékonyabb rádiózásért*. 1., 2. (1993., 1994.); Anyanyelvi konferencia 2001., 2002., 2003. A Magyar Rádió Rt. Oktatási Osztályának kiadványai.
- Balázs Géza 2000. *Médianyelv*. Magyar Rádió Rt. Oktatási Osztály.
- Bencédy József 1993. A Magyar Rádió műsorainak nyelvhasználata. *Nyr.* 1993: 436–8.
- Grétsy László – Szathmári István (szerk.) 1967. Helyes kiejtés, szép magyar beszéd. Az egri kiejtési konferencia anyaga. Tankönyvkiadó, Budapest.

A rádiók kiejtési normája

Tanulmányom két részre tagolódik. Az első részben a történetileg kifejlődött közszolgálati médianormáról, annak összetevőiről, valamint a Magyar Rádióban megnyilvánuló feltételeiről szólok. Ez tulajdonképpen a médianorma preskriptív felfogása. A tanulmány második részében szociolingvisztikai eszközökkel, felméréssel kívánom bizonyítani, hogy milyen hallgatói elvárások vannak a rádió nyelvi hangzásával kapcsolatban. A két megközelítés azt is bizonyítani kívánja, hogy az elvárások alapján föltételezhető kulturálisan meghatározott norma is.*

A közszolgálati médianorma kérdései

1. Előzmények. A Magyar Rádió nyelvi bizottsága. Az 1965-ben Egerben megrendezett, a magyar beszéddel foglalkozó ún. kiejtési konferencia óta az elektronikus médiumok előretörése megerősödött. A közszolgálati rádió és televízió programjai színesedtek, majd a rendszerváltozással megindultak a kereskedelmi rádiók és televíziók is. Ezzel párhuzamosan a médiumokkal, a médiumok nyelvével kapcsolatos tudományos kutatás is szárnyra kapott, eredményekről is beszámolhatunk.

Talán a legnagyobb eredmény az 1960-as években indult beszédművelő mozgalom áramlatában 1976-ban a Magyar Rádióban létrejött nyelvi és mikrofonbizottság, amely azóta is folyamatosan működik. A Magyar Rádió nyelvi bizottságának műhelyében az eltelt csaknem harminc év alatt száznál jóval több tanulmány, talán másfél tucat könyv született meg a rádiózás nyelvéről, azon belül leginkább a kiejtési kérdésekről. (A nyelvi bizottság munkájáról a 25. évfordulót követően konferenciákon és kötetekben adnak számot: Hanthy 2002, Szigethy 2002, Bognár 2003). Ugyancsak itt alkották meg az ún. Követelményminimumot... (teljes neve: Követelményminimum

* Az előadás alapját jelentő kutatás 2004 őszén készült. A Mi zavarja leginkább a hallgatót a rádiós nyelvhasználatban? címmel elhangzott a Magyar Rádió IV. anyanyelvi konferenciáján 2004. december 3-án. Az előadást több szempontból kiegészített változatban előadtam a Beszédkutatás 2005 című konferencián az MTA Nyelvtudományi Intézetében 2005. október 11-én. A korábbi előadások írott formában nem láttak napvilágot. Jelen írott változat az II. egr-i kiejtési konferencián tartott előadás alapján készült. A kutatás részben az OTKA T 043725 A magyar nyelv az informatika korában című pályázat (Nyelvstratégiai kutatások) keretében folyt. Munkámat nagy részben támogatja a Magyar Rádió Nyelvi Bizottsága, valamint a Magyar Nyelvstratégiai Kutatócsoport.

a rendszeresen megszólalók mikrofonjogának megadásához, 1993.), amely az első és egyetlen írott kiejtési normának tekinthető. Hasonló jellegű folyamatos médianyelvi, a média beszédét figyelő tevékenységet más intézmény nem mutathat föl. (A Magyar Televízióban kisebb megszakítással mintegy tíz évig működött hasonló jellegű bizottság, de azután megszűnt.)

2. Médianorma. A Magyar Rádió nyelvi bizottságának műhelyében született meg a médianorma meghatározása, a nyilvános megszólalás esztétikája alapelveinek a kidolgozása (Balázs 2000, 2004.). A szerző szerint a norma – legyen az statikus értelemben vett preskriptív vagy a működés értelmében vett szociokulturális – többrétegű. Vagyis a sokféle csoportnyelvi normára boltozódik a köznyelvi norma, de amellett didaktikai célból megkülönböztethetünk egy igényesebb, színvonalasabb ún. médianormát, valamint a normativitástól sokszor eltérő művészi normát. Sőt, a művészi norma szomszédságában akár föltételezhetjük a „nem normát”, vagyis a kevés normativitást, együttműködést, mintát mutató nyelvváltozatot, nyelvváltozatokat is.

Az így meghatározott médianorma tehát elsősorban a közszolgálati médiumokra kiterjedő, igényes, választékos, mintaadó nyelvhasználat.

A médianorma főbb összetevői:

1. (elsősorban) hangzó nyelv (a kötetlen, élő nyelvhasználattól az olvasott szöveg hangoztatásáig),
2. köznyelv alapú,
3. rétegzett (köznyelvi, de regionális, nyelvjárási elemekkel is színezett lehet),
4. hagyománykövető,
5. a nyelvi változásokkal összhangban lévő,
6. a kommunikációs zavarokat, konfliktusokat lehetőleg oldó, kerülő,
7. esztétikai mozzanattal bíró,
8. etikai értéket jelentő,
9. a „minta-” és „tükör-elvet” egyaránt érvényesítő,
10. elsősorban a közszolgálati rádióban, televíziókban hallható, de a többi médium számára is irányt mutató.

3. Írott kiejtési norma: „Követelményminimum”, mikrofonengedély. Persze az időközben létrejött médiumtípusok szerint ez is rétegződik: a közszolgálati, a kereskedelmi és az ún. civil médiumok szerint. Beszélhetünk még a kiterjedés köre szerinti típusokról: központi, regionális, helyi. A rétegzett médianorma is főként íratlan normatív szabályokból (implicit norma) és csak kivételes esetekben írottakból (explicit norma) áll. Az írott kiejtési normára legjobb kivétel a már emlegetett, a Magyar Rádióban elnöki utasítással hatályban lévő Követelményminimum..., de tudomásom szerint más médiumoknál is vannak különféle „nyelvi kódexek”, amelyek a kiejtésre és a nyelvhelyességre vonatkoznak.

A Magyar Rádió Követelményminimuma (a dokumentum névtelen, de egy közlés szerint Deme László és Wacha Imre munkája) a következő területeket érinti (szabályozza):

1. beszédlevegzés (hangtalan),
2. beszédhang (természetes, jó rezonanciájú),
3. hangképzés (tiszt),
4. mondat- és szövegfonetika (az eszközök helyes használata),
5. fogalmazás, előadás (készségek),
6. beszédstílus (témához, szituációhoz illő).

A Követelményminimumban foglalt rádiós kiejtési normának megfelelő rádiós munkatársaknak, benyújtott hanganyag alapján a mikrofonbizottság mikrofonengedélyt ad. Érvényes elnöki utasítás értelmében a Magyar Rádióban rendszeresen megszólalni csak e mikrofonengedély birtokában lehet. A mikrofonengedélyek is többszintűek, megfelelnek az adott rádiós szerep elvárásainak. A Magyar Rádió jelenleg lehetséges mikrofonengedélyei (a mikrofonengedély betűjele nem felel meg a fokozatosságnak, a helyes fokozati sorrend: D, A, B, C): A – műsorvezetői, B – riporter, C – szakriporter, D – bemondói. A közeljövőben fölvethető a helyi rádiósok számára is mikrofonengedély-típus megjelölése. A rádióban természetesen nem szükséges mikrofonengedély a nem rádiós megszólalóknak (szakértőknek, szakembereknek, egyéb megszólalóknak), de például van mikrofonengedélyük a naponta sokszor hallható „informok” munkatársainak.

A rádió kiejtési normája – más oldalról

4. Mi zavarja a hallgatót a rádiós nyelvhasználatban? Az eddigiekben elsősorban a Magyar Rádió mint intézmény, illetve a nyelvi és a mikrofonbizottság nyelvész és beszédtanár szakembereinek az oldaláról közelítettük meg a médianormát. Azt is mondhatjuk, hogy ez a megközelítés elsősorban preskriptív volt: hiszen bizonyos vélt vagy valós elvárásoknak akar megfelelni a médianorma vagy a követelményminimum.

A megközelítés másik útja a hallgató, a hallgatói elvárások felől lehetséges. Ehhez az újabb, szociolingvisztikai megközelítést hívtam segítségül.

Kiinduló kérdésünk: vajon miként határozható meg az igényes rádiós beszéd, a médianorma? Van-e valamilyen objektív mérce arra nézve, hogy mi az a hangtani–hangzásbeli sajátosság, amely kedves a rádióhallgatók számára? Illetve megfordítva: mi az a hangtani-hangzásbeli jegy, amely leginkább taszítja a hallgatót?

Nyilvánvalóan ahányan hallgatjuk a rádiót, annyiféleképpen viszonyulunk a benne elhangzottakhoz, s percenként szavazunk: tekerjük tovább az állomás keresőt (illetve újabban: nyomkodjuk a beállított állomás gomb-

ját). Az, hogy valami zavar: tulajdonképpen nyelvi attitűd, azaz beállítódás, amely függ a személyiségtől, a műveltségtől, a társadalmi helyzettől. Ezzel kapcsolatos felmérést már végeztek az MTA Nyelvtudományi Intézetének nyelvművelő osztályán, amelyből kiderült, hogy a mások beszédében megnyilvánuló egyes nyelvi-nyelvtani jelenségek igenis zavarják „általában” a beszélőket (Domonkosi 2004).

A kérdés ez volt: Mi zavarja mások nyelvhasználatában? A válaszok között a következők szerepeltek szép számban:

- a töltelékszavak;
- az agresszív beszéd, káromkodás;
- a nyelvjárásiasság/nagyon falusias beszéd/ha nagyon nyelvjárásban beszél valaki;
- a túl sok idegen szó;
- az ö-zés (nyökögés);
- a suksükölés;
- a nákolás;
- a névelő használata tulajdonnevek előtt (*A Kovács István*);
- a mondatkezdő *hát*;
- a *de viszont* (kötőszóhalmozás);
- a motyogás;
- (aki azt mondja) *nyóc*;
- (aki azt mondja) *mink – tik*;
- a *-ba, -be -ban, -ben* keverése;
- a szóvégi hangok elharapása;
- (aki azt mondja) *kellesz, leszesz*;
- a félmondatok, ha valaki nem tudja a mondanivalóját érthetően megfogalmazni (stb.).

Magam is elvégeztem egy hasonló attitűdvizsgálatot kimondottan a rádiós hangzásra, nyelvhasználatra vonatkozóan. Mivel kérdőíves vizsgálatom nagyon sok nyelvi-nyelvhasználati jellemzőt érint, valamint a teljes vizsgálat még nem is fejeződött be, itt és most csak néhány kiragadott elemét tudom bemutatni. A felmérést budapesti és szombathelyi egyetemisták és főiskolások körében végeztem el, tehát egyelőre nem tekinthető semmilyen szempontból reprezentatívnak. (Jelen pillanatban 50 budapesti és szombathelyi főiskolás és egyetemista válaszát dolgoztam föl.)

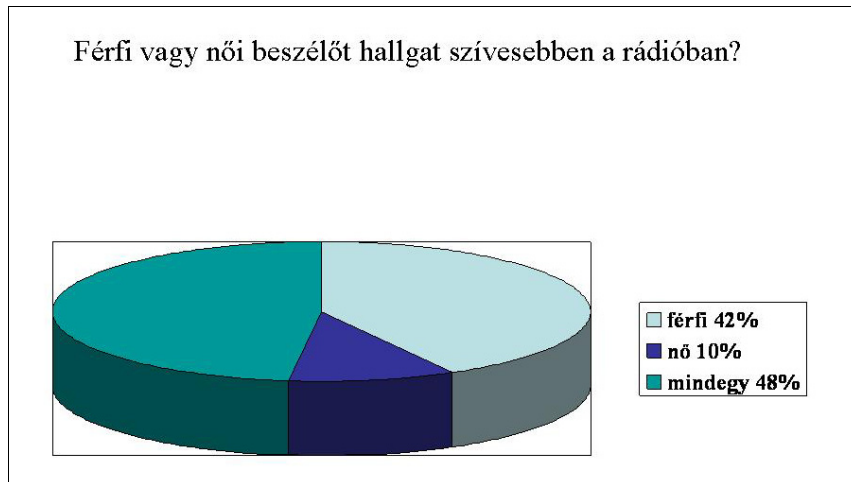
4. 1. Az első kérdéscsoportban szerepelt a következő kérdés:

Férfi vagy női beszélőt hallgat szívesebben a rádióban?

A válaszlehetőség: férfi – nő – mindegy

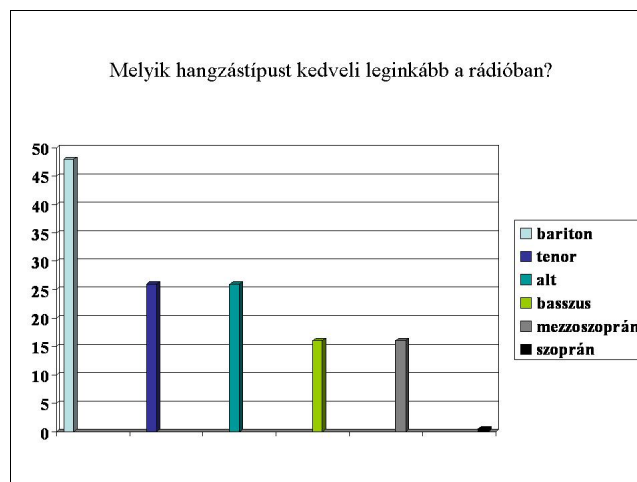
Ebben a kérdésben az uralkodó válasz a mindegy volt (48%), vagyis a válaszadók többsége nem árult el semmilyen attitűdöt, a második helyen végzett azonban a férfi (42%) és az utolsó helyen a női beszédhang (10%). Eb-

ből levonhatjuk azt a következtetést, hogy válaszadóim igyekeztek semleges álláspontot elfoglalni, de akik döntöttek, azok a férfihangokat általában jobban kedvelik.

1. ábra

4. 2. Egy másik kérdésben választani kellett a kedvelt rádiós hangzástípusból (bariton, tenor, alt, basszus, mezzoszoprán, szoprán). A válaszokból kiderült, hogy a megkérdezettek leginkább a basszus-bariton és alt-mezzoszoprán hangokat kedvelik.

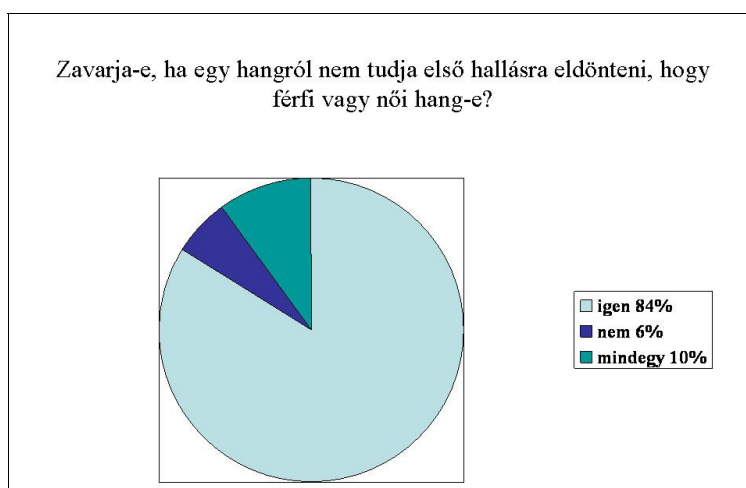
2. ábra

4. 3. A következő kérdés a hang gazdájának nemére vonatkozott, vagyis:

Zavarja-e, ha egy hangról nem tudja első hallásra kideríteni, hogy férfi vagy női hang-e?

A válaszlehetőség: igen – nem – mindegy

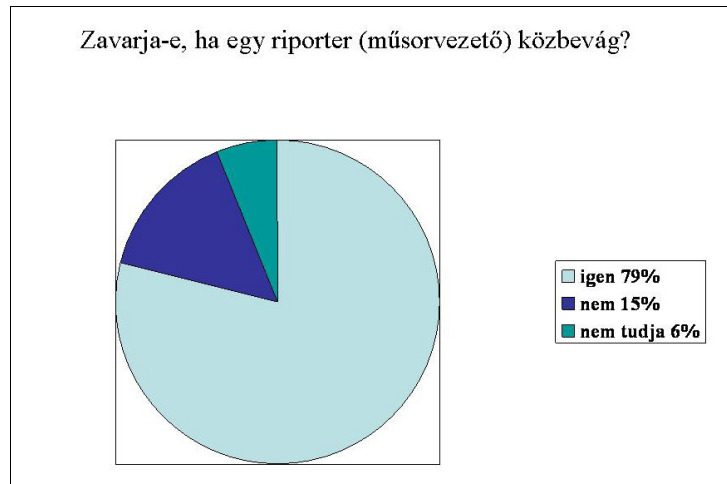
Ebben a kérdésben a válaszok már korántsem szóródtak annyira. A megkérdezettek túlnyomó többségét igenis zavarja, ha első hallásra nem tudja a hangot férfi vagy női hangként azonosítani (84%). Ezt a kérdést egyébként azért tettem fel, mert egy évtizeddel ezelőtt a rádió mikrofonbizottsága – többek között – azzal utasította el az egyik megszólalót, hogy hangjáról – hangszórón keresztül – nem dönthető el, hogy férfi vagy női hang-e. Hangsúlyozom, hogy ezekben a kérdésekben attitűdöt, beállítódást, véleményt mértünk, amely konkrét helyzetben nem föltétlenül jelent zavart. Mindannyian ismerünk a Magyar Rádióban megszólalók között is kivételes tehetségeket, akik nő létükre rekedtes férfihangon beszélnek, férfi létükre énekelnek, raccsolnak, hadarnak – és esetükben a személyiség, a mondanivaló varázsa hatástalanítja az egyébként zavarónak tartott körülményt. (Vagy nem.)

3. ábra

4. 4. Kérdést tettünk föl a mindennapi kommunikációban is gyakori közbevigással kapcsolatban. A hipotézis szerint a közbevigás egyfajta agreszió, amelyet nem kedvelnek az emberek. A válaszok megerősítették a hipotézist: a hallgatók 79%-át zavarja a közbevigás, 15%-át nem (nem tudja: 16%).

4. 5. A hírek „alázenélése” ugyancsak sok vita forrása. A közszolgálati rádió nem ad zenét a hírek alatt, a kereskedelmi rádiók egyre inkább. A felmérés szerint a megkérdezettek 63%-át zavarja, ha a hírek alatt zene szól, míg 37%-uk válaszolt úgy, hogy nem. A képet torzítja, hogy a felmérés kizárólag fiatalok között készült, akik elsősorban a kereskedelmi (a híreket többnyire „alázenelő”) rádiókat hallgatják.

4. ábra

5. ábra

4. 6. A következő kérdéscsoportban 24 konkrét nyelvi, azon belül szupraszegmentális, vagyis fonetikai, hangtani, nyelvtani és szókészleteti jelenségekre kérdeztem rá. Az egyes jelenségeket 1-től 4-ig kellett osztályozni, aszerint, hogy az adott jelenség az illetőt egyáltalán nem zavarja, kicsit zavarja, eléggé zavarja, illetve nagyon zavarja. A négyes skála lehetővé tette, hogy közömbös válasz ne születhessen. (A kérdőív ezen részének teljes feldolgozása még nem történt meg, de azért bemutatom a teljes listát.) A feltűnő az volt, hogy a 24 felsorolt jelenség között alig akad olyan, amely valakit nem zavar. A választék a következő volt:

- orrhangzós beszéd (mintha náthás lenne a beszélő);
- nagy hangerő (erős; kiabáló hang);
- rikácsoló hang;
- rossz hangsúlyozás;
- idegenes hanglejtés („éneklés”, nevezzük „Ikea-hanglejtésnek”);
- raccsolás (*r* hangok tökéletlen ejtése);
- pöszeség (*s*, *sz*, *z* stb. hangok ejtésének hibája);
- ha egy férfi pöszén beszél;
- ha egy nő pöszén beszél;
- primitív („bunkó”) beszéd;
- üres, felszínes locsogás;
- a tempós, gyors beszéd;
- hadarás (szóösszerántás: *asszem; szoal*);
- nákolás (*Úgy innák most egy pohár sört.*);
- idegen szavak túlzott használata (*Diszpreferáljuk az embereket.*);
- akizés (*Vannak osztályok, akik nem mennek kirándulni.*);
- aki azt mondja: „*Villámpostám érkezett*”;
- suksükölés (*Ez jó szer, mert az orrodát is tisztítsa.*)
- nyelvjárási beszéd;
- kettőshangzók használata (*az úgy voult*);
- szegedi ö-zés;
- a túl lassú beszéd („Megalszik a szájában a tej”);
- aki azt mondja: „Holnaptól újra pirítóst *eszek*”;
- ultramély hang (pl. a filmreklámok hangja).

4. 7. Bemutatom néhány kiértékelt jelenség adatait! Mennyire zavarja a válaszadókat az „Aki azt mondja: „Villámpostám érkezett”. A kérdéssel a magyarításra, a kellően be nem fogadott magyarított szavakkal kapcsolatos attitűdökre voltunk kíváncsiak. A *villámposta* az *e-meil*-re tett magyarítási javaslat, amely sok egyéb mellett használatos, de általánosan nem terjedt el. Használatában tehát van valami furcsa, különleges. A válaszadók 42%-át kicsit zavarja, 26%-át nem zavarja, 21%-át eléggé zavarja. 11%-át nagyon

zavarja ez a mondat. Ha a zavar–nem zavar egyszerűsített aránypárt tekintjük, az eredmény: 74% – 26%, vagyis a megkérdezettek jóval nagyobb része érzi furcsának, zavarónak a nem meghonosodott magyar formát az idegen formánál.

4. 8. Összesített eredményeket is bemutatok. A felsorolt 24 lehetőségből a megkérdezetteket a következő négy jelenség zavarta a leginkább:

- trágár, obszcén beszéd 93%,
- rikácsolás 91%,
- primitív beszéd 69%,
- suksükölés 60%.

4. 9. Ezzel szemben viszont egyáltalán nem zavarta a megkérdezett fiatalokat a következő négy jelenség:

- tempós beszéd 78%,
- szegedi ö-zés 72%,
- nyelvjárásias beszéd 70%,
- orrhangzós beszéd 49%.

Az eredmény a tempós (gyors-) beszéd tekintetében teljesen érthető, hiszen a kereskedelmi rádiókban ez a fölfokozott beszédtempó a megszokott. Ám meglehetősen nagy toleranciát mutattak a nyelvjárási jelenségekkel kapcsolatban is (ennek oka talán az is lehet, hogy valamennyien magyar szakosok, akik „hivatalból” is kedvelik a nyelvjárásokat). Az „orrhangzós beszéd” nagyfokú elfogadottsága igazából kérdés, hiszen a gyakran hallható, „nazalizált” hang a magyar hangzórendszert egyáltalán nem jellemzi, s hangzóink „tisztaságát” meglehetősen rontja.

4. 10. Végezetül egy igen szubjektív, kiegészítő kérdésre adott válaszokból is hadd idézzek. A kérdés így hangzott:

Nevezzen meg néhány olyan személyiséget (rádiós, televíziós, politikus, színész, tanár stb.), akinek szívesen hallgatja a hangját (ha gondolja, indoklással)!

A válaszok nyilván önmagukért beszélnek: Agárdy Gábor, Bálint Antónia, Bánffy György, Bessenyei Ferenc, Fábry Sándor, Gregor József, Hegyi Barbara, Hernádi Judit, Kudlik Júlia, Latinovits Zoltán, Orbán Viktor, Pachmann Péter, Pokorni Zoltán, Sinkovits Imre, Verebes István, Vitray Tamás.

Megfogalmazható-e valamilyen törvényszerűség, hogy vajon mi közös lehet a felsorolt személyiségekben? A felmérés helyességét bizonyítja (a korábbi kérdések alapján), hogy a „kedvencek” között több a férfi, mint a nő, sokkal jobban kedvelik a mélyebb hangú férfiakat és nőket, foglalkozásban vezetnek a színészek, őket követik a politikusok, tévés személyiségek, és egyetlen rádiós személyiséget sem soroltak fel.

5. A rádiózás számára elveszett fiatalok? A felmérés olyan fiatalok körében készült, akik a reprezentatív statisztikák (Gallup Intézet) szerint nem nagyon hallgatják a Magyar Rádiót. Természetesen arra vonatkozóan is voltak kérdések, hogy mely rádiókat hallgatják, s a statisztikákkal ellentétben azért voltak olyanok, akik megjelölték a közszolgálati Petőfi vagy a Bartók rádió hallgatását. Ebből az következik, hogy a rádiós nyelvhasználatot a megkérdezettek összekapcsolják a nyelvi igényességgel, s minden rádiótípusban nemet mondanak, mert zavarja őket az igénytelenség. Itt van tehát a Magyar Rádió nagy lehetősége, hogy az eddig megőrzött nyelvi igényességével, de talán újabb, frissebb műfajok, műsortípusok bevetésével visszacsalogassa hallgatóit.

6. Összefoglalás. A rádiós beszédmódra vonatkozó fölmérésekből kiderül az igényesség iránti föltétlen tisztelet és vágy, a nyelvjárásiasság iránti tolerancia. A nyelvi igényességet még színvonalasan képviselő Magyar Rádiót azonban a felmérésben részt vett fiatal korosztály alig hallgatja, holott, ha hallgatná, elvárásainak megfelelő nyelvi stílussal találkozna.

7. Mindebből mi következik egy újabb, talán nem 40 év múlva megrendezendő egri kiejtési konferencia számára? Fogalmazzuk meg közösen a válaszokat!

Irodalom

- Balázs Géza, 2000. *Médianorma. A nyilvános megszólalás esztétikája*. Magyar Rádió, Budapest
- Balázs Géza, 2004. Sajtónyelv – médianyelv – médianorma. 44–55. In: H. Varga Gyula szerk.: *Kommunikáció és nyelvhasználat*. Acta Academiae Paedagogicae Agriensis, Nova Series Tom. XXXI. Sectio Scientiarum Economicarum et socialium. Eszterházy Károly Főiskola Tudományos Közleményei, Eger
- Bognár Nándor szerk., 2003. *Anyanyelvi konferencia*. 2003. december 1. Magyar Rádió, Budapest
- Domonkosi Ágnes, 2004. *Nyelvi babonák: a helyes és a helytelen a népi nyelvészeti szemléletben*. Magyar Nyelvstratégiai Kutatócsoport konferenciája, Miskolc-tapolca, 2004. november 19–20.
- Hanthy Kinga szerk., 2002. *Huszonöt éves a Magyar Rádió Mikrofon- és Nyelvi Bizottsága*. Ünnepi konferencia – 2001. december 3. Magyar Rádió, Budapest
- Követelményminimum a rendszeresen megszólalók mikrofonjogának megadásához*. Magyar Rádió, 1993.
- Szigethy Emma szerk., 2002. *Anyanyelvi konferencia*. 2002. december 6. Magyar Rádió, Budapest

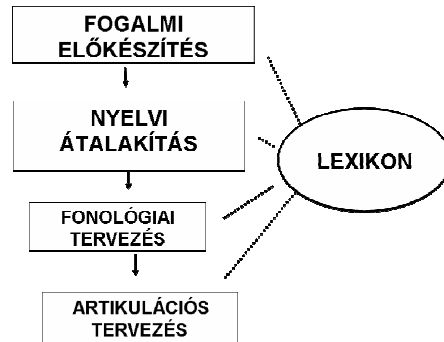
Megakadásjelenségek a beszédben

Bevezetés

A spontán beszéd produkciója az a folyamat, amely a megszólalás szándékától a kiejtésig tart, ennél fogva több tudománynak is tárgya lehet, így a fonetikának, a pszicholingvisztikának, a pszichológia egyes területeinek, a nyelvészeti megközelítésnek általában, avagy a mesterséges intelligencia kutatásának a beszédtechnológián belül. A spontán beszédnek többféle formája van (narratíva, monológ, párbeszéd stb.). Egyes esetekben a beszélő felkészülhet a beszédre, a gondolatait többé-kevésbé összerendezi, a megfelelő nyelvi formát azonban csak az adott beszédhelyzetben rendeli hozzá. Máskor minden előzetes átgondolás nélkül azonnal meg kell szólalnunk; ez a valódi spontán beszéd.

A spontán beszéd tervezési folyamatai közvetlenül nem tanulmányozhatók, ezért a kutatásuk meglehetősen nehéz, sajátos módszereket igényel. Ezek a kezdeti önmegfigyelésektől a mások megfigyelésén át a legkülönbélebb kísérletekig igen sokrétűek. A beszédprodukció pszicholingvisztikai tanulmányozása két úton indult meg a hatvanas évektől. Az egyik a hezitációs jelenségek vizsgálata volt, amelyekből következtetni próbáltak a produkciót megelőző, illetőleg szimultán végbemenő folyamatokra (vö. Gósy 2005). A másik utat a beszédprodukció közben megjelenő hibák, nyelvbtlások elemzése jelentette (Fromkin 1980).

A spontán beszéd létrehozását számos tényező befolyásolja, ilyenek a genetikai adottságok, az artikulációs biztonság, a szókincs nagysága, illetőleg a kívánt tartalmak és formák előhívása, az anyanyelvi ismeretek biztonsága (pl. fonológiai, grammatikai szabályok), bizonyos pragmatikai ismeretek, a gyakorlottság, a beszédtema, a beszédhelyzet és végül nem elhanyagolhatóan a szorongás mértéke. A spontán közlésekre jellemző a redundancia és a hiány, hiszen mind a gondolatok kialakulása, mind a kivitelezés ugyanazon helyzetben jön létre (Fábricz 1988). A redundancia arra utal, hogy a beszélő helyenként túlbiztosítja a hallgató számára az elhangzottak megértését, a hiány pedig arra, hogy a közlések mind formailag, mind tartalmilag néha annyira hiányosak, hogy nehezebbé válik a megértés. A beszédprodukció legelfogadottabb modellálását a holland Willem Levelt dolgozta ki (1989), ennek a sémáját szemlélteti az 1. ábra.

1. ábra: A beszédprodukción folyamat modellje

Az elhangzó beszédet a beszélés gondolata előzi meg; ekkor a beszélő nagy vonalakban behatárolja, hogy mit kíván közölni, de ebben a szakaszban még semmilyen részlettervezés nem történik. A következő szinten megy végbe az egyes beszédaktusok nyelvi formába öntése, a lexikális egységek válogatása a mentális lexikonból, és az elhangzásra vonatkozóan valamiféle időrend megtervezése. A fonológiai szabályok érvényesülését követően létrejön a fonetikai struktúra, amely az artikulációs gesztusok megformálását, azaz magát a kiejtést készíti elő. Megtörténik a beszédhangsorozatok meghangosítása, amelynek eredménye az akusztikai jelsorozat, amelyet a hallgató feldolgoz. A vázlatszerűen felsorolt működések részben egymásután, részben egymást átfedve történnek.

A rövidebb-hosszabb, mindennapi beszélgetések során nincs mód (és idő sem) a beszédprodukción megelőző folyamatok állandó ellenőrzésére, javítására vagy újratervezésére; ennél fogva a tervezés és a kivitelezés nem mindig áll összhangban. A spontán beszéd tervezési folyamatai – összetettségük, változékonyságuk, néha kialakulatlanságuk miatt – megnehezítik azt, hogy a beszélő csaknem azonos időben sikeresen megtalálja a megfelelő nyelvi formát. Gyakori az is, hogy a beszélő nem elégedett a kivitelezett nyelvi formával, az elhangzásakor már korrigálja a lexikális egysége(ke)t, a szerkezetet vagy mindkettőt, mindez pedig azonnal visszahat a beszédtervezési folyamatra. Az egymásra épülő, egymásnak megfelelő folyamatok tehát a valóságban mintegy gátolják egymás működését. Egyfajta diszharmónia alakul ki mindennek következtében, ezért a spontán közlések jellegzetes kísérő jelenségei a különféle típusú szünetek, a grammatikai hibák, a nyelvbotlások stb. A mindennapi beszédhelyzetben a beszéd tervezése és kivitelezése nem jelent problémát a felnőtt embernek, azonban nagyok az egyéni különbségek. Vannak, akik csaknem hibátlanul képesek nyelvi formába önteni a gondolataikat, mások pedig szinte teljesen széttördelegnek a köz-

léseiket szünetekkel, hezitálásokkal, ismétlésekkel és más hibákkal. E két véglet között pedig számos, a folyamatosság tekintetében különböző spontán közléseket tapasztalunk.

A beszéd – akusztikailag – folytonosan változó jelsorozat, amelynek alapján meglehetősen nehéz meghatározni, hogy a tervezése és az artikulációs kivitelezése milyen lépésekben történt. Ha azonban egy szegmens, egy szó vagy egy szókapcsolat ejtésében hiba történik, a mondatszerű közlés nem felel meg az elvárt szemantikai vagy grammatikai sajátosságoknak, akkor lehetőség nyílik a rejtett folyamatok megismerésére, valamint az adott szakaszban végrehajtott művelet azonosítására. A létrejött hiba elemzése a tökéletlenül végrehajtott műveletről nyújt információt. A szünetek, a nyelvbotlások és más hibák arra utalnak, hogy a közlések tervezése különböző „méretekben” történik, másfelől pedig a fellépő zavarok révén jelzik az egyes folyamatok (és szintek) összehangolatlanságát.

A megakadásjelenségek

A spontán beszéd folyamatosságát megakasztó eseményeket összefoglaló néven ’megakadásjelenségeknek’ nevezzük (természetesen nem valamiféle külső zavarra gondolunk). Létrejöttüknek két fő oka van; a beszélő bizonytalan abban, hogy mit szándékozik mondani, ugyanakkor igyekszik kontrollálni is a közlésének tervezési, kivitelezési és artikulációs részfolyamatait. A megakadásjelenség kifejezés gyűjtőfogalom, a spontán beszédben fellépő, különféle hibákat értjük rajta. E fogalom szükségszerű bevezetését az is indokolta, hogy a nyelvbotlás definíciója általában rendkívül leegyszerűsített, illetőleg elnagyolt, ezért szakszóként nem használható. A megakadásjelenségek részben általánosak, nyelvfüggetlenek, azonban bizonyos fokig jellemzőek az adott nyelvre is. Ebből adódik az, hogy az egyes jelenségek azonosítása, a típusok meghatározása, illetőleg azok osztályozása nyelvenként és szerzőnként különböző lehet.

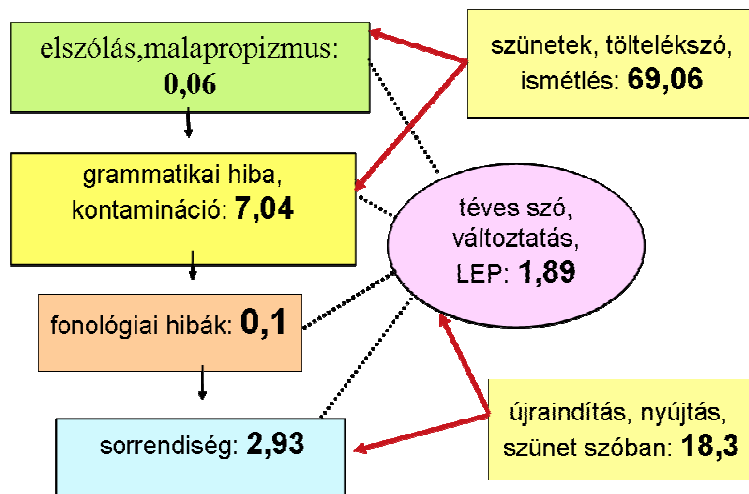
A magyar beszéd megakadásjelenségeit funkciójuk szempontjából két csoportra különítették el (Gósy 2002). Az egyik csoportot a beszélő bizonytalanságából adódó jelenségek, a másikat a téves kivitelezés jelenségei alkotják. A beszélő bizonytalanságából adódnak a (nem lélegzetvételt biztosító és nem retorikai célú) néma szünetek, a hezitálások, a nyújtások, az újramezések, az ismétlések és a töltelékszavak. A téves kivitelezés jelenségei a nyelv szabályainak mondanak ellent, tehát ebben az értelemben hibák. Ide tartoznak az elszólások, a nyelvbotlások, a „grammatikai” és lexikai hibák, a változtatások, a „nyelvem hegyén van” jelenség, a sorrendiségi hibák (anticipáció, perszeveráció, metatézis), a kontamináció, az egyszerű nyelvbotlás. Az 1. táblázat néhány példát mutat a megakadásjelenségek második csoportjára.

1. táblázat: Példák a hiba típusú megakadásjelenségekre

Elhangzott közlés	Szándékolt közlés
Kitűztétek már a házasságtörés időpontját?	házasságkötés
Ez biztosan nem fogja intrikálni a bőrét melegben sem	irritálni
Az elhelyezésre kerülő emberek haláluk végéig bent maradhatnak	halálukig × életük végéig
Elég messze vagytok egymással	egymástól
A gólyák költekező madarak	költöző
Álm □ álm □ álm □ elméletileg, vagyis állítólag. Na, ez az!	(„nyelvem hegyén van” jelenség)
A mohácsi csacsza 1526-ban...	csata
Kaprikát és polbászt	paprikát, kolbászt

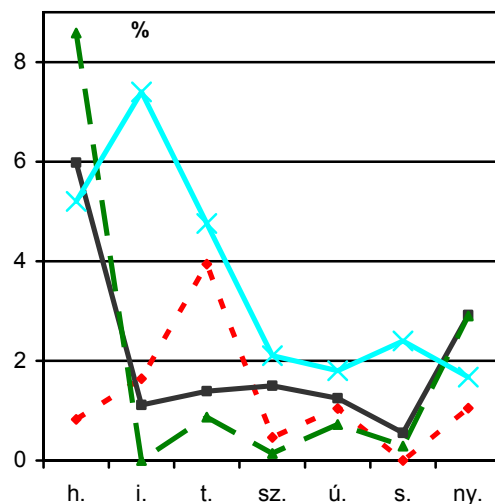
A tervezés és kivitelezés diszharmóniája következtében létrejövő megakadásjelenségek osztályozhatók aszerint, hogy a beszédprodukciónak mely szintjéhez vagy szintjeihez köthető a zavar eredete. A fogalmi szinthez köthetők a freudi elszólások és a malapropizmusok, a nyelvi tervezés szintjéhez a grammatikai összehangolatlanságok és a kontaminációk, a mentális lexikon aktiválásához a téves szótalálások, változtatások, a „nyelvem hegyén van” jelenség. A fonológiai és az artikulációs tervezés hibái a fonológiai, valamint a sorrendiségi hibák (anticipáció, perszeveráció, meta-tézis). A lexikális hozzáférés és az artikulációs tervezés összehangolatlanságából adódnak az újraindítások, a nyújtások, a szünettartás a szóban; a fogalmi szint és a nyelvi tervezés diszharmóniája eredményezi a szüneteket, hezitálásokat, ismétléseket és a töltelékszavakat; míg az artikulációs tervezés és a kivitelezés összehangolatlanságának következményei az egyszerű nyelvbtlások. Számos megakadásjelenség több tervezési szintre is visszavezethető, s utólagos elemzéssel nemegyszer lehetetlen eldönteni, hogy mi játszott vezető szerepet a hiba létrejöttében.

A megakadásjelenségek előfordulási gyakorisága típusonként változó. A bizonytalanságra utalók nagyobb arányúak, mint a hibák. Leggyakoribbak a néma és kitöltött szünetek, a hezitálások, továbbá az ismétlések, töltelékszavak. A hibák közül a grammatikai tévesztések, a lexikális előhívás problémái és a sorrendiségi hibák a jellemzőek. A 2. ábra a tervezési folyamat szintjeit és a megakadásjelenségek előfordulási arányait szemlélteti 18 beszélő spon-tán narratívái alapján (Gósy 2003).

2. ábra: A beszédprodukción tervezési folyamatai a megakadásjelenségek előfordulási gyakoriságával (százalékban megadva)

Vannak egyéenként preferált megakadások; az egyes beszélők között nagy különbségek is lehetnek, részben a megakadások mennyisége, azaz gyakorisága, részben a tapasztalható típusok tekintetében. Az elemzések alapján megállapítható volt, hogy minél többet hezitál valaki, annál több hibát is produkál, valamint hogy a hezitálás matematikailag igazolható összefüggést mutat a beszédtempóval. Legkevésbé a normál beszédtempóval beszélők hibáznak. Nemcsak az egyes beszélők között, hanem a beszédhelyzet függvényében is nagy eltérések tapasztalhatók a megakadások sajátosságaiiban. A szövegtípusok (dialógus, képsorozat elmesélése, több résztvevős társalgás stb.), illetőleg azok „nehézsége” egyértelműen hatással van a megakadásjelenségek előfordulására (Horváth 2004, Markó 2004, Szabó 2004). A 3. ábra négy beszélő spontán beszédében előforduló hibajelenségeket szemléltet; jól láthatók az egyénre jellemző megakadások eltérő arányai.

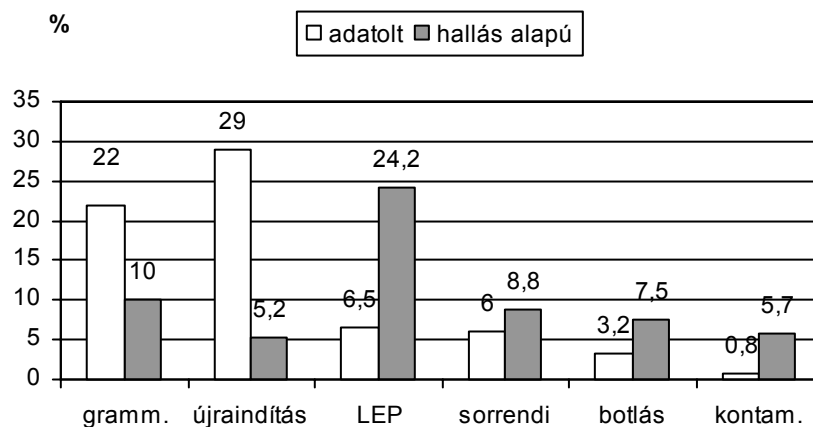
3. ábra: A megakadások előfordulásainak aránya négy beszélőnél (h. = hezitálás, i. = ismétlés, t. = töltelékszó, sz. = szintaktikai hiba, ú. = újrakezdés, s. = sorrendi hiba, ny. = nyújtás)

A nők és a férfiak spontán beszédében megjelenő megakadások típusairól és gyakoriságukról csak óvatos megállapítások tehetők az igen nagy egyéni különbségek miatt. A narratívák elemzési adatai azt mutatják, hogy a női beszélőknél ritkábbak a bizonytalanságra utaló megakadások a férfiakhoz képest; ugyanakkor a hibák előfordulásában lényegében nem találtunk különbséget (bár kismértékben többet hibáznak a nők). Jellegzetesek a különbségek ugyanakkor az óvodások és a felnőttek megakadásjelenségeit tekintve. A töltelékszavak és az ismétlések jóval nagyobb arányban tapasztalhatók a hatéveseknél, a különbség 20-30%, és már a hezitálás is tetten érhető ebben az életkorban, ez utóbbi aránya azonban jóval kisebb, mint a felnőtteknél (Horváth–Kalina 2005).

Spontán beszédünk tehát meglehetősen töredezettnek mondható. Spontán narratívák elemzésében azt találták, hogy 33,25 szavanként fordult elő hiba és 5,47 szavanként bizonytalanság. A néma szünetek nélkül mintegy 10 szavanként található valamilyen megakadásjelenség az elhangzó közlésekben.

2004-ben publikálták az első magyar „Nyelvbtlás”-korpuszt (Beszédkutatás 2004). A korpuszban több mint 5000 adat található, amelyeket előre meghatározott szempontok szerint osztályoztak. Minden kategóriában megtalálható az eredeti beszédészándék is, amennyiben a hiba javítatlan maradt.

A megakadásjelenségek egy része észrevétlen marad, azaz a beszélő nem ismeri fel a saját hibázását. Ezek egy részét nem is javítja. Az önkorrektíós mechanizmus működése azonban azt is lehetővé teszi, hogy a beszélő mintegy öntudatlanul kijavítsa a hibát. Ilyenkor sok esetben nincs is tudomása sem a megakadásról, sem annak korrekciójáról. A felismerés és a javítás sem járnak feltétlenül együtt. A beszélő észreveheti ugyan a megakadásjelenséget, de valamiért nincs abban a helyzetben, hogy a javítást megtegye. Más esetekben a felismerést azonnali hibajavítás követi. A hallás alapján rögzített korpusz adatai szerint a beszélők megakadásaik mintegy felét javítják. Sajátos összefüggést látunk abban, hogy mely megakadástípusokra érzékenyebbek a hallgatók az objektív előfordulások arányaihoz képest. A 4. ábrában összesítettük az adatolt, azaz a rögzített spontán beszédben megjelent megakadásokat, valamint a hallás alapján gyűjtötteket. A grammatikai hibák és az újraindítások relatíve nagy arányban fordulnak elő a spontán közlésekben, azonban a gyűjtésekben ezek jóval kisebb arányban jelennek meg. A hallgatót tehát kevésbé zavarják. A lexikális előhívás problémái (LEP) ugyanakkor a hallgató számára igen feltűnőek, nyilvánvalóan a feldolgozási nehézségek miatt, bár előfordulásuk a rögzített anyagok tanúsága szerint relatíve kisebb például a grammatikaiaknál. Az egyszerű nyelvbontások és a kontaminációk is gyakran feltűnnek a hallgatóknak, nemegyszer mulatságos hangzási hatásuknál fogva.

4. ábra: Az adatolt és a hallás alapján gyűjtött anyagok megakadásainak arányai egymáshoz viszonyítva

Megállapítható tehát, hogy a hallgatók (tudatosan vagy nem tudatosan) javítják a beszélő megakadásjelenségeit. A bizonytalanságra utalók esetében

(pl. hezitálás, nyújtás) idejük van a lassabb feldolgozásra és a korrekcióra; a hibáknál ez nem mindig valósul meg. A mindennapi kommunikációban ilyenkor leggyakrabban a kontextus segíti a hallgatót a megértésben és az értelmezésben (ha mégsem, akkor visszakérdez, avagy félreértheti az elhangzottakat). Felvetődik az a kérdés, hogy vajon milyen mértékben és biztonsággal vagyunk képesek a beszélő tévesztéseit javítani. Egy kísérletben (Gósy–Bóna 2005) a résztvevőknek az volt a feladatuk, hogy egy-egy megakadásjelenség elhangzását követően amilyen gyorsan csak tudják, mondják meg, hogy mi lehetett az eredetileg szándékolt közlés. A megakadásos közléseket a kísérletvezető mondta, törekedve arra, hogy azok azonos tempóban, azonos hanglejtéssel hangozzanak el. A válaszokat magnetofonra rögzítették, majd a helyes válaszokat és a reakcióidőket elemezték.

A kísérleti személyek képesek voltak az adott beszédhelyzetből és a kontextusból kiemelt, megakadást tartalmazó közlést megérteni, azaz az eredetileg szándékolt tartalmat azonosítani. Némi segítséget jelentett mindebben a hallgatónak az a tény, hogy fel volt arra készülve, hogy mi a feladat, tehát nem került váratlan kommunikációs helyzetbe. A 900 válaszból 783 volt helyes, vagyis ennyi esetben voltak képesek a kísérleti személyek az eredetileg szándékolt közlést felismerni. Ez azt jelenti, hogy a megakadást tartalmazó közlések több mint kétharmadát jól megértették a hallgatók hosszabb kontextus hiányában is. Az egyes megakadástípusok korrekciója azonban nem egységes. Legkönnyebben az egyszerű nyelvbötléseket tudták javítani (csaknem tökéletesen), illetőleg az anticipációkat és a metatéziseket. Legnagyobb nehézséget a téves szótalálások okozták; s nemegyszer nem tudták korigálni a kontaminációkat és egyes grammatikai hibákat sem. Az egyes produkciós tervezési szintek függvényében szemlélve a korrekciós átlagokat, megállapítható volt, hogy minél magasabb szinten áll elő a hiba, a hallgatónak annál kisebb az esélye a biztos javításra. A kiejtést közvetlenül megelőző tervezési folyamatok hibáinak korigálása a legtökéletesebb. Ez azt jelenti, hogy minél pontosabban tervezett a közlés, annál könnyebb a hallgatónak valamiféle stratégia alkalmazása, és ennek megfelelően a sikeres javítás.

A reakcióidő-értékek felvilágosítással szolgáltak arról, hogy a kísérleti személynek mennyi időre volt szüksége ahhoz, hogy a korrekciós folyamata eredményre vezessen. A legrövidebb idő alatt az egyszerű nyelvbötléseket tudták javítani, a leghosszabb érték a több tervezési szintet érintő megakadásoknál adódott. Viszonylag hosszú időt vett igénybe a tévesen előhívott szavak, valamint a kontaminációk korrekciója. Az időértékek elemzése is megerősítette, hogy minél magasabb szinten következik be a produkciós megakadásjelenség, annál hosszabb időre van szüksége a hallgatónak ahhoz, hogy azt korigálni tudja. Ez arra enged következtetni, hogy a tervezési folyamat magasabb szintű működései nagyobb mértékben individuálisak, mint

az alsóbb szintűek. Más megfogalmazásban, a beszédprodukciónak kezdeti tervezési szakaszai inkább az egyénre, az alsóbb szakaszok műveletei pedig főként az adott nyelvi szabályok alkalmazására jellemzők. Ez magyarázhatja, hogy miért nehezebb és miért tart hosszabb ideig a szemantikai vagy a grammatikai jellegű megakadások javítása.

Következtetések

Az anyanyelv-elsajátítás folyamatának egyike jellemzőjeként említik, hogy a gyermek nem tökéletes nyelvi minta alapján veszi birtokba anyanyelvét (pl. Berko-Gleason–Bernstein Ratner 1998). Ez a hallott nyelv ugyanis tele van hibákkal, tévedésekkel, önjavításokkal, nem feltétlenül normatívnak tekinthető megoldásokkal, tehát a gyermeknek a kezdettől szüksége van a korrekciós működésekre is. Ezek eleinte nagyobb mértékben az extra- és paralingvisztikai tényezők függvényei, hasonlóan a beszédfeldolgozás általános fejlődési sajátosságaihoz, később azonban kialakul a hallgatóban egy sajátos stratégia, amely állandó készenlétben van a hibajavításra. Felnőttkorban nemegyszer észre sem vesszük az elhanyagolt megakadásokat, annyira automatikussá válik a korrekció. A beszélőnek azonban tudatában kell lennie annak, hogy a megszólalás, különösen a közéleti, illetőleg pedagógiai jellegű közlések fokozott felelősséget jelentenek számára. Mindenkor és alapvető **cél, hogy a hallgatók megértsék az elhangzottakat**, mégpedig úgy, hogy az ne járjon együtt különösebb figyelemkoncentrációval, állandó javításokkal, esetleges félreértésekkel. Csak így várható el a megfelelő reakciók, asszociációs működések, esetleges ellenvetések, vitahelyzetek kialakulása stb. A megfelelő és elvárt beszédprodukciónak létrehozása sok gyakorlást igényel; a beszéd tervezésének egyre pontosabb, biztosabb megvalósítását, a tartalom és a forma elfogadható egységét, egyúttal pedig a megakadásjelenségek csökkentését. Az újabb kutatások azt is igazolták, hogy a megakadásokat a hallgatók mintegy tudat alatt felhasználják, azaz bizonyos értelemben szükségesek az elhangzottak mind pontosabb megértéséhez (Gósy 2005). Túlzott gyakoriságuk azonban feldolgozási nehézségekhez vezet.

Spontán közléseink tehát sosem olyan tökéletesek, mint egy színész vagy előadóművész vers- vagy prózamondása; nincs is erre szükség. Az azonban elvárható, hogy az elhangzottak feldolgozhatók, megérthetők legyenek, és hogy a beszélő például tudatos szünettartással tegye lehetővé közlései értelmezését a hallgató számára.

Irodalom

- Berko Gleason, Jean–Bernstein Ratner, Nan (eds.) 1998. *Psycholinguistics*. Orlando, Harcourt Brace College Publishers.
- Beszédkutatás 2004*. Szerk.: Gósy Mária. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet.
- Fábricz Károly 1988. A beszélt nyelvi szövegalkotás kérdéséhez. In: Kontra Miklós (szerk.) *Beszélt nyelvi tanulmányok*. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet, 76–90.
- Fromkin, V. A. 1980. Errors in linguistic performance: Slips of the tongue, ear, pen, and hand. New York, Academic Press.
- Gósy Mária 2002. A megakadásjelenségek eredete a beszédprodukción tervezési folyamatában. *Magyar Nyelvőr* 124: 192–204.
- Gósy Mária 2003. A spontán beszédben előforduló megakadásjelenségek gyakorisága és összefüggései. *Magyar Nyelvőr* 127: 257–277.
- Gósy Mária 2005. *Pszicholingvisztika*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Gósy Mária–Bóna Judit 2005. A megakadásjelenségek javítása a beszédmegértésben. *Magyar Nyelvőr* (megjelenés alatt)
- Horváth Viktória 2004. Megakadásjelenségek a párbeszédokban. In: *Beszédkutatás 2004*. Szerk.: Gósy Mária. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet, 187–199.
- Horváth Viktória–Kalina Krisztina 2005. A spontán beszéd megakadásjelenségei óvodáskorban. *Beszédkutatás 2005*. Konferencia. (Előadás)
- Levelt, Willem J. M. 1989. *Speaking. From intention to articulation*. Cambridge, Massachusetts, A Bradford Book.
- Markó Alexandra 2004. Megakadások vizsgálata különféle monologikus szövegekben. In: *Beszédkutatás 2004*. Szerk.: Gósy Mária. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet, 209–222.
- Szabó Eszter 2004. Megakadásjelenségek nyelvi játék közben. In: *Beszédkutatás 2004*. Szerk.: Gósy Mária. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet, 200–208.

MARKÓ ALEXANDRA

A spontán beszéd – monologikus és dialogikus szövegek

Bevezetés

A magyar szakirodalomban a spontán beszéd akusztikus jellemzőiről Wacha Imre közölt először átfogó leírást (1974). Dolgozatában a spontán, kötetlen beszéd mellett három fő stíluskategóriát különböztet meg: a felolvasást; a reprodukív vagy interpretatív beszédet; illetve a fél-reprodukív beszédet. Ez a négy beszédmód – ahogy írja – nem különül el élesen, merev határokkal, még legfőbb jellemzőit tekintve sem. A spontán beszédet Wacha az alábbi módon definiálja: „a szó szorosabb értelmében vett élőszó. Ez annak a szövegnek és hangzásnak (akusztikumnak) az együttese, mely gondolataink születésekor vagy az agyban, a tudatban előre megfogalmazott gondolatok elmondásakor szólal meg. [...] Más szóval: a gondolkodás és a szöveg megalkotása, a mondatok megkonstruálása (az akció) és elmondása (a produkció) szimultán folyamatban, egyidőben zajlik le, szinkron tevékenység” (209).

A spontán beszéd vizsgálatában nem hagyhatók tehát figyelmen kívül az artikulációt megelőző folyamatok, hiszen a spontán beszédet a nem spontán beszédfajtáktól (felolvasás, reprodukív beszéd stb.) megkülönböztető jegyek a beszédtervezés eltéréseire vezethetők vissza. Ezért a spontánbeszéd-jellemzők vizsgálata a fonetikai apparátus mellett pszicholingvisztikai módszereket is igényel, hiszen már maga a spontaneitás produkciós szempontú definiálása is pszicholingvisztikai megközelítésű kell, hogy legyen. Ez a nézőpont ugyanakkor rámutat arra is, hogy a spontán beszéd maga sem egynemű kategória, például az adott helyzetben jelenlévő aktív beszélők száma, vagyis az a tény, hogy a beszédprodukció monologikus¹ vagy dialogikus jellegű szituációban jön-e létre, befolyásolja a tervezés folyamatait, hiszen a beszélőnek különböző mértékben és módokon kell alkalmazkodnia a környezethez.

¹ A monologikus helyzetekkel kapcsolatban megjegyzendő, hogy például az etnometodológiai konverzációelemzés megközelítése szerint az emberi kommunikációban valójában minden dialógus, hiszen a beszédpartner – ha nem is szólal meg – jelenlétével befolyásolja a beszédprodukció alakulását. Ilyen értelemben az általunk a továbbiakban monologikusnak nevezett szituációk valójában tehát interjúhelyzetek. Megjegyezzük azonban azt is, hogy a (hagyományosabb) szöveg-tani szakirodalom a monologikus jelleget a szövegtípusok elkülönítésének egyik kritériumaként tartja számon, és a történetelmondást a monologikus, spontán beszélt nyelvi szövegek közé sorolja (vö. Tolcsvai 2001: 332).

Az ilyen jellegű különbségeknek, illetőleg különösen a dialogikus szövegek jellegzetességeinek sokféle következményével szembesülünk a nyelvészeti (és ezen belül a fonetikai) vizsgálatban – mind módszertani szempontból, mind pedig az eredmények tekintetében. Mindenekelőtt problémaként merül fel, hogy milyen körülmények között és milyen apparátussal lehet megfelelő minőségű (tehát akusztikai fonetikai elemzésre is alkalmas) dialogikus szöveget rögzíteni. Tekintetbe kell venni azt is, hogy a több beszélő jelenléte miatt egy ugyanolyan időtartamú dialogikus szöveg arányaiiban kevesebb hasznosítható akusztikai adatot tartalmaz. Ennek az az oka, hogy az egyszerre beszélés, a hűmmögés, a nevetés, a köhögés, a torokköszörülés stb., azaz minden olyan akusztikai természetű jelenség, amely a vizsgálandó beszédprodukcióval egy időben realizálódik, információelméleti értelemben zajnak minősül. Ezek a jelenségek azonban nemcsak a saját időtartamukban fednek el információt, hanem kihatással lehetnek a nagyobb egységek (pl. az adott beszédszakasz, közlés) elemzésére is, hiszen ekkor a teljes szakasz beszéddallama, intenzitása stb. vizsgálhatatlanná válik.

Az elemzésben gondot jelent(het) az is, hogy – a monologikus szövegekkel ellentétben, ahol minden szünethely a beszélő saját beszédprodukciójának a része – a dialogikus szöveg több szünethelyéről nem állapítható meg egyértelműen, hogy melyik beszélő produkciójához tartozik. Ennek következtében a fonetikai és a pszicholingvisztikai analízisben, ahol a szünet fontos vizsgálati tényező (az egyik esetben mint szupraszegmentális szerkezeti elem, a másikban pedig mint a beszédtervezési folyamatokról információval szolgáló entitás), kompromisszumokra kényszerül a kutató, és úgy kell a feldolgozás módszerét kialakítania, hogy az eredmények ne vezessék téves konklúziókra.

Az eredményeket tekintve arra számíthatunk, hogy az egy- és a többszereplős szituációkban mondat- és szövegtani szempontból eltérő jellegzetes mintázatok figyelhetők meg. A mondatfajták különbsége megjósolható: a dialogikus helyzet bizonyára sokkal gyakrabban ad módot a kérdő és felszólító mondatformák használatára, mint a monológ, ahol ezek inkább csak függő beszédben vagy retorikai kérdések formájában fordulnak elő. Ugyancsak feltételezhetünk szerkesztésbeli különbségeket: a monológgra jellemzőbb a hozzátoldásos szerkesztésmód, a dialógusban a társalgási fordulók egymásutánja feszebb, zártabb szerkezeteket kíván meg. Mindezek a sajátosságok feltételezhetően kihatással vannak a szupraszegmentális szerkezetre is.

A magyar fonetikai szakirodalomban a spontán beszéd szupraszegmentális szerkezetére vonatkozó megállapítások túlnyomórészt a kutatók általános kommunikációs tapasztalatán alapulnak (pl. Wacha 1974, Elekfi–Wacha [2003]), és mindössze néhány olyan tanulmány született, amely ki-

sérleti fonetikai elemzéssel közelítette meg a kérdéskört (pl. Gósy 2003b, Gocsál 2000, Bóna 2005). Ezek elsősorban monologikus kísérleti helyzetben rögzített szövegeket vizsgálnak, dialogikus szöveg elemzésére még kevesebb példát találunk (Andó 2002). Időszerűnek tartottuk tehát egy olyan próbaelemzés elvégzését, amely monologikus és dialogikus szövegek (elsősorban) szupraszegmentális sajátosságainak összevetését célozza, és amelyből módszertani következtetések is levonhatók a további kutatások számára.

Kísérleti személyek, anyag és módszer

Adatközlőink 21 éves egyetemi hallgatók: két nő és két férfi. A köznyelvi standardot beszélik, nem éltek hosszabb ideig sem magyar nyelvjárási területen, sem külföldön. Nincs sem beszédhibájuk, sem ismert hallásproblémájuk. A kísérletekben kooperatívak voltak. Kiszámú adatközlővel dolgoztunk, ezért úgy választottuk ki őket, hogy jól reprezentáljanak egy-egy jellegzetes beszélői attitűdöt: van közöttük bőbeszédűbb és szűkszavúbb, illetve átlagos beszédmotivációjú; ugyanígy gyorsbeszédű és normál beszédtempójú is.

A kísérleti személyekkel egy hosszabb dialogikus, illetve személyenként több rövidebb monologikus spontánbeszéd-felvételt rögzítettünk. E helyt egy a nyári élményeikről szóló szabad spontán narratívát és a négy szereplős társalgást elemezzük. Egyik feladatnál sem adtunk meg időhatárokat, az adatközlők addig beszéltek, amíg ők maguk jónak látták. A narratívák időtartama 4'39" és 8'07" között szóródott, összidőtartamuk 24'48" volt. A társalgás egésze kb. 1 óra 53 perc, a személyenkénti összes beszédidők 12'01"-tól 36'01"-ig terjedtek. A vizsgált korpusz teljes időtartama tehát valamivel több, mint két és negyed óra.

A társalgást egy professzionális rádióstúdióinak használt csendesített szobában vettük fel, térmikrofonnal, és közvetlenül számítógépre rögzítettük digitális formában. A monologikus szövegek felvétele ugyancsak csendesített szobában zajlott, ehhez Sony MZ-R900 típusú minidisc-hangfelvevőt használtunk az ahhoz a gyártó által biztosított irányított mikrofonnal. A mintavétel monóban, 22 050 Hz-en és 16 biten történt.

A hanganyag feldolgozásához a Praat 4.2 és 4.3 verziószámú beszédelemző szoftvert alkalmaztuk. Megmértük az egységek (a beszédszakaszok² és a szünetek) időtartamát, és ezekből átlagokat számítottunk. Megnéztük, hogy a beszédszakaszok határa milyen gyakran esik egybe mondategységhatárral³. Megszámoltuk azokat a beszédszakaszokat, amelyek egy vagy több

² Két (néma vagy kitöltött) szünet közötti egység.

³ A mondategység egy predikatív mozzanat, szerkezeti alapforma – szemben a mondategésszel, amely egy közlési alapegység. A mondategység konstrukcionálisan zárt egység (vö. Deme 1971: 39–46).

mondategységet egészében fedtek le, valamint azokat, amelyek pusztán egy (vagy fél) szóból állnak (és nem egyszavas mondategységek). Bár ezek nem feltétlenül keltik a hallgatóban a folyamatosság vs. szaggatottság érzetét, hiszen a percepciót a grammatikai szerkesztettségen kívül más jegyek, pl. a szünetezés, a dallamszerkezet, a hangsúlyozás, a megakadásjelenségek is befolyásolják (vö. pl. Gósy 2003a, 2003b), a grammatikai-szerkezeti jellemzőkre – munkamegoldásként – megfelelő objektív mérőszámoknak véltük őket. Meghatároztuk a beszéd- és a szünetidő, valamint a kitöltött szüneteknek az összes szünetidőhöz viszonyított arányát. Minden szövegben kiszámítottuk az egyes szakaszok artikulációs tempóját, illetőleg a beszélők szituációnkénti átlagos artikulációs és beszédtempóját.

A beszéddallam leírásában két szempontot vettünk figyelembe: az alaphang közét/terjedelmét – beszédszakaszonként és a teljes szövegekben –, illetőleg a hangmenetet. Kimértük az alaphang-frekvencia minimumát és maximumát minden kijelentő⁴ típusú beszédszakaszban; illetőleg jelöltük a frekvenciaváltozás irányát (a hagyományos terminusokkal: ereszkedő, lebegő, emelkedő stb. – vö. Deme 1961). A dallammenet minősítéséhez az auditíven észlelt és a regisztrátumon látott frekvenciaváltozást egyaránt figyelembe vettük. Többször előfordult, hogy a regisztrátum alapján lebegőként értékelhető hangmenetet hallás alapján ereszkedőnek észleltük, így azt a megoldást alkalmaztuk, hogy 10%-os frekvenciaváltozásig lebegőnek minősítettük az adott szakasz hangmenetét (vö. Kassai 1998: 213). Kiszámítottuk az egyes szövegekre az egyének teljes szubjektív hangterjedelmét (a szövegben mért maximális és minimális zöngfrekvencia hányadosa), illetőleg a beszédszakaszok átlagos hangközét is (a szakaszban mért maximális és minimális zöngfrekvencia hányadosa).

Az arra alkalmas adatokon statisztikai analízist végeztünk a 11.0 verziószámú SPSS szoftverrel. Kétmintás t-próbát alkalmaztunk, és minden esetben 95%-os szignifikanciaszinten végeztük el az elemzést.

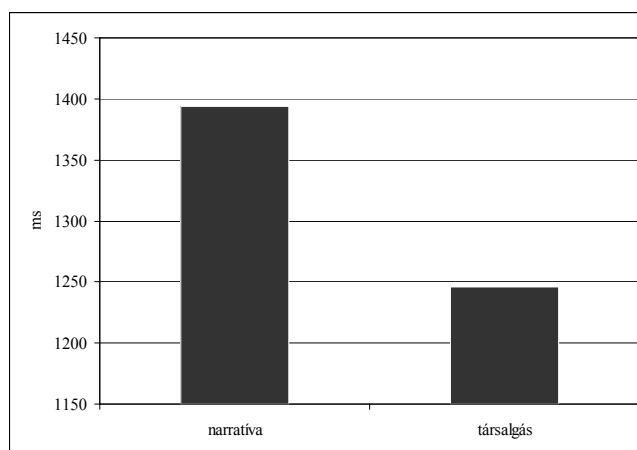
Eredmények

A beszédszakaszok időtartama meglehetősen ad hoc jelenség, hiszen a spontán beszéd folyamatban nem várhatunk olyasfajta előre tervezett tagolást, mint amilyen a felolvasásban vagy a betanult szövegek felmondásában tapasztalható. A tagolódást egyaránt befolyásolják a mondatszerkezeti sajátosságok, illetőleg a tervezés és a beszéd egyidejűsége, valamint az ebből

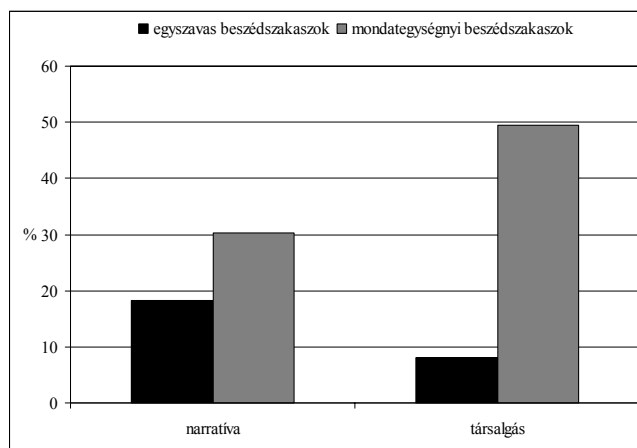
⁴ Az adatolást azért kellett a kijelentő típusú közlésekre korlátoznunk, mert a monológokban csak ilyen szakaszok voltak; és a társalgásban előforduló bizonyos meredekebb kérdő mondatformák hangközadatai nagymértékben befolyásolhatták, illetőleg torzították volna a beszédszakaszok frekvenciaadatairól alkotott képet azzal, hogy aszimmetrikus adatsortokat hasonlítunk össze.

fakadó megszakadások. A narratíva és a társalgás beszédszakaszainak hossza között mindössze 10% körüli az eltérés, ez a különbség azonban szignifikáns ($t(966) = 3,96$; $p < 0,001$); vö. 1. ábra.

A folyamatosság/szaggatottság tekintetében megvizsgálva a szövegeket minden beszélőre jellemző, hogy a társalgásban a monológokhoz képest felére-harmadára csökken az egyszavas közlések aránya, és ugyanakkor megnő a teljes mondat egységeket lefedő beszédszakaszoké – akár többszörösére is, de legalább 12%-kal; és összességében több mint másfélszeresére – vö. 2. ábra. (Minél kevésbé jellemző a folyamatosság a monológokban az egyes beszélőkre, annál nagyobb mértékű az egyszavas közlések aránya, és annál kevesebb a mondat egység.) Mindez azt is jelenti, hogy a társalgásban relatíve gyakrabban fordul elő szünet mondat egység határon, vagyis a szituációból fakadóan a beszélők tervezetlenebben valósítják meg a szüneteket akkor, amikor a szünet potenciális beszélőváltási hely, mint a monológban. Az egyszavas közlések arányának csökkenése a társalgásban arra is visszavezethető, hogy a beszélőknek a közlésen belül kevésbé van szükségük gondolkodási/szókeresési szünetre, hiszen a többiek beszédideje alatt van idejük megtervezni a mondanivalójukat, míg a monológokban ezt saját beszédükkel egy időben teszik. Meg kell még jegyeznünk, hogy a társalgásban a kérdés-válasz fordulók miatt több társalgási egység mindössze egy mondat egységből áll, így a dialogikus helyzet e tekintetben is befolyásoló.

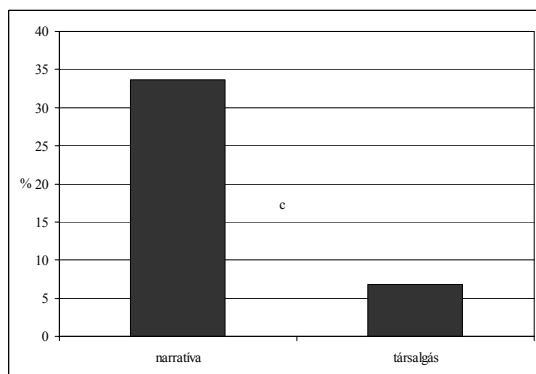
1. ábra. A beszédszakaszok átlagos időtartama

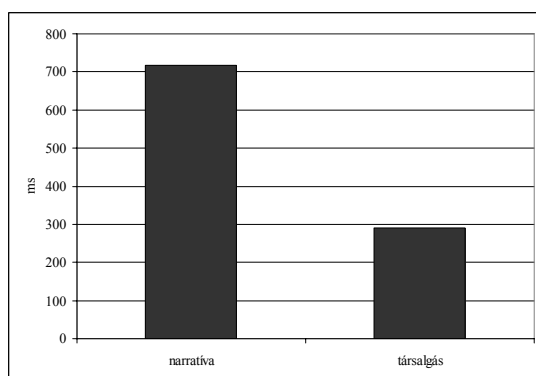
2. ábra. A szövegek relatív folyamatossága

A társalgásbeli szünetarányok szinte egybeesnek a különböző beszélők-nél, holott a monológban nagy változatosságot mutatnak az adatok: 26,5–49,7% között szóródnak. Valószínűsíthetjük, hogy a többiekhez és a situációhoz való alkalmazkodás, illetőleg a tervezésre kapott több idő (a monologikus helyzetekhez képest) áll ennek a háttérében. A társalgásban mért szünetarány kb. negyede-ötöde a monológokban mértnek – vö. 3. ábra. Ezt az összefüggést más vizsgálatok is alátámasztják: pl. Andó (2002) a monologikus történetmondásban 40,16%-nyi szünetet mért a teljes időtartamhoz viszonyítva, ezzel szemben a társalgásban elhangzott narratíva szünetaránya mindössze 16,62% volt.

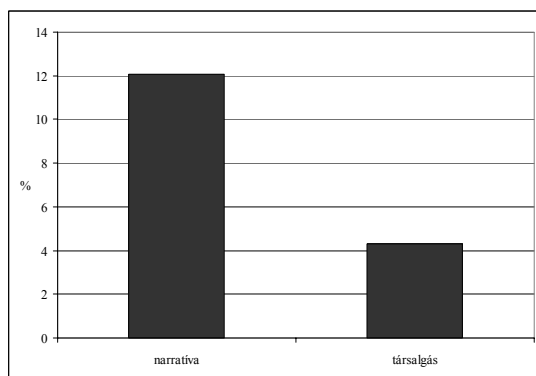
A társalgásbeli szünetek átlagértékei is jóval alacsonyabbak, többségük 50 és 400 ms között realizálódik, szemben a monológok tágabb jellemző időtartományával (100–700 ms). A társalgásbeli szünetátlag a monológbelieknek hozzávetőlegesen 50%-a – vö. 4. ábra. Ezek az adatok ugyancsak összhangban vannak Andó 2002-es méréseivel, ahol a monologikus történetmondásban 779,5 ms volt a szünetek átlagidőtartama, a társalgásba ágyazott narratív szövegrészben azonban csak 441,17 ms volt az átlagérték. A statisztikai elemzés szignifikáns különbséget mutatott ki a szövegtípusok szünetezése között ($t(814) = 14,701$; $p < 0,001$).

3. ábra. A szünetek aránya a teljes beszédidőhöz viszonyítva

4. ábra. A szünetek átlagos időtartama

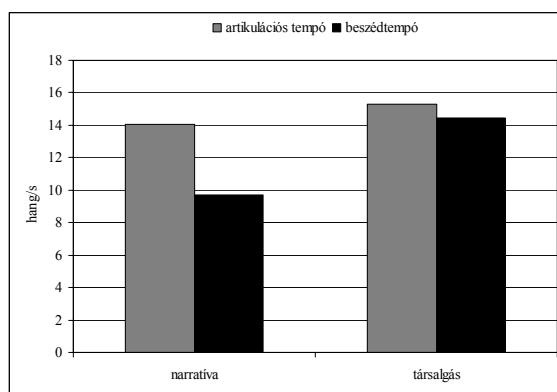

5. ábra. A kitöltött szünetek aránya az összes szünetidőhöz viszonyítva

Előzetesen azt feltételeztük, hogy relatíve ritkábban fordulnak elő kitöltött szünetek a társalgásban, mint a monologikus szövegekben, hiszen a beszéd feladata megoszlik a partnerek között, akár ki is segíthetik egymást a szókeresésben stb. Ez beigazolódott: 50%-kal vagy többel csökkent az előfordulási arány minden beszélőnél, függetlenül attól, hogy mennyire jellemző a beszédére ez a sajátosság; összességében harmadannyi hezitálás fordult elő a társalgásban, mint a monológokban – vö. 5. ábra. A kitöltött szünetek időtartama tekintetében azonban nem találunk jelentős eltéréseket, bár a társalgásban egységesen minden adatközlő átlagértékei csökkennek valamelyest. Mindez úgy interpretálható, hogy a társalgás jelenti a beszédtervezés szempontjából a legkönnyebb feladatot – a versenyhelyzet ellenére is, hiszen a beszédpartnerek kooperatívak, így akár „be is segíthetnek” a tervezési folyamatba, kiegészíthetik a mondottakat stb. Ugyanakkor a többi beszélő társalgási egységei alatt van ideje az egyénnek a saját közlését megtervezni, sőt ehhez bizonyos értelemben segítséget is kap, hiszen egy adott téma szókinccse (ha nem ő volt a kezdeményező) már rendelkezésre áll: a többiek fordulónak feldolgozása során ezek a lemmák a mentális lexikonban már aktiválódtak, így a szólehívás rövidebb időt vesz igénybe.

Az artikulációs tempó olyan beszédjellemzője az egyénnek, amelyet a szakirodalom szerint igen nehezen lehet akaratlagosan változtatni (vö. Gósy 2004, Bóna 2005). A beszédtempót azonban mind objektív (mérési), mind szubjektív (percepciós) szempontból nagyban befolyásolja a szünetek gyakorisága, hossza, a kitöltött szünetek előfordulása stb. Arra számítottunk tehát, hogy az artikulációs tempóban a szövegek nem mutatnak lényeges különbségeket az egyének adatain belül, a beszédtempóban azonban a szünetezés eltérései következtében igen.

A spontán narratívához képest a társalgásban nagyfokú eltérést tapasztalunk: míg az artikulációs tempóban kb. 10%-os az emelkedés, addig a beszédtempóban ez megközelíti az 50%-ot. A kétféle tempóérték közötti távolság a monológokban mintegy 40%, a társalgásban azonban alig mérhető az artikulációs tempó és a beszédtempó különbsége (6. ábra).

6. ábra. Az artikulációs és a beszédtempó átlagértékei

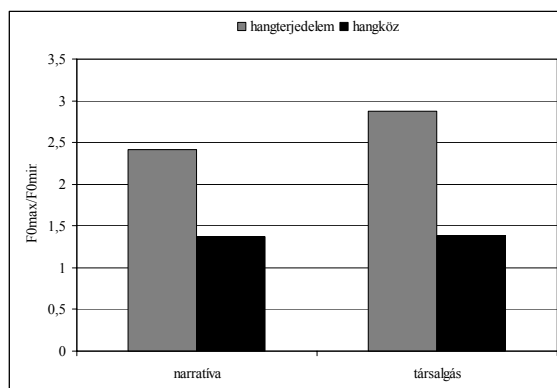
Nincs ugyan szakirodalmi adat arra, hogy mekkora tempókülönbséget tekinthetünk relevánsnak, az átlagok látható 10%-nyi eltérése mögött mégis statisztikailag szignifikáns különbség húzódik ($t(1000) = 10,859$; $p < 0,001$). A szituáció tehát befolyásolja az artikulációs tempót.

Korábbi szakirodalmi adatok azt igazolják, hogy a témának a tempóra tett hatása mérhető különbségeket idéz elő – lásd Andó (2002) kísérletét, amelyben a cselekményközpontú és az értékelésközpontú narratív spontán szöveg artikulációs tempója 12%, beszédtempója 21%-os eltérést mutatott. A saját kísérletünkben a szövegek vegyesen tartalmaztak cselekményes és értékelő elemeket, a beszélők maguk választhatták meg mindegyik szövegnél, hogy melyiket mennyire állítják középpontba. A társalgás beszédtempójának nagymérvű gyorsulására elegendő magyarázatnak tartjuk a több résztvevő jelenléte miatt rövidülő szünettartást, az artikulációs tempó gyorsulásának hátterében pedig a versenyhelyzetet tételezzük fel.

Mindez nem mond ellent annak, hogy a „tapasztalatok szerint a naív beszélő az artikuláció során legkevésbé a beszédének sebességét tudja akaratlagosan változtatni” (Gósy 2004: 203), hiszen ha a mért eltéréseket valóban a szituáció, illetve a beszédfeladat különbsége idézi elő, ezeknek automatikus működéseknak kell lenniük, amelyek valószínűleg egyénfüggően érvényesülnek.

A társalgás beszédszakaszainak a rövidegét (lásd fent) számításaink szerint önmagában az artikulációs tempó gyorsulása indokolja, hiszen az egy beszédszakaszban realizálódó beszédhangok átlagos száma szinte azonos a narratívában (20,63) és a társalgásban (20,33). Azaz a társalgás beszédszakaszai nem abszolút értelemben rövidebbek a monologikus szövegekénél, mindössze a gyorsabb artikuláció indokolja az időtartambeli eltéréseket.

A 7. ábrán jól látható, hogy a társalgásban a monológokénál nagyobb az átlagolt hangterjedelem 15-20%-kal. A hangközértékek szövegtípusonkénti eloszlása beszélőnként különbözőképpen alakul, de jelentős eltéréseket a szövegtípusok között nem találunk. A beszélők hangközátlagainak szövegtípusonkénti eltérése is minimális, egy adatközlőnél sem éri el az egy tizedet.

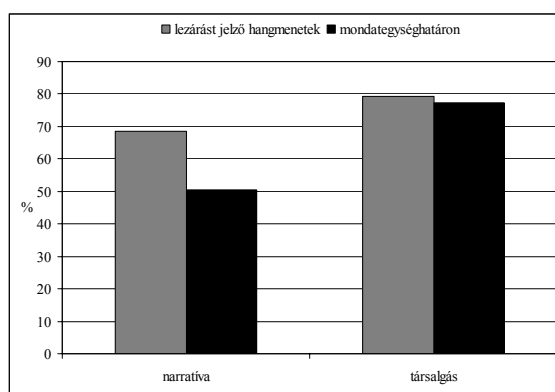
7. ábra. A hangterjedelem és a hangköz átlagértékei

Kérdés, hogy minek köszönhető a hangköz és a hangterjedelem adatai között látható aszimmetria. A hangterjedelem kiszélesedését magyarázhatná a társalgásban az érzelmileg telítettebb beszédmód (a társalgásban előadódott viták, humoros témák stb.), ugyanakkor a hangköz változatlansága ellentmond ennek az indoklásnak. Feltételezzük, hogy ez a különbség a situációk eltéréséből adódik: a társalgásban nem folytonos az adatközlő aktív részvétele, így a különböző társalgási egységek alkalmával természetesen más-más (induló) alaphangon szólalhat meg, és ehhez a kiinduláshoz képest modulálódik a hangja az adott beszédszakaszban. A folyamatos monológban viszont a következő beszédszakasz kezdő alaphang-frekvenciája függ a megelőző szakasz záró frekvenciaértékétől, hiszen ennek a viszonyoknak kommunikációs funkciója van (vö. pl. Wacha 1988).

A spontán beszéd szakaszait lezáró hangmenetet a legtöbb kutatás figyelembe veszi mint a megnyilatkozás vagy a virtuális mondat határjelző funkciójú jellemzőjét (vö. pl. Wacha 1988 vagy Gósy 2003b). Felmerül tehát a kérdés, van-e különbség ebben a jegyben a folyamatos monológok és a rövidebb beszédegységeket tartalmazó társalgás között – különösen, mivel a beszédszakaszok vizsgálatából egyértelműen az derült ki, hogy a társalgásban gyakoribbak a mondategységnyi beszédszakaszok, mint a monológokban. Ezért megvizsgáltuk az összes szakaszárlatot, illetőleg ezekben a hangmenetek százalékos eloszlását; valamint a mondategységet realizáló

szakaszok zárlatát külön is, a tekintetben, hogy a szakaszzárlatok eltérnek-e a szövegtípusok között, illetőleg mondategységhatáron és másutt.

A narratívákhoz képest a társalgásban 13%-kal több a lezárást jelző hangmenetek előfordulása (8. ábra), ami nyilvánvalóan összefügg azzal a szituációbeli különbséggel, hogy míg az egyértelműen monologikus helyzetben a lezárás szándékának – aktív beszédpartnerek hiányában – nincs különösebb jelentősége, addig a társalgásban ennek jelzése az együttműködés elengedhetetlen feltétele. A monológokban mondategységek végén relatíve ritkább a lezáró jellegű hangmenettípusok előfordulása, a társalgásra vonatkozóan azonban ez a különbség elhanyagolható. Ugyanakkor a narratívákhoz képest a társalgásban mondategységhatáron másfélszer annyi a lezárást jelző hangmenetek előfordulása – ez összhangban van azzal az eredménnyel, amely szerint a társalgásban kb. másfélszeres azoknak a beszédszakaszoknak az aránya, amelyek teljes mondategységet realizálnak, mint a monológban.

8. ábra. A lezárást jelző szakaszvégi dallamformák aránya

Következtetések

Az eredmények alapján beigazolódott az az általános hipotézisünk, hogy a különböző (monologikus és dialogikus) szövegtípusokban bizonyos szupraszegmentális jegyek eltérő módon és mintázatokban jelennek meg, azaz a szupraszegmentumhasználatnak valóban vannak szituációs-specifikus jellegzetességei. Ezen eltérések nagy részének szignifikáns voltát a statisztikai próbák igazolták.

A narratívákban a beszédszakaszok relatíve hosszúak (átlagosan 1400 ms), kb. 30%-ban mondategységet realizálnak, de az egyszavas szakaszok aránya is megközelíti a 20%-ot. A szünetek aránya megfelel a szakirodalmi 30% körüli átlagnak (Gósy 2003a), átlagos időtartamuk kb. 700 ms. A szünetek kb. 12%-a részben vagy egészben kitöltött, ezek átlagosan kb. 340 ms-

osak. Az artikulációs tempó átlagosan kb. 14 hang/s, a beszédtempó kb. 10 hang/s, a különbségük kb. 30%. A szövegre jellemző hangterjedelem több mint egy oktáv, a hangközök átlaga kvart és kvint közötti értéket vesz fel. A lezárást jelző szakaszvégi hangmenetek aránya kb. 70%, ugyanez mondategységhatáron csak mintegy 50%.

A társalgásban a beszédszakaszok rövidebbek, a relatív folyamatosság azonban itt a legnagyobb: a mondategységet realizáló szakaszok aránya eléri az 50%-ot, míg az egyszavas szakaszoké kisebb, mint 10%. Mind a szünetek aránya, mind időtartamuk rendkívül alacsony átlagokat mutat: 7%, illetve 300 ms. A kitöltött szünetek értékei hasonlóképpen: kb. 4% és 300 ms. Az artikulációs és a beszédtempó átlaga alig tér el egymástól, és mindkettő relatíve magas: az artikulációs tempó meghaladja a 15 hang/s-ot, a beszédtempó pedig a 14 hang/s-ot. A hangterjedelem átlaga megközelíti a másfél oktávot, a hangköz azonban nem különbözik a monológokétól. A lezárást jelző dallamvégek gyakoribbak (80%), mint a monológban, és mondategységhatáron is ugyanilyen az arány.

Szupraszegmentális jellegzetességeik és az azok mögött meghúzódó beszédproduktív folyamatbeli részjellemzők, illetve mindezek eltérései alapján tehát jogosnak és szükségesnek látjuk elkülöníteni egymástól a monologikus és a dialogikus spontánbeszéd-formákat – a fonetikai szakirodalomban ugyanis ezek a kategóriák gyakran nem válnak szét.

Vizsgálatunk korántsem merítette ki a spontán beszéd jellemzésének minden aspektusát – az általunk használt spontánbeszéd-korpusz tekintetében sem. További kísérleti vizsgálatok, akusztikai fonetikai elemzések tárgya lehet például a felolvasás és a spontán beszéd akusztikai paramétereinek az összevetése; a laboratóriumi helyzetben rögzített izolált mondatok és a spontán szövegben realizált hasonló szerkezetű megnyilatkozások szupraszegmentális formáinak összehasonlítása; a két- és többszereplős, valamint a nem egyenrangú partnerekkel rögzített társalgások esetleges különbségeinek a feltárása; a beszélőváltás vagy szóátvétel szabályainak, szupraszegmentális jellegzetességeinek leírása; stb. Fontos feladatnak tartjuk az ilyen jellegű további kutatásokhoz szupraszegmentális elemzésekre is alkalmas, jó minőségű spontánbeszéd-anyagok rögzítését, korpuszok létrehozását, egységes és jól használható címkézési rendszer kialakítását.

Az ilyen jellegű kutatásunk eredményeit alkalmazott fonetikai és más olyan területek hasznosíthatják, mint a gyakorlati retorika, az anyanyelvi oktatás, a nyelvművelés, az idegennyelv-oktatás, a mesterséges beszéd felismerés stb., amelyeknek a keretein belül fontos lenne a spontán és a nem spontán beszédmód különbségeinek, szupraszegmentális következményeinek az elkülönítése, a téves – esetenként negatív – prekonceptiók kiigazítása. Különösen fontosnak tartjuk – általában is –, hogy a spontán beszéd vizsgálá-

latának eredményei bekerüljenek a köztudatba, hiszen (kvázi)monologikus (pl. állásinterjú) és társalgási helyzetekben mutatott spontán beszédviselkedésünk alapján ítéltetünk meg a mindennapokban, érdekünk tehát, hogy tisztában legyünk ennek jegyeivel és a mögöttes folyamatokkal.

Irodalom

- Andó Éva 2002. *A történetmondás kommunikatív jellemzői*. PhD-értekezés. ELTE, Budapest.
- Bóna Judit 2005. A hadaró és a gyors beszéd temporális sajátosságai. *Magyar Nyelvőr* 129. 235–242.
- Deme László 1961. A hangsúly és a hanglejtés. In Tompa József (szerk.): *A mai magyar nyelv rendszere. Leíró nyelvtan I.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 115–119.
- Deme László 1971. Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata (Magyar szövegek alapján). Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Elekfi László – Wacha Imre é. n. [2004]. Az értelmes beszéd hangzása. Mondatfonetika – kitekintéssel a szövegfonetikára. Szemimpex Kiadó, Budapest.
- Gocsál Ákos 2000. A beszéd időviszonyai különböző életkorú személyeknél. *Beszéd kutatás 2000*. 39–50.
- Gósy Mária 2003a. A spontán beszédben előforduló megakadásjelenségek gyakorisága és összefüggései. *Magyar Nyelvőr* 127: 257–277.
- Gósy Mária 2003b. Virtuális mondatok a spontán beszédben. *Beszéd kutatás 2003*. 19–43.
- Gósy Mária 2004. *Fonetika, a beszéd tudománya*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Kassai Ilona 1998. *Fonetika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Wacha Imre 1974. Az elhangzó beszéd főbb akusztikus stíluskategóriáiról. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok X.* 203–216.
- Wacha Imre 1988. Élő nyelvi (spontán) szövegek megnyilatkozásainak (szintaktikai) vizsgálati szempontjaihoz (a gazdagréti kábeltelevízió élő nyelvi felvételei alapján). In Kontra Miklós (szerk.): *Beszélt nyelvi tanulmányok*. Linguistica, Series A, Studia et Dissertationes 1. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest, 102–158.

A beszédtempó sajátosságai

Bevezetés

A beszéd szupraszegmentális elemeinek jellemzésében a beszédtempó meghatározása tűnik a legegyszerűbbnek. Ez azonban korántsem olyan egyszerű feladat, mivel a beszéd sebességét mind a produkció, mind a percepció szempontjából számos tényező befolyásolja – noha elsősorban az artikulációs sebességen és a szünetek számán, illetve időtartamán alapszik.

Produkciós szempontból a beszédtempó jellemző az egyénre: alakulását az életkor, a személyiség, a beszédstílus, a pszichés állapot, a szociológiai háttér, az egyénre jellemző hezitálások és nyújtások, a beszédtema, a beszédhelyzet stb. befolyásolják.

Korábbi vizsgálatok tanúsága szerint az egyénre jellemző beszédtempó az életkor előrehaladtával változik: az anyanyelv-elsajátítás korai szakaszaiban lassabb, mint később; majd időskorban ismét lelassul, a gyermekekéhez hasonló lesz. Az idős emberek beszédtempóját befolyásolja hallásállapotuk, éppúgy, mint a szervezet általános elhasználódása következtében lassuló artikulációs működések (Gósy 1997).

Közismert az is, hogy a beszélő pszichés állapota is hatással van a beszédtempóra: az izgalom, a szorongás legtöbbször gyorsítja az artikulációs tempót, míg a szünetek, főként a hezitálások száma növekszik a beszédben. Hasonlóan különböznek ugyanazon beszélő beszédtempó-indexei a különböző beszédhelyzetekben. Változik a tempó annak függvényében, hogy monológot vagy dialógust vizsgálunk (Markó 2005); befolyásolja a beszédtema; illetve az is, hogy a produkciós folyamatnak része-e a beszédtervezés. Felolvasáskor általában a közlésegyiségek határán, a nyelvtani szerkezeteket is figyelembe véve tartunk szünetet, míg a spontán beszédben nem feltétlenül; és az olvasás során – mivel a tartalom tervezésére már nem kell figyelmet fordítani – a beszéd meghangosítására (így az artikulációs tempóra) is jobban tudunk ügyelni.

Az, hogy egy beszélőt lassú, közepes vagy gyors beszédtempójúnak ítélünk, a hallgató észlelésétől függ. A beszédfeldolgozás során hozott „szubjektív” tempóítéleteket befolyásolják a szupraszegmentális struktúrák, a beszédhelyzet, az adott feladat megértési nehézségei, a hallgató életkora, a beszéd részlet terjedelme, a hallgató saját beszédtempója, illetve a hallott beszédprodukció artikulációs megformáltsága stb. (Gósy 1997). A beszéd-

tempó megítélésében szintén nagy egyéni különbségek lehetnek, az eltérő beszédtempójú egyének tempóérzékelése és beszédmegértése különböző (Gósy 1991; Gocsál 1999). Az átlagos beszélők beszédfeldolgozási folyamatai átlagos tempójúak, míg a szélsőségesen gyors vagy szélsőségesen lassú beszélők beszédfeldolgozása szélsőségesen gyors vagy szélsőségesen lassú (Gósy 1997).

A beszédtempóval kapcsolatban számos olyan probléma van, amelyet még csak kevéssé vizsgáltak. Ezek közé tartoznak a beszédtempó megváltoztathatóságának kérdése, illetve a felgyorsult beszéd feldolgozásának sajátosságai. Tanulmányunkban az ezekre vonatkozó kísérleteinket mutatjuk be.

Megváltoztathatjuk-e beszédtempónkat?

A beszédtempó és az artikulációs tempó egyénre jellemző sajátosságok, és azon beszédjelenségek közé tartoznak, amelyeknek folyamatos kontrollálása és megváltoztatása igen nehéz feladat (Gósy 1997). A tempóváltoztatás általában csak a szünettartás nagyfokú megváltozásával jön létre, és a teljes beszédprodukciós folyamatot, vagyis mind a tervezést, mind a kivitelezést érinti.

Hangos olvasás során vizsgálta a beszédsebesség tudatos gyorsítását és lassítását Laczkó Mária (1993); s megállapította, hogy a beszédtempó megváltoztatásában elsősorban a szünettartás játszik szerepet. A kísérletben gyakorlott és átlagos beszélőknek kellett felgyorsítani, illetve lelassítani a beszédtempójukat. Az eredmények szerint mindkét csoport tagjai könnyebben tudták gyorsítani, mint lassítani olvasási tempójukat, a gyorsítás mértéke átlagosan elérte a 4,1-3,03 hang/s-ot, s általában a szünetek időtartamának csökkentése jellemezte. Ezzel szemben a felolvasás tempójának lassítása során a gyakorlott beszélők is mindössze 2,23 hang/s-ot, míg az átlagos beszélők csak 1,6 hang/s-ot tudtak lassítani beszédtempójukon. A lassítást a szünetek számának növekedése jellemezte (Laczkó 1993).

A spontán beszédre vonatkozóan magunk végeztünk kísérleteket (Bóna 2005a; 2005b). Az egyik vizsgálatban átlagos artikulációs tempójú személyeket kértünk arra, hogy egy képsor segítségével meséljenek el egy történetet természetes tempóban, majd olyan gyorsan, amilyen gyorsan csak tudnak. A felvételeken a Praat 4.2 akusztikai-fonetikai jelfeldolgozó szoftver segítségével a beszédtempó, az artikulációs tempó, a szünettartás változásait, illetve a megakadás-jelenségek gyakoriságát elemeztük.

Mérés nélkül is feltűnő volt, hogy a gyorsítás nemcsak az artikulációt érintette, hanem a magasabb szintű kognitív folyamatokban is megmutatkozott. A kísérleti személyek a gyorsításnál nemcsak az artikulációs tempójukat próbálták felgyorsítani, hanem jóval kevesebb szóval, mondattal fogal-

mazták meg gondolataikat, így is rövidítve a beszédidőt. Amíg a természetes tempóban elmondott történethez átlagosan 128 szót használtak (a névelőket is ide számítottuk), addig az első gyorsításnál ez átlagosan 84, a másodiknál 73 szóra csökkent. Megfigyelhettük azt is, hogy a kísérlet résztvevőinek a fele az általunk adott feladatot is belefogalmazta a gyorsított történetmesélésbe. Náluk a második, illetve a harmadik elmondásban ilyen példákat találunk: *a révész nagyon gyors nagyon nehéz feladatot kapott; gyorsan visszarakta a kecskét; az a révész feladata, hogy gyorsan átvigye a kecskét [...] átrohan vele a révész a túloldalra; gyorsan át kell vinni; a kecskét máris visszük vissza; a révésznek az a feladata, hogy átvigye minél gyorsabban a kecskét [...]*.

A beszédtempó felgyorsítását hipotézisünknek és a szakirodalomban leírtaknak megfelelően valósították meg az egyes beszélők, a gyorsított artikuláció mellett jóval kevesebb szünetet tartottak a második és a harmadik történetmesélés során. A gyorsítás a szünettartás arányainak változása miatt a beszédtempót jelentősebben érintette, mint az artikulációs tempót, amely nem sokkal lett gyorsabb a köznyelvi átlagos artikulációs tempó értékénél (2,9 hang/s). (Hadarókkal végzett kísérleteinkben 17-21 hang/s-os átlagos artikulációs sebességeket is mértünk.) Az eredményeket az 1. táblázatban foglaltuk össze:

1. táblázat: A beszédtempó és az artikulációs tempó változtatásának és a szünettartásnak az összefüggései

	„Normál” spontán beszéd	1. gyorsított spontán beszéd	2. gyorsított spontán beszéd
Beszédtempó (hang/s)	9,7	12,3	13,3
Artikulációs tempó (hang/s)	13	15	15,9
Az egy percre jutó szünetek száma (db)	28	23	23
Szünetek aránya a teljes beszédben (%)	25	18	17

A különböző beszédtempójú közlésekben vizsgált megakadások száma hipotézisünket igazolta, a leggyorsabb közlésekben találtuk a legtöbb megakadást. A vizsgált anyagban a beszélők a természetes beszédtempóval elmesélt történetben mintegy 5,4, a felgyorsított közlésekben 7,8, illetve 9,3 darab megakadást produkáltak percenként. (Mivel a szakirodalomban (Gósy 2000, 2003, 2004; Horváth 2004; Markó 2004; Szabó 2004) a néma szünetet a többi jelenségtől elkülönítve tárgyalják, ezért az adatokat mi is ezen szünettípus nélkül számítottuk ki.)

A másik, a beszédtempó megváltoztatását vizsgáló kísérletünket hadarókkal és gyorsbeszélőkkel végeztük. A hadarás a beszéd folyamatosságát érintő nyelvi zavar. A hallgatók általában a gyors beszédtempóval azonosítják, azonban a két jelenség nem egyezik meg egymással (Hoffmann 2000). A gyors beszédnek sajátos fonológiája van (Siptár 1988), szóösszevonások, hangkihagyások találhatók benne. A hadarástól azonban megkülönbözteti az, hogy a gyors beszédben a gondolatok logikai sorrendje helyes, nem tér el a normál tempójú beszédétől (Hoffmann 2000). A hadarás minden kommunikációs csatornán, azaz az írásban és a gesztusok terén is megnyilvánul. Jellemző tünetei folyamatos beszédben a kórosan felgyorsult artikulációs sebesség mellett az önálló szótagok, rövid szavak vagy kisebb szólamok túl gyakori ismétlése, a pontatlan, elmosódott artikuláció, a szóvégi magánhangzók megnyújtása, a ritmustalanság, a monotonia és a grammatikai formák tévesztése (Göllesz 1990; Weiss 1991; Subosits 2001).

Kísérletünkben tíz hadaró és gyorsbeszélő személlyel spontánbeszéd felvételt készítettünk természetes tempóban, majd arra kértük őket, hogy amilyen lassan csak tudnak, beszéljenek egy számukra jól ismert témáról. A felvételeket ismét a Praat 4.2 segítségével az előbbieken ismertetett elemzéshez hasonlóan a beszédtempó, az artikulációs tempó és a szünettartás szempontjából elemeztük; majd összehasonlítottuk a hadarók és a gyorsbeszélők lassítási stratégiáit.

Az adatok alapján megállapíthattuk, hogy a logopédiai értelemben vett hadarók lelassított spontán beszédében a lassulást valóban a szünetek nagyobb száma és hossza okozza, ez azonban a gyorsbeszélőkre nem igaz. A logopédiai értelemben vett hadarók beszédében a szünetek hossza változott jelentős mértékben, az artikuláció lassításához a beszédidő mintegy felét kitevő szünettartásra volt szükségük, s gyakran nagyon hosszú, közel 1 másodperces, vagy azt meghaladó időtartamú szüneteket tartottak. A 2. táblázatban a hadarók természetes és lassított spontán beszédének adatait olvashatjuk.

2. táblázat: *Hadarók természetes és lassított spontán beszédének temporális adatai (f = férfi)*

Beszélők	1/f		2/f	
	Spontán	lassított	spontán	lassított
Beszédtempó (hang/s)	13,3	6,9	15,9	6,2
Artikulációs tempó (hang/s)	17,6	12,4	19	12,3
Szünettartás (%)	25	45	17	50
Néma szünetek (%)	73	94	86	98

Ezzel szemben a gyorsbeszélők nem változtattak lényegesen a szünettartásukon, ők megpróbálták valóban lassabban artikulálni, csakhogy ezt nem sikerült jelentős mértékben megvalósítaniuk. A leglassabb artikulációs tempó, amit az ő csoportjukban mértünk 14,3 hang/s volt, ami a köznyelvi átlagos artikulációs tempó felső határát jelenti. Vagyis a gyorsbeszélők saját beszédprodukcójukat már ennél az értéknél lassúnak ítélték. A kísérlet során egyetlen vizsgált személynek sem sikerült megfelelően lassítania beszédét: vagy továbbra is gyors maradt az artikuláció, vagy a beszélők csak túllassítással, önmaguk karikírozásával, hangszínezet-változtatással tudták megoldani a feladatot.

A beszédtempó megváltoztatását vizsgáló kísérleteink tehát igazolták a már említett szakirodalmi tény, hogy a beszéd szupraszegmentális elemei közül a tempó változtatása a legnehezebb feladat.

A felgyorsult beszédtempó és észlelése

A szakirodalom tanúsága szerint a beszédtempó és az artikulációs tempó az elmúlt száz évben felgyorsult (Gósy 1988; Kassai 1993). Gósy Mária a beszédtempó és a beszédmegértés összefüggéseit vizsgálva arra a eredményre jutott, hogy a kísérleti személyek számára normál tempónak a 14 hang/s felel meg (Fónagy–Magdics mérései szerint 1960-ban a köznyelvi átlag 11,35 hang/s volt); Kassai Ilona pedig három kísérlet eredményeinek alapján megállapítja, hogy a század elejéhez képest a magyar beszéd tempója valóban felgyorsult. A gyorsulás érzetét az abszolút időtartamértékek csökkenése, illetve a belső arányok átrendeződése nyomán kialakuló időzítési monotonia kelti.

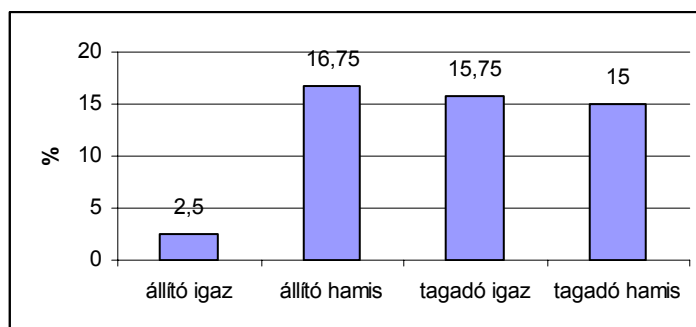
Az artikulációs tempó gyorsulása természetes nyelvi változás, amelynek azonban káros hatásai is lehetnek. Mivel elsősorban a beszédészlelési és beszédmegértési folyamatokat érintheti hátrányosan, kísérletet végeztünk annak kiderítésére, miképpen befolyásolja a beszédtempó gyorsulása a beszédmegértést a mondatok feldolgozásának szintjén (Bóna 2005c). A beszédmegértést a beszédtempó mellett azonban a mondatok akusztikai szerkezete is befolyásolja, ezért vizsgálatunkat nemcsak természetes, hanem szintetizált mondatokkal is elvégeztük.

Hipotéziseink a következők voltak: 1. a beszédtempó gyorsulásának függvényében a) csökken a mondatértés helyessége, illetve b) növekszik a válaszok reakcióideje; 2. a szemantikai és szintaktikai szerkezet befolyásolja a mondatértést; 3. a gyorsítás a természetes mondatok feldolgozásának kedvez: a gyorsított természetes mondatok értése jobb.

A vizsgálatot 80 egyetemistával végeztük el, akiknek igaz-hamis döntést kellett hozniuk különböző sebességű és igazságtartalmú mondatokról. A

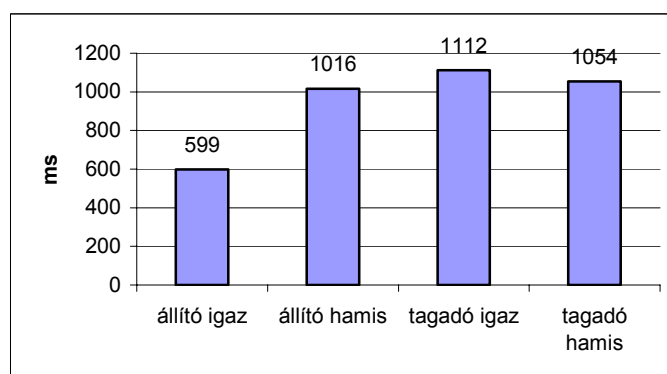
mondatokat és a válaszokat digitálisan rögzítettük, majd a már említett Praat 4.2 segítségével megmértük a mondatok utolsó hangjának lecsengése és a válasz első hangjának kezdete között eltelt időt. A reakcióidők mellett elemeztük a helyes válaszok számát is a mondatok igazságtartalma, a beszédtempó és az akusztikai szerkezet függvényében.

Az eredmények azt mutatták, hogy a mondatértést elsősorban a vizsgált mondatok szemantikája és szintaktikai szerkezete befolyásolta. Az állító igaz mondatok értéke szignifikánsan jobb és gyorsabb, mint az állító hamis, illetve a tagadó igaz és tagadó hamis mondatoké. Az 1. ábrán a hibás válaszok arányát láthatjuk a mondatok igazságtartalmának függvényében.

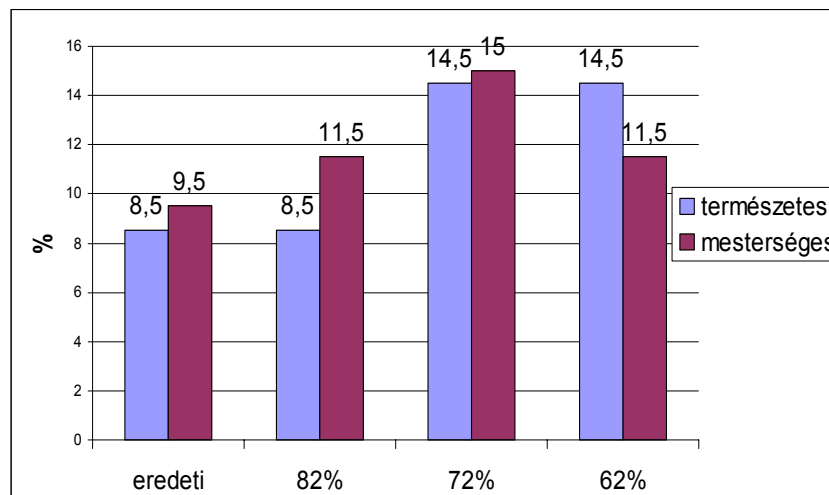
1. ábra: A hibás válaszok aránya mondattípusonként

A 2. ábra az átlagos reakcióidőket mutatja a mondattípusok függvényében.

2. ábra: Átlagos reakcióidők

Hipotéziseink azonban nem igazolódtak a beszédtempó gyorsulásának és az akusztikai szerkezetnek a befolyásoló hatására vonatkozólag, bár tendenciaszerűen valóban romlik a mondatértés a beszédtempó gyorsulásának hatására (3. ábra). Szignifikáns különbség azonban nem volt sem a különböző sebességű, sem a különböző akusztikai szerkezetű mondatok feldolgozása között.

3. ábra: A hibás válaszok százalékos aránya a beszédtempó és az akusztikai szerkezet függvényében

Valószínű azonban, hogy hosszabb szöveg esetén a beszédértési eredmények a mondatokéval azonos tempóértéket számítva jóval rosszabbak lennének; hiszen általános tapasztalat, hogy a gyorsbeszélőket vagy hadarókat hallgatva gyakran visszakérdezzük az elhangzott közlésre. Hasonlóan hétköznapi tapasztalat az is, hogy a mesterséges beszédet hosszabban hallgatva jobban elfárad a hallgató, mint a természetes beszéd feldolgozása közben.

Miért fontos a beszédtempóval foglalkozni?

A beszéd számos olyan, az egyénre jellemző tulajdonságról, érzelmi állapotról, a beszélő esetleges betegségeiről ad felvilágosítást a hallgatónak, amelyek a beszédtempó megváltozásában is megnyilvánulnak. Emellett a gyors beszédtempó sok nehézséget okozhat mind a hadarók, mind a gyorsbeszélők életében, illetve az őket hallgató, megérteni akaró emberek számára. Kiváltképp a hadarók gyermekei vannak/lesznek nehéz helyzetben, hiszen egy kisgyermek anyanyelv-elsajátítását meghatározza a szülők beszédpro-

dukciója. S ha a szüleitől nem helyes mintát kap, nagy esélye van arra, hogy ő maga is gyorsbeszélővé válik, illetőleg neheztette válik számára az elhangzó beszéd feldolgozása, és ezáltal maga az anyanyelv-elsajátítás..

Irodalom

- Bóna J. (2005a): Tudunk-e változtatni spontán beszédünk tempóján? (Megjelenés alatt a Pusztai Ferenc 65. születésnapjára készülő tanulmánykötetben)
- Bóna J. (2005b): A hadaró és a gyors beszéd temporális sajátosságai. *Magyar Nyelvőr* 2005/2.
- Bóna J. (2005c): A beszédtempó gyorsulásának hatása az eltérő akusztikai szerkezetű mondatok nyelvi feldolgozására. (Megjelenés alatt)
- Gocsál Á. (1999): Egyéni különbségek az artikulációs tempó percepciójában. In: Gósy M. (szerk.): *Beszédkutatás '99*. MTA Nyelvtudományi Intézet. Budapest. 19–29.
- Gósy M. (1988): Tempóérzékelés és beszédmegértés. In: *Műhelymunkák V.* 87–122.
- Gósy M. (1991): The perception of tempo. In: Gósy, M. (ed.) *Temporal Factors in Speech. A collection of papers*. Budapest, HAS Research Institute for Linguistics. 63–107.
- Gósy M. (1997): A magyar beszéd tempója és a beszédmegértés. *Magyar Nyelvőr* 121. 129–139.
- Gósy M. (2000): A beszédszünetek kettős funkciója. In: Gósy Mária (szerk.): *Beszédkutatás 2000*. MTA Nyelvtudományi Intézet. Budapest. 1–15.
- Gósy M. (2003): A spontán beszédben előforduló megakadásjelenségek gyakorisága és összefüggései. *Magyar Nyelvőr* 127. 257–277.
- Gósy M. (2004): A spontán magyar beszéd megakadásainak hallás alapú gyűjteménye. In: Gósy Mária (szerk.): *Beszédkutatás 2004*. MTA Nyelvtudományi Intézet. Budapest. 6–18.
- Göllesz V. szerk. (1990): *Gyógypedagógiai kórtan*. Tankönyvkiadó. Budapest. 378–382.
- Hoffmann I. (2000): Hadaró beszéd vagy gyors beszéd? In.: *Alkalmazott nyelvészeti tanulmányok IV.* Szerk.: Lengyel Zs. – Navracsics J. – Nádasi E. 17–23.
- Horváth V. (2004): Megakadásjelenségek a párbeszédekben. In: Gósy Mária (szerk.): *Beszédkutatás 2004*. MTA Nyelvtudományi Intézet. Budapest. 187–199.
- Kassai I. (1993): Gyorsult-e a magyar beszéd tempója az elmúlt 100–120 évben? In.: Gósy M. – Siptár P. (szerk.): *Beszédkutatás '93*. MTA Nyelvtudományi Intézet. Budapest. 62–69.
- Laczkó M. (1993): A tempó és a szünet viszonya a hangos olvasásban. In.: *Beszédkutatás '93*. Szerk.: Gósy Mária és Siptár Péter. Budapest. 185–193.
- Markó A. (2004): Megakadások vizsgálata különféle monologikus szövegekben. In: Gósy Mária (szerk.): *Beszédkutatás 2004*. MTA Nyelvtudományi Intézet. Budapest. 209–222.
- Markó A. (2005): A spontán beszéd néhány szupraszegmentális jellegzetessége. PhD-értekezés.

- Subosits I. (2001): A beszéd rendellenességei. *Egyetemi Fonetikai Füzetek 30.* Budapest.
- Szabó E. (2004): Megakadásjelenségek nyelvi játék közben. In: Gósy Mária (szerk.): *Beszédkutatás 2004.* MTA Nyelvtudományi Intézet. Budapest. 200–208.
- Weiss, D. A. (1991): Hadarás. Tünetek. In.: Szemelvények a hadarás témaköréből. Kézirat. Szerk.: Vassné Kovács Emőke. Tankönyvkiadó. Budapest. 57–71.

ROZGONYINÉ MOLNÁR EMMA

Multimediális módszer a beszédoktatásban

A címből is kitűnik, hogy mondandóm a gyakorlati jellegű beszédoktatással függ össze. A hazai szakmai közvélemény Kodály Zoltán „riadója” után méltán fordult érdeklődéssel a hangos megnyilatkozás, az élőbeszéd felé, azzal a szándékkal, hogy megvizsgálja jelen állapotát, és meghatározza a további teendőket. A jelen állapot 1965 októberét jelenti, a helyes kiejtéssel, a szép magyar beszéddel foglalkozó egri színhelyű konferencia időpontját. Sokszor idézzük, és meghatározónak tekintjük ezt a tanácskozást, nemcsak a tényfeltáró munka miatt, hanem a konferencián született határozatok miatt is.

Az oktatást érintő egyik javaslatot szándékozom kiemelni, és pár megjegyzést fűzni hozzá az elmúlt évtizedeket és a jelen állapotot véve alapul.

Az akkori főhatóságnak, a Művelődésügyi Minisztériumnak a következő javaslatot juttatta el a konferencia:

- a) „*a pedagógiai intézményekben [...]*
- b) *intézményesen gondoskodják [ti. a Minisztérium] a felvett hallgatók rendszeres beszédtechnikai képzéséről speciális kollégiumok, szemináriumok beiktatásával, illetőleg egy nyelvművelő nem tanári szak megindításával a beszédtechnikai oktatók utánpótlására. A legsürgősebb teendő a magyar szakos tanárjelöltek ilyen irányú képzése volna.*” (Szathmári–Grétsy szerk. 1967.)

Pár évvel a konferencia után az általános iskolai tanárképző intézményekben, reguláris óráként szemináriumi keretben megindult a nyelvművelés, beszédtechnika oktatása külön programmal a magyar szakosok számára meghatározott órakeretben (heti két óra két féléven keresztül az első, második félévben). Minden egyéb szakos hallgató is kötelezően felvette a tárgyat heti egy órában. Tanítását a magyar nyelvészeti tanszékek kapták feladatul.

Ehhez két megjegyzés kívánkozik:

- Az oktatók közül a tanszékvezető több tanárt is megbízott a tárgy tanításával – a magyar szakosok lehetőleg egy kézben voltak. Tartottak ugyan eligazító megbeszélést – országos szinten – a kollégium indulásakor, de speciális képesítést erre nem kaptak az oktatók. A megjelent jegyzeteket felhasználva mindenki maga kísérletezte ki azt

a metodikát, amelyet – figyelembe véve a hallgatói létszámot (20-24 fő egy csoportban) – hatékonynak tartott.

A későbbiekben a tárgy körüli változást tükrözi az elnevezések módosulása. *Nyelvművelés és beszédtechnika; Beszédművelés; Beszédtechnika; Rhetorika; Tanári beszéd; Verbális kommunikáció* nevet viselte a tárgy, esetleg a felsoroltakon kívül más is.

Az elnevezésnek megfelelően tartalmában is módosult a tananyag, de mindvégig megőrizte gyakorlati jellegét. Igaz, elméleti tudnivaló is kapcsolódott hozzá, de a beszédtanítás csak beszélgetéssel tanítható meggyőzően, hatékonyan.

A tanár lehet példa, mégis a hallgatónak saját beszédével kell szembesülnie, „kívülállóként” megítélnie saját beszédmódját, stílusát, hogy indokolt esetben módosítsa rajta.

A **módszerekre** térve: a jegyzetek, tankönyvek gyakorlatainak megoldása után jelentős lépés volt egy technikai eszköz – a jó minőségű magnetofon és mikrofon – bekapcsolása az oktatásba. A felvétel, a rögzítés és visszahallgatás, majd az ehhez kapcsolódó önelemzés, tanári észrevételek javították a hallgatók beszédhallását, ítéletük tárgyilagosságát.

Jelentősen megváltozott a beszédtanítás célja és lehetősége is a **multimediális** eszközpark megjelenésével. A videofelvételek készítése hangot és képet is produkál, így a verbális megnyilatkozás mellett a nonverbális kísérő jelek is elemezhetőek lettek.

Az új feltételek új munkaszervezést igényeltek. Sikerült olyan körülményeket kialakítani, amelyek újabb lehetőségként társultak a beszédoktatáshoz.

Először pár mondatot intézményünk, a szegedi főiskola technikai felszereléséről és felszereltségéről. A Művelődésszervezés Tanszék önálló tévéstúdiót kapott, amelyet a média- és menedzserképzéshez használnak. Látva a lehetőséget, egyeztető megbeszélések után kérésünkre heti egy napra a stúdiót – technikusokkal együtt – a Magyar Nyelvi Tanszék rendelkezésére bocsátották. A magyar szakosok Tanári beszéd és Nyelvi kommunikáció óráinak ez lett a színhelye.

A stúdió két helyiségből áll: az egyik „tanterem”, ahol a felvétel készül. Az eszközök: nagyon érzékeny függő mikrofon, reflektorok, kameraállvány tévékamerával, tévékészülék, lejátszó monitor, videomagnó, kékre festett fal háttérnek. Berendezését tekintve csak székek vannak bent, padok, asztalok nincsenek. A helyiség hátsó fala üvegfal, e mögött dolgozik a két technikus: itt a keverőasztal, vágóasztal, monitorok, számítógép a vezérléshez. A felvétel készítése, lejátszása közben a technikus fülhallgatón hallja a teremben elhangzó, neki szóló utasításokat, pl. álljunk meg; ismételjünk; folyamatosan stb.

A felvételeken kívül, olykor pl. Montágh Imre „*Útravaló*” című anyagából videokazettáról egy-egy (kb. 5-10 perces) illusztráló részlet is megtekinthető, vagy pl. Fischer Sándor videokazettájáról részlet.

A munka **tartalmi** részét tekintve a hallgatókról készült felvételek nem esetlegesek: a célnak megfelelően – az időtartamot is figyelembe véve – előre megtervezzük a produkciót, így pl. a következő felvételek készülnek.

Bemutatkozás: képzelt iskolai szituáció keretében (Be kell mutatkoznia egy osztálynak – mint az iskolai kirándulást szervező tanárnak; bábszakkör vezetőjeként; színjátszó kör vezetőjeként; új osztályfőnökként stb.)

A nevét mondja és egy pár mondatot a programról.

(Célunk ezzel a hallgató beszédképességének felmérése.)

1. Egy választott tárgy bemutatása (a táskából elővett kulcstartó; kabala figura; stb.) pontos leírása logikai rend szerint.
(Érzékelés – észlelés – gondolkodás)
2. Bemutató olvasás: szabadon választott kb. tíz soros szövegrészlet.
(Az iskolai gyakorlatban nélkülözhetetlen ismeret)
3. Vers bemutatása: értelmező olvasással, hangszín tudatos váltásával egy szonett hosszúságú vers felolvasása
(Iskolai gyakorlatban használhatják majd)
4. Önálló beszédprodukció szabadelőadásban egy választott témáról.
(Előre megadott témákból válogathatnak, illetve saját hasonló karakterű témát is hozhatnak)

Minden segédlet nélkül önállóan megszerkesztett és a témához adekvát beszédprodukció.

Minden szöveg szól valakinek, tehát a beszélő szemben áll a többiekkel, s ők a hallgató közönség.

E módszernek fontos része az **elemző** megbeszélés, vagyis a felvétel visszajátszása és a produkciók értékelése. Maga a szereplő is véleményt mondhat róla, hogy szándékát és a megvalósítást sikerült-e összehangolnia. A csoport tagjai is megnyilatkozhatnak, majd a tanári összegzés következik. A szempontok ehhez – a témától függően – változhatnak, de a következőkre ajánlatos kitérni.

- Az összehangolás meggyőző ereje, fellépés, kiállítás – kontaktus megteremtése a közönséggel.
- A verbális megjelenítés, az érthetőség és változatosság eszköztárának alkalmazása a reprodukív és produktív szöveg megszólaltatásában

(artikuláció, légzéstechnika, hangzósság, beszédritmus, tempó, szupraszegmentális eszközök használata, hangerő, modorosság, kialakult rossz szokások).

- A nonverbális jelek mint a beszédet kísérő erősítő – kiegészítő – intenzitást csökkentő eszköztár megjelenése vagy hiánya a beszélő produkciójából.
- A téma és a megnyilatkozás formájának összehangoltsága.

Általános tapasztalat, hogy a személyre szóló elemzések nemcsak hatásosak, de igényességre szoktatják a hallgatóságot.

Felmérést nem készítettem, de általános tapasztalatom évekre visszamenőleg a következő hibák előfordulása: a beszéd halk, gyors és egyhangú.

A hallgatók már felnőttek, s így beszéd szokásukon nehéz vagy alig lehet változtatni. Ezért az egyén beszédében fellelhető jót kiragadva erre érdemes felépíteni a beszédprodukción pl. tiszta az artikulációja; kellemes a hangszíne; figyelemkeltő a beszéd dallama stb. ezt dicséretesen regisztráljuk, s akkor jobban odafigyel a hibákra is – modorossági hibák – és igyekezik megszabadulni tőlük, hogy a saját jó szintjét produkálja.

A „*verbális kommunikáció*”, illetve a „*nyelvi kommunikációs órákon*” párbeszédes gyakorlatok és többszereplős gyakorlatok is vannak. Az itt elhangzó szövegek megalkotása is a hallgatók feladata. Hiszen a verbális közlésben az írott és beszélt változatból is kellő ismeretet és gyakorlatot kell szerezniük.

A multimediális módszerrel szemben ellenvetésünk lehet, hogy a fölvételek mesterséges szituációkban kell természetes módon szerepelnie a hallgatónak, továbbá ilyen körülmények között még jobban izgul, mint egyéb szerepléskor, és ez rontja a teljesítményét. Ez így igaz, de egy-két felvétel után magabiztosabban vállalják a szereplést.

Felvethető még a jogi – emberi jogi probléma. Előre közöljük a hallgatókkal, hogy a föl vétel elemzése után töröljük a kazettán a képet és a hangot, s hozzájárulásuk nélkül semmire nem használjuk fel.

Ma már majdnem minden beszédprodukción szinte kivétel nélkül a kommunikáció terminussal illetnek, ami pedig a beszédben a kölcsönösséget jelentette, most meg már így is előfordul „*rosszul kommunikálta ezt a kérdést*” jelentése ’rosszul továbbította’ esetleg ’rosszul magyarázta’.

A „*kommunikáció*” lexéma megközelíti a *beszéd* szó jelentését. X. Y. nem *beszél*, hanem *kommunikál*. Ehhez pedig a verbális közlésen kívül már a nonverbális is társul – az együttes előfordulás pedig egy szélesebb szemantikai struktúrába az egyén aktuális megnyilatkozását jelenti. Itt az **egyénen** van a hangsúly az egész személyiséget beleértve. A beszéd technikai megvalósulása is benne van, de azon kívül még több összetevő.

Amikor tehát a beszédoktatásban multimediális módszerről van szó, akkor a technika adta lehetőséget kihasználva összetettebb eszközezyüttessel jelenítjük meg a beszélő embert. A megszólaló egész egyéniségére tudunk következtetni a szavából, egy-két mondatából. Hasznunkra válik, ha már a beszédtanítás során is az egész embert tartjuk a látómezőben.

Nem újdonságként, kuriózumként, csupán a figyelemfelkeltés szándékával ajánlom megfontolásra az elhangzottakat.

Irodalom

Szathmári István – Grétsy László (szerk.): *Helyes kiejtés, szép magyar beszéd*. Bp. Akadémiai Kiadó 1967.

KOCSOR ANDRÁS¹ – BÁCSI JÁNOS² – MIHALOVICS
JENŐ³ – SEJTES GYÖRGYI⁴

**A Beszédmester:
Számítógépes olvasásfejlesztés és beszédjavítás-terápia⁵**

Bevezetés

A Beszédmester szoftver egy *beszédgyógyításra* és *olvasásfejlesztésre* alkalmas eszköz, amely az Oktatási Minisztérium támogatásával egy IKTA projekt keretében készült el. A program és didaktikája az interneten a www.inf.u-szeged.hu/beszedmester címen bárki számára ingyenesen hozzáférhető.

A Beszédmester (1. ábra) a siketek, hallássérültek beszédjavítását, illetve az olvasástanulás segítségét, az olvasás terápiáját, fejlesztését tűzte ki célul.

1. ábra: A Beszédmester nyitóképe

¹ MTA-SZTE Mesterséges Intelligencia Kutatócsoport, Szeged

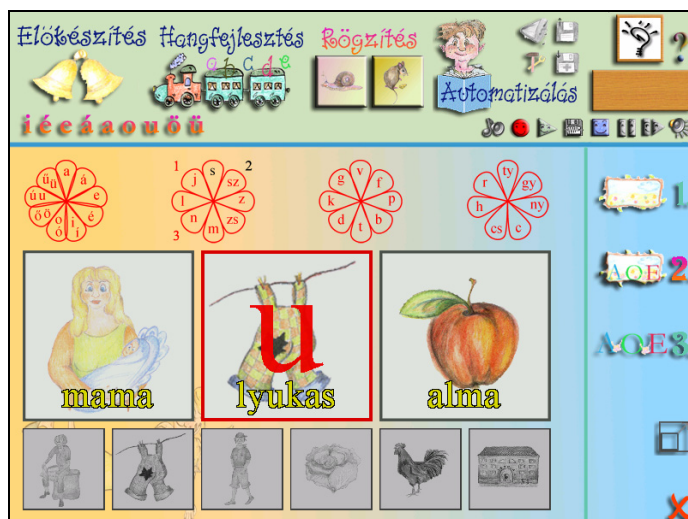
² SZTE JGYTFK Gyakorló Általános Iskolája, Szeged

³ Siketek Iskolája, Kaposvár

⁴ SZTE JGYTFK Gyakorló Általános Iskolája, Szeged

⁵ A lektor javaslata szerint: *beszédgyógyítás* (a szerk.)

A Beszédmester szoftver fejlesztésének indításakor egy olyan program megírását tűztük ki célul, amely segíti a hallássérültek beszédképzésének terápiáját. Ez a munka hagyományosan óriási türelmet és a szurdopedagógus állandó jelenlétét igényli, ugyanis a helyes hangképzés rögzítéséhez rengeteg ismétlés és a pedagógus folyamatos korrekciója szükséges. Ezt az ún. automatizálási folyamatot nagyban segítheti egy megfelelő szoftver, amellyel a gyakorlás részben önállóan is végezhető (2. ábra).

2. ábra: A beszédjavítás-terápia egy képe

Ugyanezt a technológiát az olvasás tanításában is fel lehet használni, ugyanis a szoftver segítségével játékos úton, szinte észrevétlenül lehet gyakoroltatni az olvasást. E két alkalmazási terület igényeit szem előtt tartva fogtunk hozzá a „Beszédmester” beszédjavítás-terápiai és olvasásfejlesztési rendszer készítéséhez. Abból indultunk tehát ki, hogy a hallás-, vagy részképességükben sérült gyermekek kiejtési problémáit, ha nem is oldaná meg, de lényegesen csökkenthetné egy olyan technika, amellyel a saját hangjukat, kiejtésüket önmaguk ellenőrizhetnék, javíthatnák. A számítógép felruházása automatikus beszédfelismerési képességekkel pótolhatja ezt a hiányzó auditív kontrollt, illetve az ép hallású iskoláskorúak olvasásfejlesztése során hatékonyabbá teheti a beszédhangok és grafémák helyes asszociációját. A program kulcseleme tehát a beszédtechnológiai modul, amely lehetővé teszi, hogy a rendszer a mikrofonba bementett beszédhangokat, illetve szavakat valós időben visszajelezzék (3. ábra).

3. ábra: Az olvasásfejlesztés egy képe

Habár a program használatát mindenképpen pedagógusi irányítással érdemes elkezdni, „haladó” szintre jutott gyermekek akár önállóan gyakorolhatnak vele. Mivel a szoftver megcélzott felhasználói köre jórészt olyan gyermekekből áll, akiknek kiejtési vagy olvasási nehézségei vannak, illetve még az olvasástanulási folyamat elején tartanak, ezért a szoftver felhasználói felületének készítésekor értelemszerűen el kellett térnünk a szokásos megoldástól. Magyarul: nem alkalmazhattuk a Windows-os programoknál megszokott menürendszert, hanem a teljes kezelőfelületet grafikussá kellett tennünk, minél kevesebb szöveges információt megtartva. Ennek hátránya, hogy a program használatba vételekor szükséges egyfajta minimális tájékozottság a felhasználói felület működtetéséhez. Ezért mindenképpen tanácsos elolvasni a felhasználói kézikönyvet a program elindítása előtt.

Eredmények a beszédjavítás-terápiában

A Beszédmester pedagógiai kipróbálását, felhasználását a program fejlesztésének kezdeti szakaszától végeztük. A kipróbálás eredményeit egyrészt az artikulációfejlesztő terápiát irányító szakemberektől (szurdopedagógusok, szurdologopédusok, logopédusok), másrészt a terápiában részt vevő gyermekek megjegyzéseiből, kérdéseiből szűrtük le. Ez utóbbihoz hasznos kiegészítésként szolgáltak a tesztelés külső megfigyelőinek feljegyzései. Ezek a megfigyelések adták a programot használó gyermekek metakommunikatív jelzése-

inek legátfogóbb képét. A foglalkozást követő elemzések során nagyon fontosak voltak a gyermekek reakcióiról összegyűjtött feljegyzések. Az olyan apróságnak tűnő megjegyzés, mint: „...felcsillanó szemmel, mosolyogva nézett a monitorra...”, „...tapsikolt örömeiben, amikor meglátta a ...-t”, pozitív minősítését adták az adott programrész felépítésének, működésének. A foglalkozásokról készített videófelvevételek elemzésével sok olyan információhoz jutottunk, amelyek a program pozitívumaira vagy hiányosságaira mutattak rá.

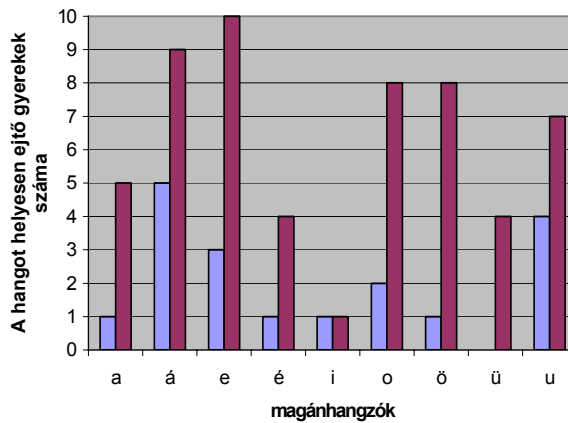
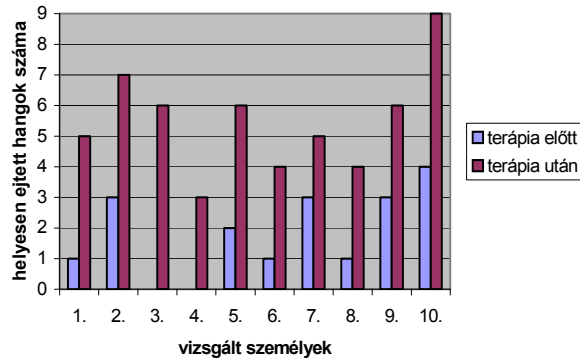
A Beszédmester szoftver kipróbálását az alábbi terápiás foglalkozásokon végeztük:

- súlyos fokban hallássérült (siket) gyermekek kiejtésjavítása,
- nagyothalló és cochlea implantált gyermekek beszédérthetőségének fejlesztése,
- beszéd fogyatékos gyermekek artikulációjának fejlesztése.

A Beszédmester segítségével 15 siket gyermek kiejtésjavítását végeztük 5 hónapon keresztül. A gyermekek életkor szerint két csoportra oszthatóak az 5-8 éves korosztályra és a 12-13 éves korosztályra⁶. Az 5-8 évesek csoportjában a Beszédmester alkalmazása előtt beszédállapotuk közös jellemzője volt, hogy a hangos beszédük még alig-alig indult meg. Kommunikációjukban gesztusokat, néhány szótöredéket (felismerhetetlen artikulációval), természetes jeleket használnak. Utánmondáskor gyakran hang nélküli szájmozgással „beszélnek” a szájmozgás a mintához viszonyítottan inadekvát.

A magánhangzók artikulációs szintjének felmérését szubjektív lehallgatással végeztük. (Ez a vizsgálat a Hégyes Gábor szurdopedagógus által összeállított beszédérthetőségi vizsgálat része). A gyermekeknek a magánhangzót *t*-hez kapcsolt szótagokban kellett hangoztatni (*ti, té, te, tá, ta, tö, tu, tő, tü*). A magánhangzók érthetőségét a lehallgatók (12 fő, akik az érintett gyermeket nem tanítják) jelzéseinek átlagai alapján jelöltük. Az adott hangot akkor fogadtuk el helyesnek, ha a lehallgatók 75%-ban azonosként jelölték. A felmérés eredménye a terápia előtt és után a gyerekeket tekintve, és az egyes hangokra vetítve a 4. ábrán látható.

⁶ A köztes korosztály anyaga még nem készült el.

4. ábra: A jól képzett magánhangzók a Beszédmester terápiába vonása előtt és után.

A látványos növekedésben a Beszédmester szerepét bizonyítja, hogy valamennyi gyermek 1-2 éve szurdopedagógiai fejlesztésben vesz részt, tehát a terápia előtti számadat 1-2 év kiejtésnevelésének a hozadéka. A Beszédmesterrel történő terápia mindösszesen 5 hónapja alatt látványos fejlődés következett be a magánhangzók helyes ejtésében. Feltétlen meg kell jegyezni, hogy a terápia utáni hangfelmérés eredményei a fonémák kialakításának első lépcsőjére, az „EJTÉS”-re vonatkoznak. Tehát a jelzett hang a tanítás során helyes képzéssel megjelent.

A 12-13 évesek csoportjában a Beszédmester alkalmazása előtt a gyerekek a folyamatos hangos beszéd birtokában vannak. Kommunikációjukban a hangos beszédet alkalmazzák. Kiejtésükre a magánhangzók bizonytalan

képzése (diftongusos ejtés, elmosódott, hasonló hangzás a jellemző). Hangszínük erősen fej-, és orrhangzós. A magánhangzók artikulációs szintjének felmérését szubjektív lehallgatással végeztük. Az adatokból egyértelműen látszott, hogy a magánhangzók bizonytalan kiejtését hatásosan segíti megszüntetni a Beszédmesterrel való kiejtésjavítás.

A Beszédmester hatásfoknövelő szerepét a nagyothalló és a cochleaimplantált gyermekek beszédérhetőségének fejlesztésében is vizsgáltuk. Valamennyien a hangos beszéd birtokában voltak. A nagyothallók hallásvesztése 40-50 dB. Jól működő hallókészülékkel a beszédet értik. Artikulációs hibáik javításához kiegészítő szenzoros inputra is szükség van. Jól biztosítja ezt a fonémák azonos idejű betűképes visszajelzése.

A cochleaimplantáción átesett gyermekek a hallás birtokába jutottak. Beszédhallásukat folyamatosan fejleszteni kell. Fonémahallásuk sérült. Kiejtésük javítását a vizuális megerősítés – a helyesen ejtett fonéma betűképe – segíti.

Mind a nagyothalló, mind a cochleaimplantált gyermekek esetében a Beszédmester alkalmazásának legnagyobb hozadéka, hogy a gyermekek az állandó értékelés, visszajelzés (a számítógép automatikusan végzi el!) mellett tudják saját kiejtésüket javítani. Ezt a lehetőséget a számítógép nélküli terápia nem tudja biztosítani. A tárolt tanári minta felhasználásával a beszédhallásuk, a minta és a saját hang összehasonlításával a hallói differenciáló képességük fejlődik.

A logopédiai fejlesztés eredményességét különböző típusú problémával küzdő gyermeknél végeztük. Az ajak-, szájpadhasadékos gyermekek „gépi” beszédjavító terápiája látványos eredményt hozott a magánhangzók tisztaságában. Pedagógiai tapasztalat alapján a szájpadhasadékos gyermekek magánhangzójuk orrhangzós ejtése 2-2,5 éves terápiát követően szűnik meg (ha egyáltalán megszűnik!). A Beszédmesterrel „tanuló” 2 kisgyermek magánhangzói teljes mértékben orrhangzós színezettől mentessé váltak. A gyermekek beszédét hallva „csak” pösze beszédűnek tűnnek. A csoport többi tagja esetében a pedagógiai megfigyelések összegzése mutatja az alkalmazás pozitív hatásait:

- A színes, motiváló, mozgó grafika azokból a gyermekekből váltott ki újra és újra hangos megnyilatkozást, akik eddig ritkán hallatták hangjukat.
- Az alacsony életkorú, figyelemzavaros gyermekeket tartós figyelmi helyzetbe hozta a változatos gyakorlási módok sokasága.

Eredmények az olvasásfejlesztésben

Eredeti célunk az volt, hogy programfüggetlen olvasástanítási szoftvert állítsunk össze. Azonban a munka során tágítottuk a célt; a tesztelések

ugyanis azt bizonyították, hogy az olvasási nehézségekkel küzdő gyermekek munkáját is hatékonyan segíti a Beszédmester.

Munkánk eredményességét mutatja, hogy a gyermekek szívesen és hosszasan dolgoznak a szoftverrel, s a feladatok megoldása segíti a fonológiai tudatosság kialakulását.

A részképességükben sérült gyermekek, de még egészséges társaik is sokszor nehezen tájékozódnak a tankönyv feladatai között, figyelmüket könnyen elterelik a színes ábrák. A Beszédmester azáltal, hogy a feladatokat egyesével mutatja, nem hagy teret annak, hogy a gyermek mással foglalkozzon, míg egy feladattal sikeresen nem végzett. Így maximálisan biztosítja az egyéni tempóban való haladást.

A tesztelést eredetileg egyéni munkaformára terveztük, de elvégeztük a csoportos tesztelést is. Ennek oka, hogy ki akartuk próbálni, hogy a hang- és beszédfelismerővel kiegészített verzió alkalmas-e az iskolai tanórai munkára. Teszteltük azt, hogy differenciált csoportmunkában mennyire alkalmazhatók a hang- és beszédfelismeréshez kapcsolódó feladatok.

Az egyéni irányított munkaformában a gyermekek szívesen fogadták a mikrofonnal kiegészített szoftvert. Az egészséges óvodás és iskoláskorú gyermekek könnyen dolgoztak vele. A magánhangzó-felismerés egyszerűbb feladatnak bizonyult. A szófelismerés során azt tapasztaltuk, hogy a gyerekek egészen addig próbálkoznak az adott szó helyes kiejtésével, amíg fel nem villan a hívókép írásos változata, a szókép. A részképességükben sérült gyermekek több tanítói segítséget igényelnek, de ők is szívesen próbálkoznak többször a szavak helyes kiejtésével.

Csoportos, irányított munkaformában a program hang- és szófelismerő része alkalmas ad a kétpólusú tanítási-tanulási folyamat megvalósítására: a tehetséggondozásra és a felzárkóztatásra. A Beszédmester tanórai keretek között (max. 15 fős csoportmunkát feltételezve) alkalmas az olvasástanítás megsegítésére.

A szintetikus olvasástanítási módszer teljes betűtanítási része kiváltható a szoftver alkalmazásával, így nem kell tartani az eltérő betűtanítási sorrend okozta különbségektől. A betűk megtanulása után vissza lehet térni az olvasókönyv szöveganyagához. Mivel a feladatok követik a szintetikus olvasástanítási módszer didaktikai lépéseit, így önálló gyakorlásként adhatjuk a betűtanítási feladatsor megoldását.

A Beszédmester alkalmas arra, hogy bármely olvasókönyvhöz illeszkedve az olvasástanítás hatékony kiegészítő, gyakorlóanyaga legyen. Új betű tanítása esetén frontális osztálymunka keretében használható, a gyakorlóórán pedig a differenciálás számos lehetőségét kínálja. A fonémapárok tanítása, gyakorlása követi a szoftver betűtanítási sorrendjét, így az programfüggetlen módon alkalmazható a tanítás menetében a betűdifferenciálási gyakorlatokra.

A fonémapárok tanításának feladatai beépíthetők az olvasástanítás menetébe, figyelembe véve a betűtanítási sorrend eltéréseit. Megvan annak a lehetősége, hogy akár fonémapárokat, akár feladattípusokat válogassunk az adott óra céljainak megfelelően. Ezt akár közös munkában is lehet végezni, de nagy jelentősége a részképességükben sérült gyermekek segítésében van, hiszen számukra választhatunk a kritikus párok közül. Ezáltal lehetőséget teremthetünk arra, hogy akár minden gyermek más-más betűvel foglalkozzon egy adott tanítási órán.

Spontán munkaformában a gyerekek könnyen kezelik a hang- és szófelismeréssel kiegészített szoftvert. Kitartóan próbálkoznak a szófelismeréssel még a beszédhibás gyerekek is. Ha önállóan kalandozhatnak a feladatok között, szívesen játszanak a színezővel, ill. keresik a memóriajátékot is.

A részképességükben sérült gyermekek fejlesztő terápiájában is eredményesen használható a Beszédmester. Az ilyen jellegű terápiához az egyéni vagy a 4-6 fős csoportmunkát javasoljuk. A szoftver komplex készségfejlesztést biztosít: memóriafejlesztés, figyelemfejlesztés, irányfelismerés, iránytartás kialakítása, finommotorika fejlesztése, hallási diszkriminációs készség, hallási figyelem, vizuális differenciáló képesség fejlesztése. Segítheti a diszlexiaterápiát, hiszen a betűk újratanításának feltételei biztosítottak, a fonémapárok feladatai pedig célzottan a kritikus párok gyakorlására, differenciálására készültek. A tesztelési eredmények azt mutatják, hogy nemcsak az első osztályosok fejlesztésére, tanítására alkalmas a szoftver, hanem a 8-10 évesek olvasásfejlesztési terápiájában is kiválóan alkalmazható a betűk újratanítására, ill. gyakoroltatásra. Egyes beszédhibák, elsősorban a tiszta fonémahallás és -ejtés fejlesztésére javítására is alkalmas a szoftver. Ebben az esetben a mikrofonnal segített egyéni munkaformát javasoljuk.

Összegzés

Az előzetes tesztelések azt bizonyítják, hogy a gyermekek szívesen és hosszan dolgoznak a szoftverrel, s a feladatok megoldása segíti a fonológiai tudatosság kialakulását.

A részképességükben sérült gyermekek, de még egészséges társaik is sokszor nehezen tájékozódnak a tankönyv feladatai között, figyelmüket könnyen elterelik a színes ábrák. A Beszédmester azáltal, hogy a feladatokat egyesével mutatja, nem hagy teret annak, hogy a gyermek mással foglalkozzon, míg egy feladattal sikeresen nem végzett. Így maximálisan biztosítja az egyéni tempóban való haladást.

Egyéni, visszafogott világával az egész program reményeink szerint egyedül képvisel, rajzai örömet, tanulást és szórakozást nyújtanak a nyiladozó, olvasni és gyógyulni vágyó gyermekek és oktatóik számára.

A konzorciumban végzett kutatómunkát az IKTA-4 támogatta. A kutatócsoport a Szegedi Tudományegyetem Informatikai Tanszékének programtervező matematikusaiból, a Juhász Gyula Tanárképző Főiskolai Kar gyakorlóiskolájának fejlesztő pedagógusaiból, alkalmazott nyelvészeiből és a kaposvári sietek iskolájának szurdopedagógusaiból áll.

Kívánjuk, hogy a szoftver a játék örömen túl hatékony segítséget nyújtson felnőtteknek, gyerekeknek egyaránt!

Irodalomjegyzék

1. Bácsi J., Kerekes J. (2003) Az első osztályos olvasókönyvek szóanyagából készült Gyakorisági szótár „Van szó”. Módszertani Közlemények (Szeged) 2003/2.sz. 52–57.
2. Dr. Csányi Yvonne (1990): *Hallás-beszédnevelés*, Tankönyvkiadó Budapest.
3. Farkas Miklós (1996): *A hallássérültek kiejtés- és beszédfejlesztésének elmélete és gyakorlata*.
4. Kocsor, A., Tóth, L., Paczolay, D. (2001): A Nonlinearized Discriminant Analysis and its Application to Speech Impediment Therapy, in: V. Matousek, P. Mautner, R. Moucek, K. Tauser (eds): Proceedings of the 4th Int. Conf. on Text, Speech and Dialogue, LNAI 2166, 249–257, Springer Verlag.
5. Kocsor, A., Kovács, K., (2002) Kernel Springy Discriminant Analysis and Its Application to a Phonological Awareness teaching System, in: P. Sojka, I. Kopecek, K. Pala (Eds.): TSD 2002, LNAI 2448, 325–328, Springer Verlag.
6. Kocsor András, Tóth László (2004): *Kernel-Based Feature Extraction with a Speech Technology Application*, IEEE Transaction on Signal Processing, 52. 8. sz. 2250–2263.
7. Paczolay Dénes, Kocsor András, Sejtes Györgyi és Hégely Gábor (2004): *A „Beszédmester” csomag bemutatása: informatikai és nyelvi aspektusok*. Alkalmazott Nyelvtudomány, Veszprém (megjelenés alatt).
8. Paczolay Dénes, Tóth László, Kocsor András és Kerekes Judit 2002: *Gépi tanulás alkalmazása egy fonológiai tudatosságfejlesztő rendszerben*. Alkalmazott Nyelvtudomány. 2. 2. sz. 55–67.
9. Ványi Ágnes (1998): *Olvasástanítás a diszlexia prevenció módszerrel*. Project-X. Budapest. 4-7.

ADAMIKNÉ JÁSZÓ ANNA

A diákok beszéde és a kiejtési norma

Bevezetés

A 20. század filozófiai gondolkodásának paradigmaváltásához tartozik az az állítás – többek között a fizikus Niels Bohrnak tulajdonítják –, mely szerint a megfigyelő is része a megfigyelésnek. Ez azt jelenti, hogy az emberi szervezet közvetítő – mediátor – a világ bármely felfogásában vagy a valóság bármely érzékelésében. Természetesen igaz ez az állítás a beszéd szubjektív, eszközök nélkül végzett vizsgálatára, akkor is, ha az analízist végző személy törekszik a tárgyilagosságra és a következetességre. Mindnyájan más-más jelenségre vagyunk érzékenyek – némelyek az időtartamra, mások a beszéddallamra –, továbbá figyelmünk szelektív; de talán nem reménytelen egy több szempontú megfigyelést megtervezni és következetesen véghezvinni, nemcsak egyetlen esetben, hanem többször is, nagyobb időközökben.

Egy 1978 szeptemberében végzett felmérést megismételtem 1989 novemberében, 2000 februárjában, végül 2005 szeptemberében, azonos szövegen, azonos módszerrel; ennek a négy felmérésnek az eredményeit, valamint a megfigyeléseimből levonható következtetéseket szeretném közzétenni. Azt kívánom bizonyítani, hogy negyedszázad alatt megváltozott – s folyamatosan változik – a kiejtés, az is lehetséges, hogy a mélyben, nem egészen észrevétlenül nagyobb hangváltozások zajlanak.

A kiejtés vizsgálatával sokan foglalkoztak.¹ Érdekességképpen megemlítem, hogy az első publikált beszédvizsgálatot 1891-ben Aradon végezték. Számos felmérés született a 20. század második felében, különösen az 1965-ös egri kiejtési konferenciát követően, majd a felsőfokú intézményekben a beszédművelés tantárgy bevezetése után, az 1970-es és 1980-as években. Egyúttal a szakirodalom is sokat foglalkozott a beszéddel, valamint számos beszédtechnikai tananyag született. A rendszerváltozás után mintha kevésbé volna előtérben a helyesejtés ügye, pedig a nem éppen kedvező tendenciák miatt ajánlatos volna a figyelem középpontjában tartani (Adamik 1979; Jászó 1994; Adamikné Jászó 2000).

Anyag és módszer

1978-ban 24, 1989-ben 18 tanítóképzős hallgató, majd 2000-ben 30 tanárképzős nem magyar szakos hallgató vett részt a felmérésben. 2005 szeptemberében 23 egyetemista beszédét elemeztem, 8 magyar szakosét, 15 idegen nyelv szakosét. Az első két felmérésben csak a beszédet vizsgáltam, a harmadik esetben olyan sok volt az olvasási hiba, hogy az olvasást is bevon- tam a vizsgálatba; ezt tettem most is. A diákoknak először a nevüket kellett

¹ A 20. század elején Sarbó Artúr orvosprofesszor végzett beszéd felméréseket (Sarbó 1901; 1906: 198–203). Ez a statisztika 3,6% beszédhibást mutat ki. Érdekes feljegyzésre bukkantam a Néptanítók Lapja 1891. évi számában (489–499): egy névtelen szerző végzett felmérést Arad összes iskoláiban. 3153 tanuló között 247 hibás beszédűt talált, 7,84%-ot. A budai tanítóképző egykori igazgatója, Baló József a századfordulón indult évkönyvekben közli a gyakorlóiskola beszédhibás tanulóinak számát: az 1900/1901-es tanévben a 34 tanuló között 1 dadogót és 3 selypítőt talált, ez 8,82%; az 1901/1902-es tanévben 35 tanuló között 1 dadogót és 6 selypest, ez 20%; az 1902/1903-as tanévben 36 tanuló között 1 dadogót, ez 2,77%; az 1903/1904-es tanévben a 36 tanuló között nem volt beszédhibás; végül az 1904/1905-ös tanévben 35 tanuló között 1 selypes volt, ez 2,83% (Baló 1901–1905).

1953-ban Kanizsai Dezső a budapesti tanulók 1,54%-át találta súlyosan beszédhibásnak. 1963-ban a Gyógypedagógiai Tanárképző Főiskola egy budapesti kerületben végzett felméréséből kitűnik, hogy a tanulók 15–20%-a beszédhibás. Az 1970/1971-es tanévben a fővárosi beiskolázott első osztályosok 4,6%-a volt beszédhibás. Gacsó Mária logopédus 1977-ben a XII. kerületben a beiskolázandó gyerekek között 17,2% beszédhibást talált (szóbeli közlés).

Hajdú Erzsébet azt írja (1978), hogy 5-7 éves korban 32–35% között mozgott a beszédhibás gyerekek aránya, 1975 őszén 22,5% beszédhibást talált az első osztályosok között (1976), ugyanakkor az óvodákban 46,4%-ot állapított meg. Régi tanítóképzős diákkörömben is végeztek felméréseket tanítványaim: Bagi Zsuzsanna egy szigetszentmiklósi iskola alsó tagozatában 15%-os, gyakorlóiskolánk napközi otthonában pedig 22,4%-os beszédhibás arányt állapított meg; Laczik Éva egy alsó tagozatot megvizsgálva 25% beszédhibást talált (szakdolgozatok).

A helyesejtés mérését Zsolnai József kísérte meg (1976). Kétféle megoldást ad: az egyik szerint egy időre olvasott szövegben megszámolták a hibázási lehetőségeket, majd ezt összevetették a tanulók hibáival; a másik szerint egy megadott terjedelmű szöveget olvastak a tanulók, s a kórképet tanulónként összegezték. Felmérésem a második megoldáshoz hasonlít, de az összegezést hibatípusonként s nem tanulónként végeztem el, mivel engem az összkép és a változási tendencia érdekelt.

megmondaniuk, majd néhány bemutatkozó mondatot tanulmányaikról, érdeklődési körükről. Ezután másfél perces szöveget – egyetlen hosszabb bekezdést – vettem magnetofonra, Sütő András esszéregénye *Jön az erdő!* című fejezetének elejét (Anyám könnyű álmot ígér. Kriterion, Kolozsvár, 1972). Mivel az olvasást is elemzem, közlöm a felmérés szövegét:

Az elemi iskolában osztálytársaimnál hamarabb tanultam meg a betűvetést. A sikongó palatábla fölé hajolva, ebéd közben is mámorosan róttam a szavakat. Úgy éreztem: mindahánnyal egy-egy titkot csípek fölön. Még nem tudtam, mit kezdek majd velük, merre s mi végett indítok rohamot. De hogy leírtam a félelmetes szót: báró, máris többnek éreztem magam, majdnem egyenrangúnak a betűk rácsai mögé vetett fogalommal. A világ birtokbavételének illúzióját éltem át: szavaim egyes csapatának eszméltető, titkos erejét. Más örökségre – semmilyen ingó és ingatlan vagyonra – nem számíthattam. Az ősök tankönyvbe foglalt testamentumaira sem. Mivel sáfarkodtam volna? A magaméihoz tehát, közeli és távoli rokonoknál, új szavakat eprésztem. Degenyegesek, fazekas vándorszékelyek szekere körül ólálkodva egy-egy friss jelzőt, igét, ikerszót dugdostam a nyelvem alá, s rohantam szívdobogva, mintha kancsót loptam volna: ia-fia, ia-fia! Anyám nevetett: pap lesz belőlem. Kérkedtem valósággal, mi mindennek tudom az elfelejtett – vagy soha meg sem tanult? – nevét.

Sütő András szövegéről 2000-ben azt írtam, hogy nem különösebben nehéz. Igaz, hogy minden alkalommal megbeszéltük, mégis most már azt mondom, hogy nagyon bonyolult szövegről van szó. Szómagyarázatokra szükség van (*palatábla, testamentum, ingó és ingatlan vagyon, degenyegesek* 'kocsikenőcsösök', *székelyek, ia-fia*), még etimologizálásra is (*ia-fia*). Grammatikai összefüggéseket is tisztázni kell, pl. a *magaméihoz* mögött az 'én szavaimhoz, a magam szavaihoz, meglévő szavaimhoz' szerkezet húzódik meg. Az igeneves szerkezetek bizonytalan olvasása megértési problémát sejtet, ezeket is tisztázni kellett volna, mégpedig a hagyományos kérdésteztes mondat-elemzési eljárással, ti. ezzel lehet legjobban rávilágítani a tartalmi összefüggésekre (Adamik 1998)². A legnagyobb megértési problémát a szöveg hihetetlenül sok áttételt tartalmazó metaforikus jellege adja. A diákok a két utolsó felmérésen rákérdeztek az *új szavakat eprésztem* értelmére. Sütő stílusa

² Adamik Tamás A szöveg értelmezése című tanulmányában egy bonyolult latin mondatot elemez a generatív-strukturalista, a függőségi és a hagyományos magyar – kérdésteztes – mondat-elemzési módszerrel, s arra a következtetésre jut, hogy csak a hagyományos módszerrel lehet a tartalmi összefüggéseket kideríteni.

metaforikus jellegével a költészethez áll közel, s a metaforálás egészen biztosan a székelyföldi nyelvi hagyományban is gyökeredzik. Sütő a középiskolában választható anyag, nem biztos, hogy foglalkoznak vele, tehát idegen lehet a tanulók számára. (Zárójelben jegyzem meg, hogy a Kossuthszónokversenyeken a diákok kevés metaforát alkottak, kivételt a székelyföldiek képeztek, vö. Verbászi 2005. Tulajdonképpen felmérésem adta az ötletet ahhoz, hogy Sütő szövegén is tanítsam a metaforálást szöveggyűjteményemben, vö. Adamikné 2004). A fentiekén kívül a szöveg megértéséhez szükséges egy anyagi-kultúrtörténeti-történelmi háttér is (*báró, palatábla, vándorszékelyek, kancsót loptam volna*). Lehetséges, hogy a szöveg 1978-ban nem tűnt nehéznek, de hogy a mai olvasottságú diáknak nehéz, az biztos.

Minden tanulóról kiállítottam egy diagnosztikai lapot, amelyen az alábbi rovatok szerepelnek: *artikulációs hibák (ill. beszédhibák): a hangképzés hibái, a beszédhangok hibái, a beszédfolyamat hibái (hadarás, dadogás, pattogás, lepegés); helyesejtési hibák (ill. ejtésihibák): a beszédhangok hibái, a hangok egymásra hatásából származó hibák (időtartam, hangkapcsolatok); a szupraszegmentumok hibái (hangsúly, hanglejtés, tempó, szünet, junktúra)*. A diagnosztikai lapra minden hibásan ejtett adatot felvezettem, majd az adatokat összesítettem. Ily módon arról kaptam képet, hogy egy bizonyos kiejtési hiba a tanulók hány százalékának a beszédében fordul elő. Természetesen, egy tanuló beszéde több szempontból is kifogásolható. Feltétlenül meg kell említenem, hogy a felmérés eredetileg beszédtechnikai óráim része volt: egyrészt saját beszédhallásomat akartam így fejleszteni, másrészt egy diagnózis segítségével jobban meg lehetett tervezni a terápiát – hogy Nagy Adorján kifejezéseit kölcsönözsem. A tanulók megkapták a diagnosztikai lapokat, s visszahallgathatták a felvételt: sokan ekkor észlelték hibáikat, hiszen belső hallásuk, percepció bázisuk saját beszédüknek megfelelően működik. Megjegyzem, ilyen módszert jó légkörben lehet alkalmazni, s ezt mindig sikerült megteremteni.

A mérés tehát spontán szövegből, felolvasásból és utólagos vizsgálatból állt (a beszédhibás tanítójelölteket a logopédus is megvizsgálta, logopédiai kezelésre a tanárképző főiskolai képzésben is van lehetőség; a tanítóképzős csoportban egy súlyos laterális szigmatizmusban szenvedő tanuló volt, a tanárképzős csoportban pedig egy súlyosan dadogó).

A 2005. évi felvétel után az összbenyomás a következő volt. Most is alig volt olyan hallgató, aki érthetően mondta volna be a nevét, a szalagon a legtöbb vezetéknevet nem lehet érteni, a keresztnévet inkább. Feltűnő volt a gyors tempó, a monotonia, bár a legtöbben jól tagolták a szöveget. A mondatvég dallamának a felkapása, az ún. kunkorítás most nem volt jellemző. Az olvasáson viszont érezhető volt a rutin hiánya. Az egyik hallgató beszédében hallható volt némi regionális – dunántúli – jelleg (*indittok*), természe-

tesen, ez a változat nem hiba (kár, hogy a hallgatók nem őrzik meg kiejtésükben a tájnyelvi ízeket). Egy kétnyelvű diák beszédében az orosz intonáció nyomai voltak felfedezhetők.

Kísérleti eredmények

A táblázatban a csillag az enyhébb eseteket jelenti.

Hibatípus	1978	1989	2000	2005
Artikulációs hibák				
[S] hangok				
lateralis	4,1 %	–	–	–
interdentalis	4,1 %	5,5 %	3,3 %	–
stridens	4,1 %	–	–	–
stridens*	37,5 %	72,2 %	56,6 %	17,3 %
[s] hangok				
lateralis	4,1 %	–	–	–
interdentalis	4,1 %	5,5 %	–	–
addentalis	–	–	3,3 %	–
interdentalis*	4,1 %	–	–	–
stridens*	–	–	56,6 %	4,3 %
[r] hangok				
uvularis	4,1 %	–	3,3 %	–
renyhe képzés*	33,3 %	61,1 %	43,3 %	21,7 %
Dadogás	–	–	3,3 %	–
Hadarás	12,5 %	–	–	–
hadarás*	–	–	–	13,0 %
Leppegés	8,3 %	–	3,3 %	–
Pattogás	–	–	10,0 %	–
Helyesejtési hibák				
nazális magánhangzók	12,2 %	33,3 %	6,6 %	26,0 %
[] (illabiális)	8,3 %	16,6 %	3,3 %	8,0 %
[ɛ] (labializált)	12,5 %	5,5 %	16,0 %	4,3 %
[o] (zártabb)	8,3 %	–	–	–
[a:] (zártabb)	12,5 %	–	–	–
[kʰ] (aspirált)	4,1 %	–	–	4,3 %
A beszédhangok egymásra hatásából származó hibák				
magánhangzó-kivetés	29,3 %	5,0 %	–	13,0 %
mássalhangzó-kivetés	4,1 %	5,0 %	–	–
magánhangzó-rövidítés				
az [a:], [e:] is rövid	12,5 %	72,2 %	33,3 %	21,7 %
erős	37,5 %	–	46,6 %	43,4 %
enyhe	54,1 %	27,7 %	20,0 %	26,0 %
mássalhangzó-rövidítés	41,6 %	11,1 %	–	8,0 %
mássalhangzó-nyújtás	50,0 %	33,3 %	–	–

A szupraszegmentumok hibái				
nincs mondat hangsúly	16,6 %	5,5 %	40,0 %	–
nincs szólam hangsúly	33,3 %	5,5 %	16,6 %	
túlhangsúlyozás	12,5 %	–	–	4,3%
névutó, kötőszó hangsúlyozása	4,1 %	–	3,3 %	–
szóösszetétel rossz hangsúlya	8,3 %	16,6 %	23,3 %	4,3%
a mondatvég lebegtetése	25,0 %	27,7 %	3,3 %	8,0 %
a mondatvég felemelése	20,8 %	5,5 %	10,0 %	17,3 %
a mondatvég erős leejtése	8,3 %	5,5 %	10,0 %	--
a tagolás hiánya	8,3 %	5,5 %	10,0 %	4,3 %
a kiegészítendő kérdés dallama	4,1 %	22,2 %	3,3 %	4,3 %
beékelésnél nincs szünet	16,6 %	55,5 %	23,3 %	–
túl gyors tempó	33,3 %	27,7 %	40,0 %	13,0 %
gyors tempó*	–	–	–	26,0 %
magasabb hangfékvés	12,5 %	–	86,6 %	17,3 %

Egy megjegyzést szükséges tenni a táblázat kategóriáihoz. A logopédiai szakirodalom nem különbözteti meg a helyesejtési hibákat a beszédhibáktól; az enyhébb jelenségeket is beszédhibáknak számítják. Innen adódik az a nagy különbség, ami a beszédhibások százalékarányát illeti a logopédiai és a beszédművelő tanulmányokban. A beszédhibások 30-40%-os arányában benne lehetnek azok az enyhébb esetek is, melyeket mi kiejtési hibáknak minősítünk. Tanulságos ebből a szempontból Kanizsai Dezső adata (Vértes O. 1956): a budapesti tanulók 1,54%-át találta súlyosan beszédhibásnak, elkülönítette tehát a könnyebben javítható, enyhébb eseteket. (Kanizsai Dezsőnek az volt a híre, hogy az arc formájából tökéletesen meg tudta állapítani a beszédhibát, anélkül, hogy a páciens kinyitotta volna a száját – Vértes O. András közlése.) Kanizsai Dezső adata is indokolja, hogy ajánlatos az enyhébb eseteket elkülöníteni, és kiejtési hibának vagy ejtészhibának minősíteni. A beszédművelő tanárok különbséget tesznek a beszédhibák és a kiejtési hibák között. Kiejtési hibának a normától való kisebb fokú eltéréseket nevezük (Vértes O. 1956)³, az olyan modorosságokat, mint az [a] illabiális ejtése vagy az [ɛ] labializált ejtése (régebben tréfásan Böbe baba-beszédnek hívták); az enyhe fokú, könnyen javítható susogás és sziszegés, a renyhe [r] is ejtészhiba, modorosság vagy a zárt szájú beszéd következménye. A táblázatban csillaggal jelölt enyhébb esetek kiejtési vagy helyesejtési hibák. Az ideai felmérésben nem volt beszédhibás tanuló, helyesejtési hibát is kevesebbet észleltem.

³ A magyar nyelv könyve hangtani fejezetében különbséget tettem a beszédhibák és a kiejtési hibák között, s megkísértem a kiejtési hibák csoportosítását és leírását (A. Jászó 2004).

Legalább ötféle változás állapítható meg: 1. terjed a renyhe képzésű, egypördületű [r], 2. terjed az orrhangzós beszéd, 3. általános tendencia a hosszú magánhangzók rövidülése és 4. a gyorsuló beszédtempó. 5. Ezekhez fel lehet venni ötödikként egy mássalhangzó-változást, melyet hangeltolódásnak nevezek, azt hiszem, joggal. Nézzük meg ezeket sorjában.

1. Feltűnő volt a renyhe, egypördületű [r], a tanulók csaknem negyede beszélt lazán. Kassai Ilona Fonetikájában mérései alapján az egypördületű [r]-t már általánosnak tartja. Talán ezt még korai kijelenteni, én nem észleltem minden tanuló beszédében, csak egynegyedükében. Korai lenne „eltemetni” az erőteljes [r]-t, már csak azért is, mert hátha még meg lehet menteni. Emlékezzünk arra, hogy Kodály a magyar kiejtés sarokkövének tartotta, mivel erőteljességétől függ az egész beszéd erőteljessége.

2. A másik feltűnő jelenség az orrhangzós beszéd viszonylag magas aránya volt (26%), oka lehet a renyhe artikuláció – nem működik rugalmasan a lágy szájpadlás és vele együtt az uvula –, ám oka lehet a médiasztárok orrhangzós beszédének az utánzása: azt hiszik, ez a szép, s a média nagy tekintélye alapján elfogadják. Sajnos, több bemondó beszéde orrhangzós (egyikükről azt írta mostanában a Mikro műsorajánló, hogy szép az orgánuma). Tanítványaim nemegyszer meg is fogalmazták, hogy a magyar artikulációs bázis jellemzője a magánhangzók nazális ejtése. Nehezen lehetett őket meggyőzni az ellenkezőjéről, mert környezetükben többnyire a nazálist ejtést hallhatták.

3. Most is a legfeltűnőbb kiejtési hiba a magánhangzók röviden ejtése (Gósy 1997), 2000-ben azt állapítottam meg, hogy az arányok eltolódtak a 20 évvel azelőtti állapothoz képest: másfélszeresére nőtt a mindent röviden ejtők száma, s háromszorosára azoknak a száma, akik az [a:] és az [e:] magánhangzókat is röviden ejtik. A 2005. évi adatok megerősítik ezt a tendenciát, az enyhén röviden ejtők száma nőtt. Az [a:] és az [e:] röviden ejtése pattogó beszédet eredményez, ezek az esetek a táblázatban a magánhangzó-rövidítésnél szerepelnek. A pattogó beszéd további kritériuma a minden szót hangsúlyozás, s ez valóban kellemetlen, pergő beszédet eredményez. Ilyen szélsőséget csak 2000-ben tapasztaltam – ez az adat szerepel a pattogás rovatban –, most nem észleltem pattogó beszédet. Az enyhén röviden ejtők egyrészt nem minden szóban rövidítenek, másrészt általában a felső nyelvál-lású hosszú magánhangzókat ejtik röviden, harmadrészt a toldalékos, tehát hosszabb szóalakban lévőket. A mindent röviden ejtők a középzárt magánhangzókat is rövidítik, tulajdonképpen nincsen beszédükben szóvégi hosszú magánhangzó.

4. A beszédtempó gyorsnak mondható, bár a legutóbbi adatok nem tükröznek feltűnően gyors beszédet. Két esetben a nagyon gyors tempó az [a:] és az [e:] röviden ejtésével járt együtt. A legutóbbi felmérésben egyetemisták

vettek részt, törekedtek a jó hangsúlyozásra, a szünettartásra, ez nyilvánvalóan hatott a beszédtempóra, nem volt túlságosan gyors; a szóhatár eltolódását is csak egy esetben észleltem (*a zelemi*). Spontán beszédük viszont a szokásos, az érthetlenségig menő hadarás volt.

5. Az 1989-es felmérés után óvatosan állapítottam meg, hogy talán új jelenség a [b] spiratizálódása veláris magánhangzók között: *szívdoβogva*. A [v] helyett is gyakran a bilabiális spiránst lehetett hallani: *szaβakat, hajolβa, miβel*. A 2000. évi felmérésben mindegyik hallgató beszédében érzékelhető volt a bilabiális spiráns. A legutóbbi felmérés igazolta ezt a megfigyelést, az előbbi adatokhoz hozzájárult a *táβoli*. Több esetben nazalitással párosult a spirantizált ejtés. A régebbi és a legutóbbi felmérésekben a *degenyegesekben* zöngés mediopalatális spiráns [ɣ] hallatszott a [g] helyett, a beszélőknek mintegy fele ejtette így a szót. A legutóbbi felmérésben a *magaméihoz* [g]-je is mediopalatális spiránsnak, [ɣ]-nek hallatszott. Sokszor hallani ezt a hangot az *igen* módosítószóban. Elképzelhető, hogy elkezdődött egy második hangeltolódás. A jelenség megvan némely nyelvjárásban, de ez esetben nem nyelvjárási ejtésről van szó. Esetleg társadalmi réteghez vagy korosztályhoz lehet kötni ezt a jelenséget; érdemes volna szociolingvisztikai módszerekkel megvizsgálni.

A fiatalokra jellemző lökészerű beszédet egyetlen lány produkálta a 2005-ös felmérésben. A Ferenczy Géza által leírt nyekergést viszont több esetben hallottam (17,3%), állítólag elsősorban értelmiségi nőkre jellemző.

Az olvasásról is szükséges néhány szót ejteni, bár a mostani felmérésben az egyetemisták általában értelmezve, helyesen olvastak.

1978-ban mindenki jól olvasott, 1989-ben már sok olvasási hibát vettem észre, de még nem volt feltűnő a rossz olvasás, nem is írtam róla. 2000-ben az olvasás tragikusnak volt mondható, az akkori hibákat most nem közlöm (Adamikné 2000). Akkor mindössze két hallgató olvasott hibátlanul, négyen-öten apró tévesztésekkel, melyek mindig előfordulnak. A többség azonban sokat hibázott, három főiskolás olvasása pedig alsó tagozatos szinten volt, azaz szavanként olvastak, mint a funkcionális analfabéták. Az is árulkodó tény volt, hogy olvasáskor sokan megemelték a hangjukat, a természetesnél sokkal magasabb hangfékvésre váltottak, mint a régi elemi iskolások vagy a keveset olvasó öregek. A 2005. évi, mostani felmérésben is volt egy szavanként olvasó egyetemista, sokat hibázott a tanulók 26%-a, keveset a 30,4%, emeltebb hangfékvésben csak 17,3% olvasott. Jó hangsúlyozásuk, szünettartásuk azt bizonyította, hogy értették a szöveget, felolvasásuk azonban rutintalanságot tükrözött.

A bizonytalan olvasást jellemzik a félreolvasások, az újrakezdések, a betoldások, a hezitálások, a mást olvasások.

A félreolvasások a szöveg meg nem értéséből fakadnak: *mit kezdjek, mint mindennek*.

Az újramezdések néhányuk olvasásában fordultak elő: *so-soha, ha-hamarább, sza-szavaim, esz-eszméltető, testa-testamentumaira, testama-testamentumaira, tastamu-testamentumaira, testamen-testamentumaira, csaptának-csapatának, sáf-sáfarkodtam, szívdo-szívdobogva, ús-ősök, illúziájá-illúzióját*. Újrakezdés *metatézissal: gama-magaméihoz*. Egyberántott szó megismétlése: *szakat-szavakat*. Ismétlés anticipációval: *ikar ígét ikerszót*.

Érdekes az igenevek olvasásakor tapasztalható hezitációs szünet: *tan-könyvbe* *foglalt testamentumaira* (kétszer is előfordult), *szekere körül* *ólálkodva*, az igenév képzőjének leválasztása: *szívdobog* *va*. Másutt is előfordult: *egyes* *csap-csapatának, dugdostam* *a nyelvem alá, szeke-re* *körül*.

Az utolsó mondatban csaknem mindenki mást olvasott: *meg nem tanult nevét*. Egy nehéz mondat egy esetben teljesen félresikerült: *degenyesek, fazekasok* (itt két szót kihagyott a felolvasó). Előfordult a *vele* (<*velük*), *mögött* (<*mögé*), *betű* (*betűk*). Mindenképpen meg nem értésről tanúskodik a *szemléltető* az *eszméltető* helyett. Mást olvasás az *ősök tankönyvébe*. Egy esetben fordul elő a *hamarabb a hamarább* helyett, a *s merre s mi végett, ingó vagy ingatlan*.

Az utolsó mondat felolvasása nehéz, a beékelt mondatot kérdő intonációval kell olvasni, ezt egyetlen diák oldotta meg.

Következtetések

1. Elméleti szempontból fontosnak tartom a beszédhibák és az ejtészhibák (kiejtési hibák) elkülönítését. Vértes O. András a következő meghatározást adta: A beszédhiba nagyobb fokú eltérés, az ejtészhiba kisebb fokú eltérés a kiejtési normától. A kiejtési norma nincsen rögzítve, de van róla elképzelésünk a magyar artikulációs bázis jellemzői alapján. Ha megadjuk a kiejtési hibákat – vagyis azokat az eseteket, melyek semmiképpen sem normatívak –, közelebb jutunk a kiejtési norma körülírásához. A kiejtési hibák osztályozását és leírását elvégeztem A magyar nyelv könyve hangtani fejezetében, felmérésemnek ez az elméleti alapja.

Nem tartom indokoltnak az enyhe, könnyen javítható eseteket beszédhibának minősíteni. Sok esetben nincs is sem organikus, sem motorikus ok, hanem modorosság, többnyire rossz médiaminta követése. A zárt szájú, renyhe hangképzés motorikus ok, de odafigyeléssel könnyen javítható volna.

2. Változott-e húsz év alatt a főiskolások kiejtése? A feltett kérdésre igennel válaszolhatunk. Gyorsabb a beszéd, rövidek a magánhangzók, néme-

lyek beszédéből eltűnt a hosszú-rövid oppozíció, terjed az orrhangzós beszéd, joggal aggódhatunk a pregnáns [r] eltűnése miatt, s egészen biztosan megfigyelhető egy enyhe hangeltolódás. Természetesen, felméréseim nem reprezentatívak, nem nyugszanak nagy korpuszon, de mivel hosszú időt foglaltak át, azonos szövegen, azonos módszerrel készültek, jelzésértékűek.

A magyar szakos és az idegen nyelv szakos egyetemistákról sokkal jobb kép alakult ki, mint a nem magyar szakos tanárjelöltek beszédéről, a 2000. évi felmérés erős figyelmeztetés volt. Jó volna a középiskolában többet foglalkozni a beszéddel, a felolvasással. A nem magyar szakos tanárjelölteknek pedig kötelezővé tennék egy beszédművelés-felolvasás kurzust, nem a retorika helyett, hanem mellette.

3. 1986-ban egy amerikai campus közepén egy nagy épületen a következő feliratot láttam: „remedial reading”, azaz javító olvasás. Ide utalták azokat az egyetemistákat, akik nem tudtak olvasni. Remélem, nekünk nem kell ilyen intézményt létesítenünk, de hogy a diákok beszédével és olvasásával törődnünk kell, az biztos. Tanítványaink rutintalan olvasása aggasztó, már csak azért is, mert követendő példák lesznek, továbbá azért is, mert az irodalmat sok szép felolvasással lehet megkedveltetni, s a tanárjelöltek többsége nem szeret felolvasni.

Az olvasástanítás módszerét az 1978-as tanterv meg nem bocsátható módon szétzüllesztette, rossz irányba terelte: a szóképes olvasás technikájához tartozó találgatás miatt nem olvassák helyesen a szövegeket, emiatt sok a félreolvasás; s a szóképes olvasással együtt járó néma olvasás miatt kiment a divatból a felolvasás, tanáré, tanítványé egyaránt. Egy emberöltő kellett ahhoz, hogy végre megértsék az okokat, ez most talán megtörténik; s egy másik emberöltő fog rámenni a javításra. Sajnos, a tanterv körül zajló események nem megnyugtatóak.

Irodalom

- Adamikné Jászó Anna: Változott-e húsz év alatt a főiskolások kiejtése és olvasása? In: *Beszédkutató 2000*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Bp., 2000, 124–131.
- Adamikné Jászó Anna: *33 téma a szövegértő olvasás fejlesztésére*. Holnap Kiadó, 2004.
- Adamik Tamás: A szöveg értelmezése. In: Havas László szerk. *Bevezetés az ókortudományba I*. Kossuth Lajos Tudományegyetem, 1998, 37–65.
- Adamik Tamásné – Cs. Nagy Lajos: Tanítóképzős hallgatók kiejtésének vizsgálata. *A Budapesti Tanítóképző Főiskola Kiadványai 4*. Tudományos Közlemények I. 1979, 80–90.
- Baló József felmérései. In: *A Budapesti Állami Elemi Tanítóképzőintézet Értesítője* 1900–1901: 100; 1901–1902: 94; 1902–1903: 111; 1903–1904: 89; 1904–1905: 44
- Ferenczy Géza: Egy terjedő kiejtési hiba: a „nyekergés”. *Nyr.* 86: 17–24

- Gósy Mária: Semleges magánhangzók a magyar beszédben. *Nyr.* 121: 1997, 9–19.
- Hajdú Erzsébet: Logopédiai ismeretterjesztés Orosházán. *Tanító* 1978. 11: 5–8
- Jászó Anna: A kiejtési norma érvényesülése főiskolai hallgatók beszédében. In: *A magyar nyelvi norma érvényesülése napjaink nyelvhasználatában*. Szerk.: Kemény Gábor – Kardos Tamás. MTA Nyelvtudományi Intézet. 1994, 169–176.
- A. Jászó Anna szerk.: *A magyar nyelv könyve*. Hetedik, átdolgozott és bővített kiadás. Trezor Kiadó, 2004 (első: 1991)
- Kassai Ilona: *Fonetika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, 1998.
- Nagy Adorján: „Diagnózis” és „terápia” a magyar kiejtés dolgában. *Nyr.* 79 (1955): 282–288.
- Sarbó Artúr: A hibás beszédű tanulók statisztikája Magyarországon. *Orvosi Hetilap* 45 (1901): 330–332, 347–349.
- Sarbó Artúr: *A beszéd összes vonatkozásaiban, különös tekintettel a gyermekkorra*. Athenaeum, Bp., 1906.
- Verbászi Judit: Szóképek a versenybeszédekben. In: A. Jászó Anna – Aczél Petra szerk. *A szóképek és a szónoki beszéd*. Trezor Kiadó, 2005, 89–106.
- Vértés O. András: A beszédhibákról. *Nyr.* 80. 1956, 343–354.
- Zsolnai József: *Anyanyelvtanítási kísérlet a kommunikáció-kutatás eredményei alapján* (1971–1975). Kaposvár, 1976.

KEREKES BARNABÁS

Hangzó beszédünk néhány jellegzetes hibája

Az elmúlt években számomra ismeretlen ún. „megmondó” emberek sok-sok olyan rossz tulajdonságomra hívták fel a figyelmemet, amelyekről korábban nem is tudtam. Szomorúan értesültem arról, hogy kirekesztő vagyok, sőt rasszista; folyamatosan megsértem a rádióhallgatók, a tévénézők, Baár-Madas-beli növendékeim s általában is a velem kapcsolatba kerülő fiatalok személyiségi jogait; megalázom őket, sőt a környezetüket is! S eddig ugyan nem tudtam róla, de „jó szándékú” emberek szembesítettek eddigi rejtett énemmel, s így kiderült: irritálnak a színes bőrűek, a nyomorékok, a homoszexuálisok; meg egyébként is: nagyképű vagyok, pöffeszkedő, mindenkinek mindent előírok, a politikai szélkakas hozzám képest maga az örök időkre rögzült, lecövekelt állandóság.

Mindezek az önmarcangoló gondolatok akkor kerítettek hatalmukba, amikor mai előadásomnak címet választottam. Mert ha egy sajátos szabadságértelmezés szerint igaz az, hogy mindenki azt tesz, amit akar, úgy beszél, ahogy neki tetszik, akkor nagy-nagy merészség, más szempontból mérhetetlen jogtiprás, hogy kiejtési hibákról merek beszélni; pedig ezt fogom tenni, huszonhatféle rendellenességre hozok példá(ka)t.

Azt tanultam: gondolatainkat igyekezzünk világosan, a kommunikációs helyzethez igazítva pontosan megfogalmazni, s írásban is, szóban is igyekezzem magam megértetni. Törekedjem arra, hogy megértsenek, s ne félreértsenek; az igényes köznyelvi normához igazodó beszéd- és írásmóddal legyek segítségére kommunikációs partneremnek abban, hogy éppen azt értse, amit közölni szeretnék vele. Rajtam ne múljon a siker, miattam ne mozgósítson fölös energiákat az engem hallgató, a pontatlan fogalmazás, a helytelen mondattagolás vagy éppen az összevissza hangsúlyozás miatt.

Ha témámhoz ebből az alapállásból közelítek, akkor talán igazam lehet, ha azt mondom: a következő rádiós példák közlői bizony nem tettek meg mindent annak érdekében, hogy hallgatóik megérthessék őket. S mielőtt a kiválasztott részleteket meghallgatnánk, egyetlen mondattal hadd indokoljam meg témaválasztásomat. Negyven évvel az első kiejtési konferencia után ugyan mivel foglalkozzunk, ha nem azzal, hogy milyen jellemzői vannak a mai közbeszédbeli kiejtésnek. Példáinkat a Magyar Rádió archívumából vettük; sajnos nem „felbérelt” megszólalók szándékos, mulattatásra szánt mondatait halljuk.

Érdeemes megfigyelnünk a következő példánk tagolását:¹

Hogyhogy ilyen alacsony a minimális lakbér ebben a | gazdasági helyzetben, ^sokan itálra költik a fizetésüket és | fillérekért laknak, ^egyes lakások lakbére | viszont indokolatlanul nagy.

Rejtvény: ki a legdolgosabb, legtalentumosabb ember: Magda vagy a férje? Nincs ennél derekabb, különb ember, dolgosabb, talentumosabb, ^ Magda, ennél a maga uránál a Föld kerekén!

Büszkék vagyunk a hosszú magánhangzóinkra; a következő mondatot hallva is? S a tagolás segíti-e a pontos megértést?

Szőke, törékeny, ^ibolyakék ^szemű asszony nyit ajtót.

(Ejtése: szőke)

Átírjuk-e az irodalomtörténeti munkákat, vagy inkább érdemes az értelmező helyesejtését megtanulni?

Nem érdektelen tehát meghallgatnunk, hogyan vélekedik például a primadonna, Déryné, ^Katona ^Józsefről.

S itt is!

De játsszuk el a jelenetet! Te vagy a legkisebb, ^Zoli, te leszel Vackor.

Egy találós kérdés: hányan beszélgetnek? S ha valaki nem ismeri a filozófiatörténetet, hadd higgye azt, hogy hárman?

Hallgassanak meg egy képzelt beszélgetést, amelynek szereplői: IV. Kelemen pápa, | Bacon pártfogója, | és Roger Bacon.

Mondják: A hatásos színészi játéknak fontos kelléke az érzelmi hangsúly, súlyos hiba hát bántani művészeinket ennek alkalmazásáért. Isten ments

¹ Technikai okok miatt csupán a kifogásolt jelenséget ábrázoljuk. A jelölési rendszer a példatár végén található.

bárkit is igaztalanul megróni, de következő mondatunkat hallgatva csöndesen megkérdem: a béke hogyan szokott fakadni?

Fakadjon e bot nyomában a béke | és áldás li-lioma!

A köznap beszédben is, kiejtési versenyeken is sűrűn tapasztaljuk, hogy összetartozó szókapcsolatok esnek szét a mellérendelő kötőszók előtti fölös megszakítás miatt. Íme!

Minden további csak rajtad áll | vagy bukik.

Egyre többször halljuk a határozott és a határozatlan névelők indokolatlan nyomatékolását, itt van három példa:

A^rövid külföldi hírek után részletes hazai beszámolókkal folytatjuk az Esti Magazint.

A^konyha használata tilos!

Egy^darabon elkísérlek.

S persze az egy névelőt és az egy számnevet is gyakran összecserélik.

Ne^egy összegben, hanem részletekben kelljen kifizetnie azt.

Okkal kérdezhajjuk: az át itt névutó vagy igekötő?

Munkája körül évszázadokon át^folyt a vita.

S mi a szerepe a túl szónak a következő kérdésben?

Mennyiben járulhat hozzá az anyaország a határon túl^élő magyarok egzisztencia-teremtéséhez?

Nem hiszem, hogy akad olyan – a kiejtés törvényszerűségeivel foglalkozó – szakkönyv, amelyik a nyomósító szerepű is kötőszó hangsúlyozását javasolná következő példáinkban, s nem az is által nyomósított részt emelné ki.

Itt természetesen van egy elvi kérdés is.

A kiszabható építésrendészeti bírság összegének mértékét is^jelentősen megemelte.

S vajon mi indokolja a hátravetett igekötő kiemelését itt?

Ez a variánsrendszer fokozatosan alakulhatott ki.

Sajnos, nem egyedi hiba a határozóragok szükségtelen hangsúlyozása sem.

Hosszas vajúdas után megismertettük a magyar utazó közönséggel, hogy Törökország nemcsak Isztambulból áll.

Meg az egyéb szakaszrők nyomatókolása sem:

Figyeljük meg, hogyan bővíti a kertészkedés képzetvilágát, az egész emberi sors kifejezőjévé.

S hányszor halljuk az összetett szavak széthangsúlyozását! A harmadik példa különösen elgondolkodtató, hiszen az óvodások okkal hihetik, hogy a szőnyeg és a nápolyi egyaránt morzsa.

Mi ez a szabad[^]orvosválasztás?

Nem minden természetszerető emberből lesz környezetvédelmi szakember. A természetvédő automatikusan környezetvédővé válik
A szőnyeg és a nápolyimorzsa.

Figyeljük a mondatok utolsó szavának erős hangsúlyát a következőkben:

A Fővárosi Tanács adta meg erre a lehetőséget a Fehérhajó utca öt szám alatti házban. Kétezerre nőtt az évek folyamán a beiratkozott olvasók száma.

Továbbá az igei állítmányok és állítmányrészek indokolatlan nyomatókolását.

Én egy köztisztviselő vagyok, a Környezetvédelmi Minisztériumban dolgozom, és ott a levegőtisztaság-védelemmel foglalkozom.

Mai szóhasználat: mindkét kiadványtípus bizonyosfajta közművelődési funkciót látott, illetve lát el.

A kiegészítendő kérdésekben gyakori jelenség a kérdő névmásnak járó hangsúly átcsúszása egy másik szóra.

Mégis, kinek a dolga a rokkantak érdekvédelme?

Hogyan férhet ez össze?

Az eldöntendő kérdéseket egy dallamcsúccsal szokás ejteni, s az az utolsó előtti szótagra esik. A következő mondatban hány „egy dallamcsúc” van?

*Közeledik a húsvét↑, Anna↑ a saját↑ festésű↑
tojásokkal↑ ajándékozta meg a locsolkodó↑kat?*

Babona, hogy a jelzős szerkezetekben mindig csak a jelzőre kerülhet nyomaték. Ha ezt valaki elhiszi, effélék sülnék ki belőle.

E két utóbbi a terem elején, közel a széles^folyosóra nyíló két^ablakhoz, egy-egy széken ült.

Hogy a honfoglaló magyar harcos mellé a ló fejét és négy^lábát is eltemették.

Némelyik, mint például a csuka, sokkal kevesebbet eszik a nyári^forróságban, mint alacsonyabb hőmérsékletnél.

Kiemeltek egy nagy^követ a vízből, és alatta hemzsegték a rákok.

S ha a mellérendelő szókapcsolatokban nem sikerül egyforma hangsúllyal ejtenünk annak két tagját, félreérthető, sőt mulatságos megállapításokat hallhatunk.

Két|-**há**rom napos munkaértekezlettel számolnak, és...

Az emlősök, madarak, hüllők többsége tehát tavasszal|-**nyá**ron szaporodik.

Egy példa a birtokos szerkezetek pontatlan, ennél fogva félreérthető ejtésére:

Kigyulladt a svéd kormány^épülete, de senki sem sérült meg.

Meg szóljunk arról is, hogyan sikkad el a még nyomósító szerepe!

A hozzászólások hangja természetesen^még változatosabb.

Minthogy azonban a külgazdasági feltételek nagyobb mértékben romlottak, mintsem arra számí-

tani lehetett, ^még következetesebben kell végrehajtani az elfogadott határozatokat.

Két példa arra, hogyan változik meg egy mondatrész szerepe a helytelen hangsúlyozás következtében, azaz: miként lesz részeshatározó a birtokos jelzőből.

Nyíregyházi stúdióink munkatársa, Ágoston István számol be a lengyel és a magyar építési miniszternek | az épülő kabai cukorgyárban tett közös látogatásáról.

Felcsendült^Lisztnek | Mecseknádasdon komponált és ritkán hallható kórusműve.

S végül, stílszerűen: kacagjunk vagy ne kacagjunk?

És megint kacagott, jaj, de^hogyan kacagott!

S a tanulság? Maradok ókonzervatív ember; továbbra is azt tartom: törekedjünk arra, hogy értsük, s ne félreértsük egymást.

(A példamondatok kiejtési hibáinak jelölésére a rádióműsor megszokott jelölésrendszerét alkalmaztuk.)

A Beszélni nehéz! jelölésrendszere

Írott jelölés	Számítógépes jelölés	Elnevezés
....	<i>Döntött</i>	gyenge szakaszhangsúly
—	<u><i>Döntött</i></u> és aláhúzott	közepes szakaszhangsúly
⋯	<i>Döntött</i> és félkövér	emelt erejű szakaszhangsúly
≡	<u><i>Döntött</i></u> , aláhúzott és félkövér	fő-, mondathangsúly
⤴	^	szókapcsolás
⋮	: (félkövér kettőspont)	rövid szünet
		átlagos, sima szünet
		hosszú szünet

Számítógéppel a beszédművelésért A köznyelvi zárt *ĕ*

BUVÁRI MÁRTA

Miért köznyelvi?

A Bárcai Alapítvány és a MorphoLogic Kft. bemutatója

Mindketten, Mészáros András is, én is a 40 évvel ezelőtti egri kiejtési konferencián elhangzott vita nyomán kezdtünk el a nyílt *e* – középzárt *ĕ* kérdésével foglalkozni, ezért neveztük el alapítványunkat Bárcai Gézáról, aki akkor az *eĕ*-zű kiejtés igényesebb köznyelvi normaként való elismerése mellett érvelt. [1] Egyúttal az ő emlékének is tisztelgünk jelen előadásunkkal halála 30. évfordulója alkalmából (1975. november. 7.).

Először is két fogalmat kell tisztáznunk.

Általában zárt *ĕ*-ről (szakszerűbben középzárt *ĕ*-ről), *ĕ*-zésről szoktak beszélni. Pedig az egyetlen *e* fonémát használók kiejtéséből nemcsak a középzárt *ĕ* hiányzik, hanem a nyílt *e* is, megvalósuló *e* hangjuk a kettő között lebeg, vagy nyíltabb, vagy zártabb, vagy alkalmilag változik. [2] Ez műszerrel is kimutatható. (30 évvel ezelőtt az ELTE Fonetikai Tanszékén Bolla Kálmán segítségével végzett kísérletem szerint a nyílnak vagy zártanak egyértelműen fel nem ismerhető *e* hangok egyik formánsa a nyílt *e*-re, másik a zárt *e*-re jellemzőnek felel meg. [3]) 2003. novemberi budapesti kiejtési konferenciánkon Bolla Kálmán egyenesen azt fejtette ki, hogy a nyílt *e*-t fenyegeti veszély. [4] Ezt erősíti Sente Imre ugyanott felolvasott írása, amelyben javasolta az *ĕ*-zés kifejezést. [5] Mivel ezt egy kicsit nehézkes kimondani, mi azóta az *eĕ*-zés kifejezést használjuk.¹

A másik tévedés, hogy általában besorolják az *eĕ*-zést a nyelvjárási jelenségek közé. Igaz, hogy a nyelvjárásokban él a legtisztábban, de nem egyetlen nyelvjárásban, hanem majdnem mindben, és a vidéki városi, művelt nyelvben is. A *köznyelv* fogalmának többféle felfogása létezik: **1.** az irodalmi nyelv beszélt változata; **2.** a művelt, ill. a városi emberek beszéde; **3.** közös, mindenki által értett nyelvváltozat (köztes nyelv). Az első megfogalmazás szerint tehát az *eĕ*-zés nem köznyelvi, a második és harmadik szerint azonban igen. Regionális – magyarul táji – köznyelvnek is szokták nevezni. Mi

¹ A lektor véleménye szerint meggondolandó, mivel az *ĕ* nemcsak az *e*-vel áll oppozícióban, hanem még legalább 8 köznyelvi hang helyén szerepel a nyelvjárásokban.

nem nyelvjárási szinten foglalkozunk vele, hanem köznyelvi szinten. A mai kor rugalmasabb, mint az I. egri kiejtési konferencia ideje és az azt követő évtizedek voltak. Akkor, bár több nyelvész elismerte, hogy a nyílt *e*-t és a zárt *ĕ*-t megkülönböztető kiejtés szebb, Lőrincze Lajos azt mondta, aki tudja, biztatni kell, hogy tartsa meg, Deme László hangoztatta, hogy „a zárt *ĕ* szívesen látott vendég a köznyelvben”, valójában azonban csak megtúrt volt, vagy még az sem. A Magyar Rádióban bemondó máig sem használhatja! Most sokkal inkább elképzelhető, hogy kétféle normát ismerjünk el.

Az *e-ĕ* megkülönböztetés a magyar nyelv ősi és szerves része. Az ősiséggel kapcsolatban elég arra utalni, hogy minden finnugor nyelvben megvan. A hangrendszerben határozottan helye van: alsó, középső és felső nyelvválás: *e-ĕ-i*. (A nyelvtanban betöltött szerepével, rendszerszerűségével Mészáros András részletesebben foglalkozik.)

Teljes értékű fonémapár, jelentésmegkülönböztető szerepe jóval nagyobb, mint az *i-í*, *u-ú*, *ü-ű* hangpároké, amelyeknek mindnek van betűjelük, vagy éppenséggel a *j-ly* betűpáré (itt hangpárról nem is beszélhetünk). Már szótári alakokból is elég sok azonos alakú szó van *ĕ* nélkül [pl. *szeg* (i) / *szég* (fn)], de ha a toldalékolt alakokat is hozzávesszük [pl. *eszēm* (fn) – *észēm* (i), *vetĕttem* (vet) – *vĕttem* (vĕsz); stb.] ezres nagyságrendű az *eĕ* nélkül összetéveszhető alakok száma, már csak azért is, mert két igerag is azonos *ĕ* nélkül: *-tek* (múlt i. t. sz. 3.), *-tĕk*: (jelen i. t. sz. 2.). Nyilvánvaló, hogy (eredetileg) nem lehet azonos két igealak olyan nyelvben, amely rendszerint nem teszi ki a személyes névmást. A legtöbb magas hangrendű, *t* végű ige cselekvő és műveltető alakja összetéveszhető *ĕ* nélkül: *fĕstettem* (mással), *fĕstĕttem* (én magam), hogy a már közhelynek számító *mentek* négyféle alakját már ne is részletezzük. De egész mondatok is lehetnek félreérthetők. Négy értelmezése van a következő mondatnak: „*Megĕrtem, hogy fĕltetek.*” A Bárczi Alapítvány pályázatára terjedelmes gyűjtemények érkeztek ilyen példákból.

A köznyelviként való megítélés ellen hat, hogy az írás általában nem jelöli. Voltak rá törekvések, de nem ezek győztek. Ennek történeti okaira most nem térünk ki, Benkő Loránd részletesen kifejtette. [6] Mivel a magyar helyesírás fonematikus, lényegében – néhány kivételtől eltekintve – a hangzást tükrözi, olyan hangot, amelynek nincs betűje, nem tekintenek elfogadhatónak, sőt létezőnek sem igen. Előfordul, hogy még olyanok sem tudnak róla, akik ejtik. Ha pedig fiatalok kiejtési vagy szavalóversenyre készülnek, szándékosan leszoknak róla. Ezért igyekszik a Bárczi Alapítvány minél több olyan könyvet kiadni, amelyben fel van tüntetve a két pont az *ĕ* hangokon, hogy tudatosítsuk azokban, akik születésüktől fogva így tanultak beszélni, és segítsük őket abban, hogy megtartsák. (A két pontot kiejtési segédjelnek

tekintjük, ez a helyesírást nem érinti, az írásképet nem is változtatja meg zavaróan.)

A jelölés és a köznyelviség ellen ható tényező – és az egyik leggyakrabban hangoztatott ellenérv – hogy egyes szavak *eë*-zõ ejtése nem egységes minden vidéken. Ez más nyelvi jelenségekkel is így van, mégis eldöntötték valahogyan, melyik a köznyelvi változat (sokszor önkényesen, tekintélyalapon). Már 30 évvel ezelõtti dolgozatomban is arra a következtetésre jutottam az Értelmezõ szótár és a Nyelvjárási atlasz összevetésébõl, hogy meg lehet állapítani a normát [7], azóta ezt a munkát el is végeztük az MTA támogatásával, a Balázs Géza irányította nemzeti stratégiai kutatási program keretében [8].

Mi nem tekintélyalapon állapítottuk meg az *eë*-zõ normát, nem a saját kiejtésünket kívánjuk másokra erõltetni. Az Elekfi László [9] és Mészáros András [10] jelölésének összevetésével kiválogatott ingadozó ejtésû szavakat kilenc, különbözõ tájegységre való adatközlõvel jelöltem be, a még mindig kétségeseket még további adatközlõkkel is, és az adatok alapján, egyes esetekben eredet- és elemzési szempontokat is figyelembe véve egy öttagú munkacsoport döntött. (Az elvek és módszerek a szótár elõszavában részletesen ki vannak fejtve.) [8]

A szótár, bár kicsi, tartalmazza az Értelmezõ kéziszótár minden *e*-t (és *ë*-t) tartalmazó tõszavát a rájuk jellemzõ kötõhanggal együtt (relatív tõ), beleértve az olyan szavakat, amelyeknek csak a kötõhangjában van *e* (ill. *ë*), továbbá minden toldalékot a hozzájuk tartozó toldalékelõzõvel együtt. Ugyanis munka közben jöttünk rá, hogy a kötõhangok egy része a tõre jellemzõ – ilyenek a régi, csak mássalhangzóból álló toldalékok (*-k*, *-t*, *-s*, *-m*) elõtti kötõhangok (ezek a kötõhangok tulajdonképpen lekopott tóvègehangok), másik részük viszont a toldalékra jellemzõ, így az igei személyragok és a terjedelmesebb toldalékok elõtti kötõhangok. (Ez nehézséget is okozott a számítógépes feldolgozásnál, mert az eddigi nyelvi programok a kötõhangokat egyöntetûen a toldalékhoz tartozónak veszik.)

Az általunk megállapított norma a magyarországi többségi *eë*-zést tükrözi. Rendszerszerû eltérés tapasztalható a széleken: Sopron vidékén, a Délvidéken, Palócföldön és részben a Székelyföldön hallható szó végi *ë*, pl. *feketë*, *bë*. Ezeket nem tudtuk figyelembe venni.

A szótárt eleve gépi feldolgozásra szántuk, hogy kiadványainkban könnyen és következetesen tudjuk jelõlni az *eë*-zõ kiejtést, illetve hogy bárki bármilyen szöveget át tudjon alakítani *eë*-zõvé saját céljaira, így, ha akarja, meg is tanulhassa ezt a gazdagabb nyelvváltozatot.

A szótárban mintegy 60 szónál még meghagytuk a választás lehetőségét. Úgy véljük, ennyi alakváltozatot még kibír a köznyelv. A gépi feldolgozásban csak az inkább javasolt változat szerepel, ugyanis éppen elég az olyan

választani való, ahol a szó különböző jelöléssel különböző dolgot jelent. Egy további választási lehetőség nagyon bonyolulttá tenné a használatot. Ez tehát olyanoknak való, akik nem jártasak az *eë*-zésben, és eligazítást szeretnének. Aki anyanyelvi *eë*-ző, és írásműveiben szeretné ezt jelölni, az kicserélheti azokat a szavakat, amelyek az ő nyelvváltozatának nem felelnek meg. Hogy hogyan, azt majd Novák Attila, a MorphoLogic munkatársa ismerteti.

Irodalom

- [1] Helyes kiejtés, szép magyar beszéd. Az egri kiejtési konferencia anyaga. Szerk. Grétsy László és Szathmári István. Tankönyvkiadó, 1967.
- [2] G. Varga Györgyi: Alakváltozatok a budapesti köznyelvben. Akadémiai Kiadó, 1968.
- [3] Buvári Márta: A kétféle *e* hang esélyei köznyelvünkben. Szakdolgozat (Kézirat). 1976. (Rövidítve l. [9] előszó)
- [4] Bárcki Füzetek I. Köznyelvi kiejtésünkért. Tudományos tanácskozás Bárcki Géza nyelvész akadémikus születésének 110. évfordulója alkalmából. Bárcki Géza Kiejtési Alapítvány, Budapest, 2004.
- [5] Sente Imre: A tizenötödik magyar magánhangzó. Szabad szemmel. Esszék, jegyzetek, előadások. Stockholm, 2003. 101–108. – Ugyanez: Ághegy. Skandináviai magyar irodalmi és művészeti lapfolyam. 2004. 6–7. sz.
- [6] Benkő Loránd: Mikor dőlt el az *ë* írásának sorsa? Magyar Nyelvőr 87.
- [7] Buvári Márta: A „zárt *ë*” pere Magyar Nyelvőr 102.
- [8] Buvári Márta: Kiejtési szótár és útmutató 15 magánhangzóval. Bárcki Géza Értéktörző Kiejtési Alapítvány. Budapest, 2001.
- [9] Elekfi László: Magyar ragozási szótár. MTA Nyelvtudományi Intézete, 1994.
- [10] Mészáros András. Igényes (*ë*-ző) kiejtési kisszótár. Második, javított kiadás. Gondos Bt. Bicske–Budapest, 1999.

MÉSZÁROS ANDRÁS

Megoldási vázlat A több mint két évszázados viták folytatása helyett

Tisztelettel ajánlom kedves tanárom, Pásztor Emil emlékének.

I. Alapozó tételék: „a töltött káposzta fölmelegítése”

„*Fölmelegítve csak a töltött káposzta jó.*” (Magyar közmondás)

A töltött káposzta – hozzáértő ínyencék szerint – sokkal jobb fölmelegítve.

A középzárt *ë* létező kiejtési sajátosága nyelvünknek, él a köznyelvi kiejtésben, különösen a helyi, táji (régionális) köznyelvben (Kiss Jenő) [1]. (Néhány elnevezése, említése: *ë-zés, ë-ző kiejtés, zárt ë-zés, félig zárt ë-zés; 15 magánhangzóval, 15 magánhangzós kiejtés; [a köznyelvi kiejtésben] szívesen látott vendég; „szébben”, Mondjuk szébben!, versék szébben, mesék szébben, elbeszélésük szébben; igényes kiejtés, teljes kiejtés, teljesebb kiejtés; eë-zés*). Az idősök, középkorúak és valószínűleg még a fiatalok is nagyon sokáig fogják őrizni. Nem mestérlélt, íróasztal mellett kiagyalt nyelvészeti tantételről beszélünk, hanem élő valóságról. Mivel ez a hangunk gazdagítja a hangrendszerét, változatosabbá teszi a beszélt nyelvet, ezért megőrzendő értéknek tekintjük. Mondhatjuk így is: „hozzáadandó” értéknek tartjuk, nem koloncnak.

1. A magyar helyesírás kitagadottja. Kívánatos, hogy a középzárt *ë* ügyét ne helyesírási, hanem kiejtési kérdésnek tekintsük, ekként foglalkozunk vele. Mai beszélt köznyelvünk szoros kapcsolatban, kölcsönhatásban áll helyesírásunkkal. Egyrészt helyesírásunk legfőbb alapelve a kiejtés szerinti írásmód, s a nap mint nap használt helyesírás, a szövegek írásképe visszahatott és visszahat köznyelvi kiejtésünkre. Másrészt mivel *ë* hangunkat nem jelöli az érvényes magyar helyesírás, emiatt kedvezőtlen a középzárt *ë* megőrzésének, gondozásának helyzete. (Gy. Gömöri Jenő; AkH. 11.) [1] (Helyesírásunkat nem a zárt *ë* fenyegeti. Gyakorló tanárok tudják, hol és miképp szorít a cipő a helyesírás tanítása, gyakorlása során. Ha tehát a zárt *ë*-vel foglalkozom, kérem, ne tekintsük ezt a helyesírás „sérelmére” elkövetett cselekedetnek.) Egyébként a zárt *ë* legalább részleges jelölése végighúzódik a magyar írásbeliség kialakulásán, fejlődésén. [2]

2. Nyomós érvek állnak a zárt *ĕ* mellett. A három hagyományos érvet jól ismerjük a különféle szakmai elemzésekből és vitacikkékből:

a) A hang a magyar nyelv hangrendszerének szerves része.

b) Jelentésmélgkülönböztető szerepe egyes esetekben fontos — hasonlóan az *a-o* hang-betűpárhoz.

c) Beszédünk változatosabb, szébb hangzású. (Bodolay Géza) [3]

Két új érv, vagy legalábbis a régebbi érvek továbbfejlesztése:

d) A hangsorvadás, kiejtésromlás jelensége elgondolkodtató, és fokozott figyelmet, cselekvést igényel a nyelvműveléstől. (Buvári Márta) [4]

Az a) érv alapján: A hangsorvadás a zárt *ĕ* után kiterjedhet más magánhangzókra is, nyolcra vagy hétre csökkenhet magánhangzó-állományunk. Nem kívánatos, hogy eltűnjenek „...azok a tulajdonságok, amelyek a magyar beszédet a kiemelten jóhangzású, zeneiségével kellemes benyomást keltő nyelvek közé emelték...”; vagyis nem kívánatos, hogy magánhangzós jellegű nyelvből mássalhangzós jellegűvé változzék. (Bolla Kálmán) [4]

e) A beszédértés minősége sém lehet közömbös számunkra.

Az a) és c) érv alapján: Az elmosódott magánhangzók terjedése (gyengehangúság) létészó folyamat. (Gósy Mária) [5]

Az így elszintelenészó beszéd jelenségét kedvezőtlen változásnak tarthatjuk. Saját tapasztalataim alapján az a vélemény fogalmazódott még bennem, hogy a beszédészlelés és beszédértés könnyebb zárt *ĕ*-vel, zárt *ĕ* nélkül pedig nehezebb. Téhát a nyelvi rendszer nem önmagáért fontos, hanem – e gondolatfélvetés szerint – a beszéd megértését segíti. A szébb, változatosabb (tagoltabb) hangzás egyúttal a könnyíti beszédészlelést, -értést.

3. A köznyelvi mérce (norma) megterémthetészó, tulajdonképpen késszen áll. (Buvári Márta bevezetészó dolgozata)

4. Az *eĕ*-zés jórészét szabályokba foglalhatészó, akárcsak az *o*-zás és *ö*-zés.

A toldalékrendszer: a képzészó, jelek, ragok majdnem teljesen szabályosak.

A tövek szerint csoportosítészó kötészóhangok mégléhetősen rendszerészóruk.

A tészószóvak körében is találunk a szótestben szabályosan *ĕ*-zészó szócsoportokat.

(Részletészóbb tárgyalása a III. részben követségzik.)

5. Válasz néhány ellenvetésre

Maga az írás nem vitairatnak készült, nem a több mint két évszázados tudományos pęrpátvart kívánom folytatni. Hiszém, hogy elsősorban a ténylegészó cselekvészó viheti előre nyelv- és beszédművelésünket. Néhány mégalapozatlan ellenvélemény még mindig föl-fölbukkan.

a) Az egyik ellenvetészó: a helyészóírás rendszere felől tekintve az *ĕ* használata mégbontja a „fonématicus” (önálló beszédhang) alapokon kialkult *e-ĕ* betűpár egységét. Nos, csupán helyészóírási érvekkel nem kezelhetészó

megfelelően kiejtési kérdés. Tehát erre csak azt válaszolhatjuk, hogy 15. magánhangzónk a hangrendszer része, másrészt köznyelvi kiejtésünk gondozása kiemelt figyelmet érdeml. (Máskülönben nyugodtan félemlégethennék helyesírásunk néhány furcsa sajátosságát, hogy *nē* mondjuk következtetlenségét, amelyekkel kapcsolatban nem ismerünk szakszerűen elvégzett „hatásvizsgálatokat”. Ilyen furcsa sajátosság például az *ly*, a *ch* [*h* értékben]. A családnevekben pedig töméntelen „ma már egyébként nem használatos” régies „magyar bétű” bukkan föl: az AkH. érvényes kiadásának 12. szabálya csak tizenkét példát sorol föl.) (Fábián Pál) [6]

b) Használata nem rontja remékiró költőink verseiben a rímeket, hiszen a magánhangzós részrím (asszonánc) elfogadott rímfajta. (J. Soltész Katalin) [7]

c) A zárt *ē* kiejtése, legalább olvasása megtanulható, erről tanúskodnak a Kérész Gyula és általam végzett tanulói kísérletek. Természetesen körültekintéssel, módszeres és fokozatos munkával, különösen pedig az érdekelttség megteremtésével érhető el jó eredmény. [8] (Nem térök ki az ideglen nyelvek tanulásakor elsajátítandó pontos kiejtés és az *eē*-zés összefüggéseire. Viszont érdemés tanulmányozni Magay Tamás idegennévi szótárának kiejtési táblázatait: [9]!)

d) A zárt *ē*-zést köznyelvinek tekintjük, hiszen magyar anyanyelvű milliók beszélt nyelvében tapasztalhatjuk még. Természetesen ez nem jelenti azt, hogy az egyféle *e*-t használók beszéde *nē* lenne köznyelvi! A magyar köznyelvi kiejtésnek ezt a kettősségét kutatnunk, sőt hasznosítanunk kell.

II. Megoldási vázlat: hogy a kecske is jóllakjon, és a káposzta is megmaradjon!

„A kecske is jóllakik, a káposzta is megmarad.” (Magyar közmondás)

1. Ismerjük el a zárt *ē* létzését. Ha elismerjük, akkor az *ē*-s ejtést gazdagabb kiejtési változatként kell említenünk, tudatosítanunk és ismertetnünk.

2. Az első egr kiejtési tanácskozás 1965. október 23-án hozott határozatai alapján készüljön el a magyar köznyelvi kiejtés mércéje. „A konferencia sürgősnek látja a köznyeli norma megállapítását, [...] szemléltető anyagokkal kísért kézikönyv megjeléntetését.” A köznyelvi kiejtési mérce (norma) kidolgozásánál lehetséges és ajánlott változatként fogadjuk el az *eē*-zést.

3. Kitézött célunk légyen: a beszédbeli megőrzés. Tehát az *eē*-zés gondozását tegyük beszédművelésünk feladatává. A helyesírást csak annyiban érinti ez a munka, hogy az *ē* bétút használhatjuk és használjuk is a kiejtés tanulására, gyakorlására, a félolvasásra szánt szövegékben – ahogy a nyelvészeti munkákban eddig szokásban volt. Az *eē* oktatásához, gyakorlásához

dolgozzunk ki tananyagokat, illetve állítsuk össze a különféle ajánlásokat, követelményeket (például az *eë*-olvasás szintjének elérése a 7–8. osztályig).

4. Egyidejűleg fokozottan védjük, ápoljuk helyésírásunkat. Szükségünk van a kecskére, az *eë*-re, de maradjon még káposztánk, helyésírásunk épsége is.

5. A zárt *ë* ügye időt, erőráfordítást igényel. Tudomásul kell vennünk, hogy bonyolult feladatot kell megoldanunk.

Égyébként köznyelvi kiejtésünk gondozása nem olyan ügy, amelyet könnyedén kipipálhatunk. A magyar művelődés folyamatosságát, köznyelvi kiejtésünk lényegi jellemzőit még kell őriznünk. Ezért nem bújhatunk ki a köznyelvi kiejtés ápolása alól. (A nyelvjárási ejtés őrzése, ápolása a kisebb helyi közösségek érdekös feladata lehet.)

III. Rendszeröszerűség az *eë*-zésben, *eë*-zés a nyelvi rendszerben

„*Në légy szeles. ...csak pontosan, szépen...*” (József Attila egyik töredékéből)

Az *e* és *ë* rendszeröszerűségének alaptételét csak megemlítettem az I. rész 2. és 4. pontjában. Ezek a jellemzők megkönnyítették a gépre való alkalmazást. Így a dolgozatnak ez a része már átvezet a számítógépes feldolgozáshoz.

1. A magánhangzók rëndje és a todalékok szabályos illeszkédése nyelvünk egyik jellemzője. A közoktatás 1-12. osztályaiban a magyar nyelv tantárgy tantervében, a tankönyvek anyagában szerepél magánhangzók szabályos rëndje és a todalékok mély-magas illeszkédése. A nagyobb számú végyös hangrëndű szó és gyarapodó számú végyös hangrëndű összetett szavaink ellenére még mindig sajátja nyelvünknek a magánhangzók szabályos osszjátéka. A nyelvtanítás, -gyakorlás különféle területein sokkal jobban kihasználhatnánk ezt a nyelvjellemzőt.

2. Mihöz hasonlíthatjuk az *eë*-zést?

Hangrendszerünket tekintve csakis az *ao*-záshoz, vagyis az *a-o* hangpárhoz hasonlíthatjuk. Az *ë* hangnak az *ly*-hoz kapcsolása helyésírási érv, ezért sém állja még a helyét. Az *ly*-s beszéd lágyabb hangzású, de magának a hangnak nincs (nem volt) jelentös hangrendszerbeli vagy jelentösmegekülönböztető szerepe. Az *ly* hang a jelölés ellenére kiveszett. A hátul képzett *i* szintén eltűnt, hiszen a magyar hangok képzése előbbre került a szájüregben, a többi között ennek is köszönhetjük mostani kiejtésünk tisztaságát. A zárt *ë* viszont a jelöletlenség ellenére még mindig él. A hangképzés alapján az *ë* párja az *o* hang (illetve a háromalakúságnál kapcsolódik még az *ö*). Az *ë*-nek a hangrendszerből való kiemelése egyébként nem

helyes. Ahogy Bodolay Géza bátyánk szűkebb körben mosolyogva említette: „*Mi nem csupán ě-zünk — hanem e-zünk is...*” (Bodolay Géza) [10]

3. Az eě-zés rendszere a toldalékolás során a kétalakú és háromalakú toldalékolásban mutatkozik meg. Anyanyelvünk gazdag anyagából csak jelzesszerűen, szemléltetésként emelém ki a fontosabbnak gondolt eě-s rendszerelemeket.

a) A közsavak a toldalékrendszerre eléggé szabályos: a magánhangzókat tekintve ěgyalakú, kétalakú vagy háromalakú. Igaz ez a megállapítás az eě-zésnél is. Közismert a képzők, jelek, ragok kétalakúsága *a–e*-vel, például: *lábra*, *képre*; illetve háromalakúsága *o–ě–ö*-vel, például: *álljon*, *éljén*, *üljön*.

Igěn gyakori az alábbi két igealak használata:

- -TEK és -TĚK (igevégzödések)
- *-tek*, példa: *kérték* (ők; múlt idő) (*-tak*, *vártak*);
- *-těk*, példa: *kértěk* (ti; jelen idő) (mély; ajakkerekítéses: *-tok*, *vártok*; *-tök*, *ültök*)

A melléknevek módhatározóragos alakját sűrěn alkalmazzuk, míg a hely- vagy ěgyéb határozót ritkán:

- -EN és -ĚN (határozóragok)
- *-en*, példa: *ügyesen* (hogyan?) (mély: *-an*; *okosan*)
- Az *-en* határozórag nagyon gyakori.
- *-ěn*, példa: *ügyěn* (milyeněn? stb.) (*Az ügyes gyereken nem nevetnek.*) (mély; ajakkerekítéses: *-on*, *okoson*; *-ön*, *zöldön*) Az *-ěn* határozórag melléknévvvel ritkán fordul elő.

b) Szabályszerűség a kötőhangoknál. Noha nem minděgyik névszó szorítható be valamelyik szócsoportha, a tőszavak névszói kötőhangjai (teljes tövei) tükrözhetnek szabályszerűségět.

Kétalakú példa: *házak*, *kezek*; háromalakú példa: *rongyot*, *běgyět*, *gyöngyět*.

A képzők és a jelek utáni kötőhangok mindig szabályosak.

Kétalakúan: *adósságot* és *éděségět*; *fokozatokat* és *fejezetěket*. Háromalakúan: *háromszoros*, *ěgyszerěs* és *ötszörěs*; *elzarándokolok*, *nyelděkělek* és *tündökělok*.

(Lásd az a) és b) pontokhoz a különféle szótárakat: [11] !)

c) Nyolc névszó jelentěsměgkülönböztető kötőhanggal

Něhány névszónak (és továbbképzětt alakjaiknak) kétféle kötőhangja használatos. A zárt *ě* az ősiěb, a nyílt *e* az újabb. A jelentěselkülönlěst a zárójeles kifejezések szemléltetik. Az alább kövětköző jelentěsměgkülönböztetés első olvasásra nehéznek těnik. De inkább csak az aláhúzott alakokat

használjuk. Ezek a névszók kilógnak a rendszérből, „rendhagyóak”, de gondoljuk még, mély hangrendű szavainknál szintén találunk hasonló nyelvi tényeket; például: *város* és *váras*.

ÉKĚS (díszös) és ÉKĚK (díszök; többes szám); ÉKEK (hasítók; többes szám) és ÉKES (ék van benne);

ÉLĚS (a kés); ÉLEK (többes szám) és ÉLES (a ruha éle); (én *élök*; ige)

HĚGYEK (többes szám) és HĚGYES (hĚgyes vidék); HĚGYĚS (hĚgyös kés);

HELĚS (helyös fiatalok) és HELĚNKĚNT (itt-ott, néhol, helyenként még hófoltok láthatók); HELĚEK (többes szám), HELĚNKĚNT (külön helyenként kell fizetni) és HELĚS (ülöhelyes lelátó);

ÍZĚK (érzetök) és ÍZĚS (ízös étel); ÍZES (ízös a rovar lába, ízekből áll) és ÍZEL, ÍZELT (ízelt rovarláb);

JEGĚS (ők már jegyösök) és JEGĚZ (a naptárába féljegyzte); JEGĚEK (érdemjegyek), JEGĚS (ez jegyes dolgozat) és JEGĚZ (jeggyel ellát);

JELĚS (jelös nap; jelöst kap) és JELĚZ (jelöz a karjával); JELEK (többes szám), JELĚS (az óvodában jeles a ruhája; zárójeles) és JELEZ (jellel ellát; a pályát jelezik);

SZĚLĚS (szölös az út); SZĚLEK (szegélyök) és SZĚLES (van széle).

[12]

d) A tőszavak között is találunk feltéhetően a hangtani helyzettől függő, a **szótestben szabályosan ě-ző** csoportokat: *bĚgy*, *Ěgy*, *hĚgy*, *kĚgy*; *terĚm*, *verĚm*. E szócsoporthoz további kutatást-elemzést igényelnek.

e) Az **-s képzős melléknevek kétféle többes száma**. Az **-s képzős melléknevek** újabb keletű, az elmúlt 150 év alatt elterjedt kétféle többes számról feltétlenül szót ejtenünk. A *hatodikosak-hatodikosok* szópárban az első melléknevet, a második főnevet jelöl. *Az okosok nem mindig elég okosak*. Így szól az újabb keletű szólás. Ugyanez a jelenség érvényesül a magashangrendű névszóknál. A *deresök* hajnalban *deresek*. A *gesztényesök* szó a jól termő erdőket jelenti; viszont ezek a torták nem citromízűek, hanem *gesztényesek*. (Tompai József) [13]

f) **Szókettősök és szóhármassok tő- és toldalékos szavakból**

„Az igazság egyszerű, de a hozzávezető utak szövevényesek.” (Pais Dezső: Az uráli és altaji *tap* ’fogni’ szócsalád. NyK. XLIX.)

A fenti címmel immár elkészült *Ěgy* kis szógyűjtemény. A magas hangrendű szókincsből kiindulva, Buvári Márta 15 magánhangzós szótárához igazodva, olykor Papp Ferenc szóvégmutató szótárát segítségül hívva állítottam össze. [14] Jelentéstani fogalmakat is használva az alábbi lehetséges szócsoporthoz gondolom fölállítani:

1. A szerves szókéttős vagy -hármás tagjai között szorosabb kapcsolat áll fenn, tehát lehet: hangrendi átcsapás; szóhasadás; ikérszóféle; rokonértelmű szó; azonos toldalékú (képző, jel, rag) szó; szóvégyülés. Íme a példák ugyanebben a sorrendben: *kavar – kever; család-ok – cseléd-ék; hejehuja; ital-ok – étel-ék* és *barbár-ok – bərbér-ék; alám – belém* és *poros – pörös – pörös; jámbor – embér*. (A magyar alapszókinccs teljes felmérésére, a szófejtés idevonatkozó szakirodalmának számbavételére ezúttal nem vállalkozhatam. Lásd például Pais Dezső egyik művét: [15.]!)

2. A szervetlen szókéttős vagy -hármás azonos tövű szavakat vagy azonos, esetleg hasonló hangzású szavakat foglal magában (magán- vagy más-salhangzók alapján). Egymáshoz kapcsolásukat csak hangalakjuk alapján végeztem, eljárásomat akár önkényesnek felfoghatjuk. Javasolt csoportjaik: „azonos alakú” szavak; magyar és ideglen szavak; ideglen szavak. Példaszavaink ugyanebben a sorrendben: *Pozsony-om – bérzsöny-ém – Börzsöny-öm, kóbor-ak – ébér-ek, tarhonya – berkénye, pala – pele, szarv – szerv; bíbor-ok – fibér-ék; benzol-ok – dízel-ék*.

g) Tulajdonnevek. A tulajdonneveknél részben érvényesül a magából a köznévi eredetből, illetve a hangréndből, illeszkedésből levezethető rendszerszerűség. Az érdekes terület még várja alapos kutatóit.

IV. Helyesen. Ę-jelölő eszköz

„...szigorú szerkesztő, bölcs korréktor úr. / Aranytól tanultam: tudok magyarul.” (Rónay György: Egy szóra)

A MorphoLogic Kft. fejlesztette ki a Bárczi Géza Kiejtési Alapítvány nyelvészeti közreműködésével. A felhasznált szó- és toldalékjelölés a Magyar Tudományos Akadémiának „A magyar nyelv az informatika korában” című nemzeti stratégiai kutatási programja keretében készült Buvári Márta szótára alapján, beépítve a magyar nyelvtudomány legkiválóbbjainak kutatásait.

Milyen eszköz az Ę-jelölő? Pontos, gyors és könnyen kezelhető! Annak sem kell sokat belenyúlnia, aki nem ismeri a zárt ě-zést. Az eszköz fejleszthető (szóanyagbővítés; kivételszótár; tiltószótár; naplózás).

A nyelvi eszköz elhelyezi a középzárt ě hang betűjelét a kívánt magyar köznyelvi szövegben: a közszavakban, a gyakori tulajdonnevekben (család-, kérészt- és becenevek; földrajzi nevek; egyéb gyakoribb tulajdonnevek), a toldalékos és összetett szavakban is.

Ę-vel bejelölhetjük például: a művészi előadások kéziratait; a szép magyar kiejtési versenyek feladatait; a vers- és prózamondó találkozók műsor-számaikat; a Kazinczy-versenyek szövegeit; az ě-ző köznyelvi kiejtés oktató- és gyakorlóanyagát; a magyarnak mint ideglen nyelvnek a tananyagát.

Az új nyelvi eszköz nyelvészeti és néprajzi szövegek alapozó munkálatainál is alkalmazható.

A kéikkel jelölt és aláhúzott szavak többjelentésűek vagy azonos alakúak. Az egér jobb gombjával rájuk kattintva nekünk kell eldöntenünk, hogy melyik szó (szóalak) illik a szövegkörnyezetbe. A pirossal jelölt és aláhúzott szavak nem szerepelnek az *Ě*-jelölő saját szótárában (általában a nagyon ritka összetett szavak vagy az idegően nyelvek szavai).

Szívből köszönjük Endrédy István fejlesztőmérnöknek és Novák Attila számítógépes nyelvésznek az áldozatkész munkát, az *Ě*-jelölő mintegy három év alatt révbe érkező elkészültét; Pál Miklós fejlesztőmérnöknek és Kis Balázs számítógépes nyelvésznek a korábbi rendszermunkálatokat; Prószéky Gábornak, a nyelvtudományok doktorának (MorphoLogic Kft., Budapest) és Balázs Géza tanszékvezető egyetemi tanárnak (ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszéke) a munka megszervezését, illetve az odaadó támogatást. Talán nem a véletlen műve, hogy Endrédy István éppen 2004. december 16-án, a Mester, Kodály Zoltán 122. születésnapján küldte el a Bárczi Alapítványnak az *Ě*-jelölő első működő változatát. [16]

Hivatkozások

- [1] a) Kiss Jenő (szerk.): Magyar dialektológia. Osiris Kiadó, Budapest, 2001. b) Gy. Gömöri Jenő: A magyar helyesírás kitagadottja. Magyar Nemzet, 1949. február 27. c) A magyar helyesírás szabályai (11. kiadás. Akadémiai Kiadó, 1984; további lenyomatok napjainkig). Szabálypontok: 2. szabály, c) pont; 3. szabály; 4. szabály; 90. szabály: „Bár több nyelvjárásunkban és a köznyelvben is él az ún. zárt *ě* hang, ezt helyesírásunk nem jelöli külön betűvel, hanem hagyományosan szintén *e*-vel: ejtés: *ěgyél, ěgyetem, ěmber, lehet, szerelěm, gyerekěket*; írás: *egyél, egyetem, ember, lehet, szerelem, gyerekeket* stb.”
- [2] A jelölés legfőbb állomásai, írásos és számítógépes források, illetve művek: a Huszita Biblia, azaz a Bécsi Kódex (1450 k.) és Tatrosi (más néven: Müncheni) Kódex (?1416–1466); Kalmár György művei (Summa stb.); Czuczor Gergely és Vörösmarty Mihály nyelvtana; Czuczor Gergely és Fogarasi János szótára; Vadnai Rudolf kötete; Elekfi László ez irányú munkássága (A magyar nyelv értelmező szótára, Magyar ragozási szótár, Magyar értelmező kéziszótár stb.); Fekete László Kiejtési szótára; Szabó Géza kutatásai; Bodolay Géza művei, jelölése; Sente Imre művei, jelölése; Mészáros András kisszótára; Buvári Márta szótára és útmutatója. A jelzett szerzők és művek könyvészeti adatairól bővebben: Bárczi Füzetek II. Válogatott szakirodalom. Köznyelvi kiejtésünk és a középzárt *ě*. Bárczi Géza Kiejtési Alapítvány, 2005.
- [3] Bodolay Géza: Felvettem, de elég-e ez? Vasi Szemle, 1978. 4. sz. (Kiváló összefoglaló magánhangzó-táblázattal.)

- [4] **a)** Buvári Márta: Belenyugodhatunk-e a hangsorvadásba? A magyar nyelvi kultúra jelene és jövője. I. MTA Társadalomkutató Központ, 2004. 225–229. **b)** Bolla Kálmán: A zárt és nyílt <e> problematikája tágabb összefüggésekben vizsgálva. Bárczi Füzetek I. Bárczi Géza Kiejtési Alapítvány, 2004. 14–27.
- [5] Gósy Mária: Semleges magánhangzók a magyar beszédben. Magyar Nyelvőr 121. 9–19.
- [6] Fábíán Pál: Az akadémiai helyesírás előzményei. Akadémiai Kiadó, 1972.
- [7] Grétsy László és Szathmári István (szerk.): Helyes kiejtés, szép magyar beszéd. Az egri kiejtési konferencia anyaga. Tankönyvkiadó, 1967.
- [8] Lőrincze Lajos: A zárt *ē* hangról. Édes anyanyelvünk. Akadémiai Kiadó, 1961. (3. kiadás: 1972)
- [9] Magay Tamás: Idegen nevek kiejtési szótára. Akadémiai Kiadó, 1974. (A hangzók, a többi között az *ē* pontos jelölése 25 európai nyelv [finnugor, germán, latin, szláv stb. nyelvek] névanyagában.) (Második kiadás: 1978; harmadik kiadás: 1986)
- [10] Lásd a 3. hivatkozást!
- [11] **a)** Juhász József, Szőke István, O. Nagy Gábor, Kovalovszky Miklós (szerk.): Magyar értelmező kéziszótár. Akadémiai Kiadó, 1972 (A magyar szóragozás alapmintái című részben az igei és főnévi toldalékok között szerepel a zárt *ē* jelölése, Elekfi László munkája. Hiányoznak a szótest *ē*-i, a legtöbb képző és a kötőhangok, teljes tövek.); az ÉKsz. második, átdolgozott kiadása, főszerk.: Pusztai Ferenc. 2003; Fekete László: Magyar kiejtési szótár. Gondolat Kiadó. Budapest, 1992, továbbá [bővítve, javítva] Kiejtési szótár. Eötvös József Tanítóképző Főiskola. Egységes jegyzet. Második, javított, bővített kiadás. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest, 1995 (a szótestben található *ē* hangokat a szó zárójeles kiejtett alakja tartalmazza).
- b)** Elekfi László: Magyar ragozási szótár. MTA Nyelvtudományi Intézete, 1994. Alapmű: átfogó, rendkívül pontos magyar toldalékolási összefoglaló. (Zárójelben, külön jelöli a szótest *ē*-it és táblázatosan kötőhangokat.); További adalékok: Elekfi László: Eltérő toldalékokban mutatkozó jelentéskülönbségek (A „Szókincsünk nyelvtani alakrendszere” gyűjtemény alapján). Magyar Nyelvőr 1998: 305–317 és Elekfi László: Szókincsünk nyelvtani alakrendszerének munkálatai a Magyar ragozási szótár megjelenése óta. Magyar Nyelvőr 2002: 88–97.
- c)** Mészáros András: Igényes (*ē*-zö) kiejtési kisszótár. Második, javított kiadás. Gondos Bt. Bicske–Budapest, 1999. 62–67.
- d)** Buvári Márta: Kiejtési szótár és útmutató 15 magánhangzóval. Bárczi Géza Kiejtési Alapítvány. Budapest, 2001. 141–182. (Az *eē*-zés eddigi legpontosabb, legszakszerűbb összefoglalása: közsavak; kérésztnevek; teljes toldaléktár, azaz képzők, jelek, ragok, kötőhangok.)
- [12] Helyesen. *Ē*-jelölő eszköz. Termékismertető. Kézirat (Szerk. Mészáros András)
- [13] Tompa József: Egy hangnyi ingadozás – és ami mögötte van. Anyanyelvi olvasókönyv. Gondolat Kiadó, 1976. 60–70.
- [14] **a)** Buvári Márta: Kiejtési szótár és útmutató 15 magánhangzóval. Bárczi Géza Értékkörző Kiejtési Alapítvány. Budapest, 2001; **b)** Papp Ferenc (szerk.): A

magyar nyelv szóvégmutato szótára. Akadémiai Kiadó, 1969; c) Mészáros András: Szókettősök és szóhármások tő- és toldalékos szavakból. Adattár. Kézirat

[15] Pais Dezső (szerk.): Egy szószervezet szétágazásai a magyarban és más finn-ugor nyelvekben. Nyelvtudományi Értekezések 30. sz. Akadémiai Kiadó, 1962.

[16] Lásd a 12. hivatkozást!

Automatikus *ë*-jelölő program

A magyar helyesírás nem jelöli a nyílt *e* és az egyes nyelvváltozatokban még élő félzárt *ë* fonéma különbségét, mivel az érvényes helyesírási norma kialakításának alapja egy olyan nyelvjárás volt, amelyben az *ë* fonéma már nem létezett. A mai budapesti köznyelvben sem szerepel ez a fonéma, és a magyar beszélők többségének nyelvi kompetenciájának nem része a nyílt *e* és a félzárt *ë* megkülönböztetése – sem a beszédprodukció, sem a beszédértés szintjén. Ráadásul, mivel az *e-ë* megkülönböztetés a köznyelvi beszélők számára szubfonemikus, észre sem veszik, hogyha beszédpartnerük *ë*-zik, feltéve, hogy az *ë*-ző beszélő magánhangzórendszerének egyéb elemei a köznyelvi kiejtési normának megfelelnek.

Az *ë*-ző nyelvváltozatokat anyanyelvként használó magyar beszélők egy része ugyanakkor szükségét érzi, hogy ezt a fonémát írásban is megkülönböztesse. Az *ë*-k írásbeli jelölését szorgalmazó legismertebb személyiség Kodály Zoltán volt. Jelenleg a félzárt *ë* ügyét a Bárczi Géza Kiejtési Alapítvány képviseli, amely *ë*-jelölt szövegeket, illetve kiejtési szótárakat és szójegyzékeket ad ki. Ők kérték fel a MorphoLogicot arra, hogy készítsünk egy olyan eszközt számukra, amellyel *ë*-jelölést nem tartalmazó szövegeket lényegében automatikusan (egy utólagos félmanuális korrektúra lehetőségével) át lehet alakítani *ë*-jelölt szövegekké. Az általunk létrehozott *ë*-jelölő eszköznek a segítségével az alapítvány munkatársai a kiadásra szánt szövegeket a korábbinál sok nagyságrenddel kevesebb munka befektetésével tudják elkészíteni.¹

Az eszköz alapját egy olyan szóalaktani leírás képezi, amelyet a sztenderd magyar köznyelv szóalaktani elemző adatbázisának kiegészítésével hoztunk létre. A magyar magánhangzórendszer ismeretében a toldalékok rendszerének megfelelő módosítását a MorphoLogic Humor elemző programjához készített nyelviadatbázis-kezelő keretrendszer segítségével (Novák, 2003 [1]) nem volt nehéz elvégezni, mert az eredeti leírás elég rugalmas formában és ugyanakkor teljesen pontosan írja le a magyar toldalékolási rendszert. A rugalmasságot az biztosította, hogy a leírás alapjául szolgáló nyelvészeti modellben az egyes toldalékok szótári leírása absztrakt mögöttes magánhangzókat tartalmaz. Ezeknek felszíni megvalósulása a hangrendi illeszkedés és a nyitás szabályait követi. A toldalékolás szempontjából az *ë*-ző nyelvváltozat pusztán egyetlen absztrakt mögöttes fonéma (a középső nyelvállású rövid harmonikus magánhangzó) felszíni realizációja szem-

pontjából különbözik a köznyelvi változattól. Így a teljes toldalékrendszer szótári leírása teljesen megegyezik a két változatban, pusztán a hangrendi illeszkedést leíró szabályok különböznek. Ugyanakkor a tövek *e* hangjainak jelölését, illetve az elöl képzett harmóniájú nyitótövek egy részének azonosítását nyelvi kompetencia hiányában nem mi, hanem az alapítvány munkatársai, Buvári Márta és Mészáros András végezték.² A leírást úgy alakítottuk át, hogy jelenleg egyetlen közös adatbázisból egy paraméter átállításával létre lehet hozni *e*-ző és *ë*-ző elemzőt is.

Az *ë* fonémát is tartalmazó kibővített adatbázis alapján készített módosított szóalaktani elemzőprogram képes az *ë*-jelölt szövegek elemzésére, igény esetén készíthető helyesírás-ellenőrző is ehhez a nyelvváltozathoz. Az adatbázis további módosításával hoztuk létre azt az eszközt, amely a szabályos magyar helyesírással írt szövegeket átalakítja olyanná, amelyben jelölve van a két *e* hang közti különbség.

A program többértelmű szavak esetében a legvalószínűbb változatot választja, de a döntése minden egyes többértelmű szó esetében a jobb egérgomb megnyomására megjelenő kontextusmenü használatával nagyon könnyen felülbíráható. A jelöltek sorrendezése statisztikán, illetve kézzel hangolt jelöltségi sorrendeken alapul. Az alábbi három tényezőt vesszük csökkenő súlyozással figyelembe:

- – *ë*-jelölt szövegkorpuszból nyert szóalak-gyakorisági statisztikát,
- – az egyes tövekhez rendelt jelöltségi sorrendet és
- – az egyes toldalék-morféma-sorozatokhoz rendelt jelöltségi sorrendet.

Az elemzések sorrendezéséhez használt statisztika az elemzőtől függetlenül változtatható, hangolható.¹ A szó környezetét nem vesszük figyelembe a jelöltek rendezésénél, de így is általában nagyon kevés kézi utómunkára van szükség a szöveg végleges formára hozásához. Az utólagos kézi ellenőrzést segíti, hogy a program minden, az *ë*-jelölés szempontjából többértelmű szót megjelöl, és külön jelöli a számára ismeretlen *e* betűt tartalmazó szavakat is. A többértelmű szavak közötti választást a program olyan segédzavak megjelenítésével támogatja, amelyekkel minden olyan magyarul tudó felhasználó is könnyen ellenőrizni tudja, hogy a gép választása az adott kontextusban helyes-e, illetve el tudja végezni az egyértelműsítést, aki az *ë*-ző nyelvváltozatot egyébként nem beszéli:

csënd (főnév) / *csend* (ige)

szemetek (t. sz. főnév) / *szēmētēk* (birtokos személyjeles főnév)

illetékēsēk (főnév) / *illetékēsēk* (melléknév)

finnek (olyannak (melléknév)) / *finnēk* (olyanok (melléknév))

Vállalkozásunk példaértékű abból a szempontból, hogy korábban leginkább csak az írott köznyelvi változathoz készültek számítógépes nyelvi eszközök. Programunkat egyébként nem csak *ë*-jelölt szövegek kiadásának előkészítésére lehet használni. Lehetséges további alkalmazása beszélt nyelvi korpuszok annotálásának támogatása, illetve az oktatás. Az *ë*-zõ ejtés határozottan visszaszorulóban van. Azok a beszélõk, akik az otthoni *ë*-zõ környezetbõl tartósan kikerülnek, gyakran nemcsak egyre inkább leszoknak ennek a nyelvváltozatnak a használatáról, hanem az intuíciónk is egyre inkább elhalványul, illetve az újonnan tanult szavak (pl. nevek) mentális reprezentációjából már sokszor hiányzik az *ë*-*e* megkülönböztetés. Ezt a folyamatot legalábbis lassíthatja a program használata.

Irodalom

Novák Attila: Milyen a jó Humor? *Magyar Számítógépes Nyelvészeti Konferencia 2003*. Szegedi Tudományegyetem, 138–145.

GÓSY MÁRIA

Zárszó

Kedves Kollégák!

Az 1965-ben tartott első kiejtési konferencián kitűzött szakmai feladatok ma is érvényesek, ami azt jelenti, hogy a nyilvánvaló fejlődés és a szakmai eredmények sokrétűsége ellenére még mindig van tennivalónk. Javasolom, hogy az akkor meghatározottak mellé vegyük fel a beszéd percepciós vonatkozásait érintő kutatások erősítését, az elhangzó közlések megértésére vonatkozó ismeretek további bővítését, pontosítását gyermekkortól időskorig. Jó lenne ezeket az eredményeket minél előbb beépíteni a gyakorlatba, a pedagógiai munkába és a médiába egyaránt. Tudatos alkalmazásuk ugyanis nagymértékben növelné az emberek közötti verbális kommunikáció sikerességét, az óvodai és az iskolai munka hatásosságát, a felsőfokú oktatás színvonalának emelését, és másfelől lehetőséget adhat egymás gondolatainak jobb megértésére, illetőleg a közös vitaalap kialakítására az élet minden területén.

Valamennyiünk nevében megköszönöm a szervezőknek, hogy vállalták ennek az eseménynek a megszervezését, az ezzel járó munkát. Az előadások témája, színvonala és a nagy számú hallgatóság azt mutatja, hogy érdemes volt. Végül, hadd fejezzem be azzal, hogy remélem, a következő tanácskozásig nem telik el ismét 40 év!